

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE II. MAHMUD DÖNEMİNDE ANADOLU'NUN SOSYAL,
KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ DURUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Burak Ahmet SAKA

ARALIK - 2017

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE II. MAHMUD DÖNEMİNDE ANADOLU'NUN SOSYAL,
KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ DURUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Burak Ahmet SAKA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

ARALIK - 2017

TRABZON

ONAY

Burak Ahmet Saka tarafından hazırlanan “İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu’nun Sosyal, Kültürel ve İktisadî Durumu” adlı bu çalışma 05.01.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Necmettin ALKAN	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Özgür YILMAZ	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEŒ

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Burak Ahmet SAKA

18/12/2017

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl, önceki yüzyıllarda yaşanan ekonomik, siyasî ve askerî gelişmelerin zirveye ulaştığı ve tabiri caizse dünyanın daha hızlı dönmeye başladığı bir yüzyıl olmuştur. Toplumların yaşam koşulları hızla değişmiş ve birbirleri ile olan etkileşimleri artmıştır. Ulaşım imkânlarının daha önceki dönemlere nazaran çok daha ileri seviyelere ulaşması ve mesafeler arasındaki sürelerin kısalması bu etkileşimin artmasında da önemli rol oynamıştır. Farklı kültürlerin birbirlerini tanıma içgüdüleri artmaya başlamıştır.

Bu tez çalışmasında, II. Mahmud döneminde Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahların tuttukları gezi notları, mektupları ve anılarından derlenen seyahatname türü eserler incelenerek Anadolu'nun sosyal, kültürel ve iktisadî yapısı değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Seyyah ve seyahatnameler ile ilgili kısa bir giriş yapılan çalışmada, Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerin özellikleri, dinî durum, demografi, eğitim, sağlık ve toplumsal mekânlar hakkında bilgiler verilmektedir. Bunun yanında coğrafyada yürütülen ekonomik faaliyetler ele alınmaktadır. Bu sayede, ilgili alanlarda Osmanlı toplum yapısının resmi kaynaklara pek yansımayan yönlerinin gün yüzüne çıkartılması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın başından sonuna kadar yanımda olan, izlenilecek yöntem ve tavsiyeleri ile çalışmanın başından sonuna kadar bana rehberlik eden danışman hocam Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA ile coğrafya ve metod bilgisiyle bana yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALTUNBAY'a; tez savunma jürimde bulunan Prof. Dr. Necmettin ALKAN ve Doç. Dr. Özgür YILMAZ'a tezin bilimsel bir temel üzerinde şekillenmesi doğrultusundaki değerli tavsiyelerinden dolayı teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca benden desteklerini esirgemeyen, bana en uygun koşulları sağlayan sevgili annem Ayfer SAKA ve babam Tayip SAKA'ya ve ayrıca Kebire AKPINAR'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Aralık 2017

Burak Ahmet SAKA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
TABLolar LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ.....	1-6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SEYYAH VE SEYAHATNAMALAR HAKKINDA	7-22
1.1. Seyyahlar Neden ve Nasıl Seyahat Ederler?	7
1.2. Tarihi Süreçte Seyyah ve Seyahatnamelerde Gerçekleşen Değişimler	10
1.3. Seyahatnameler Tarihe Yardımcı Metinlere Nasıl Dönüştürülür?	12
1.4. Seyahatnamelerin Tarih Disiplini İçerisindeki Yeri ve Önemi	14
1.5. Türkiye'deki Seyahatname Çalışmalarına Genel Bir Bakış.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

2. TOPLUM: ŞEHİRLİLER, KÖYLÜLER VE KONARGÖÇERLER	23-89
2.1. Toplum	23
2.1.1. Müslümanlar	24
2.1.2. Gayrimüslimler ve Levantenler	37
2.1.3. Aile	44
2.1.4. Demografik Yapı	47

2.2. Şehirliler.....	57
2.2.1. Gündelik Hayat.....	59
2.2.2. Misafirperverlik.....	69
2.2.3. Yemek Kültürü.....	71
2.2.4. Giyim.....	77
2.3. Köylüler.....	82
2.3.1. Gündelik Hayat.....	82
2.3.2. Misafirperverlik.....	83
2.3.3. Yemek Kültürü.....	83
2.3.4. Giyim.....	85
2.4. Konargöçerler.....	85
2.4.1. Gündelik Hayat.....	86
2.4.2. Misafirperverlik.....	88
2.4.3. Yemek Kültürü.....	89
2.4.4. Giyim.....	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TOPLUMSAL MEKÂNLAR, EĞİTİM KURUMLARI VE HALK SAĞLIĞI.....	90-111
3.1. Toplumsal Mekânlar.....	90
3.1.1. Pazarlar.....	90
3.1.2. Hanlar/Kervansaraylar.....	93
3.1.3. Kahvehaneler.....	95
3.1.4. Hamamlar/Kaplıcalar.....	96
3.1.5. Gazinolar/Tavernalar.....	99
3.1.6. Mezarlıklar.....	101
3.2. Eğitim Kurumları.....	103
3.3. Halk Sağlığı.....	106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ANADOLU'DA İKTİSADİ HAYAT.....	112-159
4.1. Tarım.....	112
4.2. Hayvancılık	126
4.3. Ormancılık ve Madencilik.....	131
4.4. Zanaat ve Üretim.....	137
4.5. Ticaret	143
4.6. Ulaşım ve Haberleşme	162
SONUÇ.....	166
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	171
EKLER.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖZGEÇMİŞ.....	185

ÖZET

Bu tezde Batılı seyyahların gözlemlerine göre Anadolu'daki sosyal, kültürel ve iktisadî yapının incelenmesi ve Osmanlı toplum yapısının anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Anadolu'da yaşayan insanlar; şehirli, köylü ve konargöçerler olarak sınıflandırılmıştır. Seyyahların verdikleri detaylı gözlemlerde; Anadolu insanının batıl inançları ve fiziksel yapılarından, vakitlerini geçirdikleri kahvehane gibi mekânlara, günlük alışkanlıklarına ve ticarî faaliyetlerine kadar geniş bir yelpaze tasvir edilmektedir. Bunun yanında, Osmanlı modernleşmesinin örnekleri ve seyyahların Osmanlı medeniyetine bakış açıları tespit edilmektedir.

Tezin kapsamı, günümüz Anadolu sınırları çerçevesinde kısıtlı tutulmaktadır. Zaman aralığı ise II. Mahmud dönemini kapsamaktadır. İncelenen seyyahların çoğu İngilizler olmak üzere İskoç ve İrlandalılarından oluşmaktadır. Coğrafi ve kültürel açıdan, seyyahların ülkeyi ziyaret etme amaçlarının başında gelen İstanbul, kendi başına bir tez çalışması olması sebebiyle konu dışında tutulmaktadır. Bu doğrultuda, doğru değerlendirmelere ulaşmak için seyyahların Anadolu ile ilgili gözlemleri karşılaştırılmıştır.

Tezde elde edilen bulgulara göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında yenileşme faaliyetlerinin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin sosyal ve kültürel yapısı özellikle toplumun üst tabakalarında değişmeye başlamıştır. Geleneksel olarak yeni bir yaşam tarzına direnen alt tabakadaki insanlar bu yenilikleri benimsememiştir. Avrupalı tüccarların ticari faaliyetleri ve Avrupa yapımı ürünlerin pazarlardaki paylarını artırmalarından dolayı ekonomik anlamda devlet zayıflamaya başlamıştır. Müslüman ve gayrimüslimler esas olarak birbirlerinden farklı olan özellikleri yanında benzer özellikleri de paylaşmış ve din bu insanların hayatında belirleyici rol oynamıştır. Nüfus oranında değişimler meydana gelmiş ve şehir, köy ve yaylalardaki insanlar farklı yaşam koşullarında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Tezde; Türkler hakkındaki önyargılar ile gözlemlerini kıyaslayan seyyahların, yaptıkları bazı tahliller ortaya konulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, İngiliz Seyyahlar, Sosyal ve Kültürel Hayat, İktisadi Faaliyetler.

ABSTRACT

This thesis aims to analyze the social, cultural and economic structure of Anatolia according to Western travellers' accounts. In this respect, the social strata of Anatolia was classified into three main social groups: the city dwellers, peasants and the nomads. In the detailed accounts of the travellers are pictured a wide array of aspects from commercial activities and the urban life, daily habits and the place like coffehouse they spend time to physical appearances and the superstitions of the Anatolian people. Besides this, examples of Ottoman modernization and the perspectives of the travellers towards Ottoman civilization are determined.

The scope of the thesis is limited to the defined borders of Anatolia today. The time period covered was confined to the reign of Mahmud II. The travellers' accounts examined are mostly from the British subjects, also the Scottish and Irish. İstanbul is excluded from the study as it constitutes the real purpose and bulk of these accounts and geographically and culturally. In this regard, the travellers' observations concerning Anatolia were compared in order to get a sound evaluation.

According to the results of the thesis, it is concluded that the social and cultural structure of the Ottoman society began to change radically initially among the upper strata due to the modernization efforts in the Ottoman State in the first half of the 19th century. This enthusiasm was not shared by people belonging to the lower strata since they were traditionally resistant to new ways of life. The Ottoman economy began to crumble as a result of the increasing in European manufactured goods and commercial activities. Despite having major differences Muslim and non-Muslim, subjects shared some common characteristics, and religion was a major factor in life of the subjects. Demographically, the Empire was acquiring a new character and urban, rural and nomadic people were still living different lives. The thesis is revealed some analyzes made by travellers compared their observations with the prejudices about the Turks.

Keywords: Anatolia, The British Travellers, Social and Cultural Life, Economical Activities.

TABLolar LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1.	Çalışmada Kullanılan Seyyahlar.....	5-6
2.	Ziyafette İkrAm Edilen Yiyecek ve İçeceklerin Listesi.....	74-75

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AKDITYK	: Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜ-DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
bkz.	: Bakınız
Çev	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HÜ	: Hacettepe Üniversitesi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu

vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
YYÜ : Yüzüncü Yıl Üniversitesi

GİRİŞ

Tezin Amacı, Sınırları, Kullanılan Yöntem ve Bölümleri

Osmanlı Devleti ile ilgili çalışmalarda ana kaynak olarak arşiv kaynakları başta olmak üzere devlet adamı, tarihçi ve edebiyatçıların yazdıkları tarih kitapları, biyografi, hatırat vb. kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Bunlar genel olarak devletin siyasi, ekonomik ve idarî durumu ile ilgili bilgiler vermektedir. Ancak toplumun iç yüzünü yansıtan, insanlar arasındaki diyalogu, sokaktaki alışverişlerini, çehrelerini, nasıl yemek yediklerini, nasıl oturup kalktıklarını, nelere saygı gösterip nelerden hoşlandıklarını, batıl inançlarını, vakitlerini nerelerde geçirdiklerini kısacası dönemin toplumunu anlamayı sağlayan bilgilerde bir eksiklik göze çarpmaktadır. Bu konular hakkındaki eksikliğin giderilmesi hususunda seyahatname çalışmaları önemli bilgiler sunmaktadır. Bu eserlerden elde edilen bilgilerin doğruluğu tartışmaya açık olsa da, diğer kaynaklarda geçen bilgilerden daha zengin ve dikkat çekici noktalara temas etmektedirler. Bu açıdan, yapılan çalışmanın odak noktası olarak seyahatnameler seçilmiştir.

İnsanlarla temas eden ve gördükleri hemen hemen her şeyi aktaran seyyahlar, sokaklardaki dilencilerden pazarlardaki ürünlere; şehir, köy ve yaylalarda yaşayan insanların günlük hayatlarındaki faaliyetlerinden; gelenek ve göreneklerine kadar farklı ve ilginç bilgiler vermektedirler. Bu insanlar, birebir görüşme yoluyla duyduklarını not almışlar ve dönemin insanını yansıtmışlardır. Ayrıca seyyahlar, insanlar hakkındaki gözlemlerinin yanında bu insanların yaşadıkları çevreyi de tasvir etmişlerdir. Dönemin şehir, köy ve yaylalarını, buradaki yapıları ve toplumsal işlevlerini de notlarına aktarmışlardır. Bu bilgiler tarihi süreç içerisinde ihmal edilen ve merkezde yer almayan insan gruplarının neler düşündüklerinin ve yaptıklarının anlaşılması açısından son derece önemlidir. Bu kaynaklar; dönemi anlamak, bilmek ve araştırmak isteyen araştırmacılar için son derece önemli bilgiler sunmaktadır. Bahsedilen konulardaki eksikliğin giderilmesi açısından önemli olan bu çalışmada, *seyyahların verdikleri bilgiler, dönemin toplum yapısının anlaşılmasına ne kadar yardımcı olmaktadır* sorusuna cevap aranmaktadır.

Çalışmada verilen bilgiler ışığında sorulması ve cevap aranması gereken diğer bir soru ise, *seyahatnamelere göre Osmanlı modernleşmesinin toplumdaki yansımalarının neler olduğudur*. Çalışmanın II. Mahmud dönemini kapsadığı düşünülürse, seyyahların verdikleri bilgilerden dönemin yenileşme faaliyetleri ve bunların topluma yansımaları hakkında değerlendirmeler yapmak son derece önemlidir. Bilindiği üzere II. Mahmud dönemi, III. Selim'den sonra Osmanlı yenileşme faaliyetlerinde yeni bir düzenin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu dönemde, devleti

içinde bulunduğu durumdan kurtarmak amacıyla pek çok yenilik gerçekleştirilmiş ve özellikle sosyal hayat ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırıldığı da göz önüne alınırsa, seyahatnamelerde verilen bilgiler doğrultusunda bu geçiş döneminin topluma nasıl yansıdığı anlaşılabilir.

Seyyahlar, belli bir kültüre mensup olarak ziyaret ettikleri devletlerin kültür dairesi, dinî inançları ve kendi devletleriyle olan ikili ilişkilerini şüphesiz ki gözlemlerine yansıtmaktadırlar. Önyargılara sebep olacak bu hususlar, kimi seyyahın gözlemlerini doğrudan etkilemekte kimisini ise, dolaylı bir şekilde etkileyerek gözlemlerinde bazen abartıya kaçmasına sebep olmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, çalışmada kullanılan seyyahların dönemin devlet ilişkileri temelinde değerlendirmeler yaptıkları ve ikili ticaret ilişkilerine atıfta buldukları görülmektedir. Bu hususun ne derecede etkili olduğu noktasında, *seyyahın kendi devleti ile ziyarette bulunduğu devlet arasındaki ikili ilişkiler, gözlemlerine nasıl yansımaktadır* sorusu gündeme gelmektedir. Çalışmada bu problemle ilgili cevaplar aramak ve bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Seyahatnamelerle ilgili yapılan tez çalışmalarına bakıldığında, çalışmaların son dönemlerde artmasının yanında bir yetersizlik göze çarpmaktadır. Genel olarak Anadolu coğrafyasındaki belli bir bölge veya şehir üzerinde odaklanılan bu çalışmalarda, birkaçının dışında kısıtlı sayıda seyahatname kullanıldığı ve çalışmalardaki metinlerin yüzeysel bilgiler içerdiği görülmektedir. Bu çalışmalarda, metinlere sadık kalmak ve konuya odaklanmaktan ziyade bölgenin veya şehrin tarihi ile ilgili bilgiler verildiği ve bu bilgilerin son derece yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Belirlenen bu hususlar doğrultusunda çalışmada, İstanbul dışında Anadolu coğrafyasının bütünü ele alınmaya gayret edilmiş ve genel bir izlenim oluşturulması amaçlanmıştır. Çalışma süresini aşmayacak sınırlar dâhilinde kırk altı seyahatname kullanılmış olup ilgili alandaki metinlerin neredeyse hepsi çözümlenmiştir. Genel ve üstünkörü ifadelerden uzak durulmuş ve detaylı bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Çalışmada esas metinlere bağlı kalınarak, konuyu ve metinlerin özgünlüğünü arka plana itecek bilgiler vermekten kaçınılmıştır.

Buraya kadar belirtilen önemli hususlar yanında elde edilen bilgilerin güvenilirlikleri hakkındaki tahliller de son derece önemlidir. Çalışmanın birinci bölümünde de değinildiği üzere, Osmanlı ülkesini ziyaret eden yabancı seyyahlar, kendi zihinlerinde belirli ön yargılar bulundurmaktadırlar. Üstelik bu seyyahların şahit oldukları iyi veya kötü durumları ne kadar gerçeğe yakın resmettikleri de tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu durumda izlenilmesi gereken yöntem, incelenen bilgilerin dönemin arşiv malzemeleri ve kaynakları ile karşılaştırılarak tahlil edilmesidir. Diğer bir yöntem ise aynı dönemi kapsayan, mümkün olduğu kadar çok sayıda seyyahın verdikleri bilgilerin değerlendirilmesi ve bunları karşılaştırma yapma imkânı sunulmasıdır. Çalışmanın sınırları ve zorlukları göz önüne alındığında ikinci yöntemin seçilmesi uygun görülmüştür. Yukarıda da belirtildiği üzere, çalışmada harcanan süre ve imkânlar dâhilinde, belirtilen dönem içerisinde mümkün olduğunca çok sayıda seyyah ele alınmıştır.

Çalışmada tespit edilen alan, konu ve zaman sınırlaması ile ilgili olarak bazı hususlara değinilecek olursa; Anadolu coğrafyasının incelenmesinde, mevcut coğrafyaya hâkim olunması ve bu sayede daha doğru tespitler yapılması ön planda gelmektedir. Ayrıca bölgenin günümüz Türkiye sınırlarını teşkil etmesi de coğrafyaya karşı olan yakınlığın sebeplerindedir. Seyyahların notlarından yola çıkılarak hem Osmanlı toplumunu meydana getiren farklı grupların özellikleri ile sosyal ve kültürel yapıları hem de toplumun ekonomik faaliyetleri ele alınmaktadır. Bu alan üzerinde sınırlama yapılması, hem seyyahların siyasî konulardan ziyade sosyal ve ekonomik gözlemlere ağırlık vermeleri hem de siyasî tarih üzerinde zaten pek çok araştırmanın yapılmış olmasıdır.

Çalışmanın II. Mahmud dönemini kapsamasının ve İngiltere vatandaşı olan seyyahların tercih edilmesinin ana sebebi, adı geçen dönemde hem Osmanlı toplumunda yaşanan değişim hem de uluslararası ilişkiler boyutunda İngiltere ile yaşanan süreçtir. Ele alınan dönem; Osmanlı modernleşme çabalarında geleneksel yapının terk edilip tamamen batıya dönülmesi sürecini kapsamakta ve bunun sonucu olarak uygulamaya konulan faaliyetler, toplum yapısında bazı değişimleri beraberinde getirmektedir. Çalışmada İngiliz seyyahların kullanılması, bu dönemde seyyahlarda göze çarpan önemli artışın yanında Osmanlı ile yoğun ilişki (özellikle ticarî) içinde bulunan devletlerden İngiltere ile alakalıdır. Ayrıca dönemin önde gelen güçlerinden biri olan bu devletin Osmanlı'ya bakış açısı ile birlikte ilişkilerin bu dönemde özellikle yoğunlaşması önemlidir.

Dört bölümden oluşan bu tez çalışmasının ilk bölümünde, seyyah ve seyahatnamelerin özelliklerine, seyahat amaçlarına, tarihi süreçte geçirdikleri değişime, tarihi kaynak olarak önemlerine ve nasıl tahlil edilmeleri gerektiğine değinilmektedir. Ayrıca Türkiye'deki seyahatname çalışmalarına temas edilerek, farklı yöntem ve amaçlar izlenerek yapılan çalışmalar ile ilgili genel ve öz bir değerlendirme yapılmaktadır. İkinci bölümde, incelenen seyahatnamelere göre Anadolu coğrafyasında yaşayan insanların karakteristik ve fiziksel özellikleri yansıtılarak dinin sosyal yaşam üzerindeki etkisi, aile yapısı ve bölgenin demografik özellikleri incelenmektedir. Toplum; şehirli, köylü ve konargöçer olarak sınıflandırılarak günlük yaşamları, misafirperverlikleri, giyim ve yemek kültürleri aktarılmaktadır. Üçüncü bölümde ise, kahvehane ve pazar gibi farklı toplumsal mekânlar değerlendirilerek eğitim kurumları ve sağlık şartlarından bahsedilmektedir. Dördüncü bölümde ise iktisadî faaliyetler ile bu faaliyetlere katkı sağlayan faktörler ele alınmaktadır.

Seyyahlar Tarafından Ziyaret Edilen Şehirler ve İzledikleri Güzergâhlar

Çalışmada eserlerinden faydalanan seyyahların genel olarak hangi bölgeleri ziyaret ettikleri ve izledikleri seyahat güzergâhları hakkında genel bir değerlendirme yapmak, Anadolu coğrafyasında seyyahların daha çok tercih ettikleri bölgelerin anlaşılması açısından da önemlidir.

Seyyahlar genellikle Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerini seyahat etmişlerdir. Özellikle Kocaeli, Bursa, Çanakkale, İzmir, Manisa ve Denizli gibi şehirlere sık uğramışlardır. Karadeniz Bölgesi özelinde bakıldığında ise Doğu Karadeniz'deki Trabzon, Orta Karadeniz'deki Tokat, Amasya ve Çorum ile Batı Karadeniz'deki Kastamonu ve Bolu şehirlerini ziyaret etmişlerdir.

Anadolu'nun doğusuna yolculuk eden seyyahlar ise Doğu Anadolu ekseninde Erzurum ve Van şehirlerine uğramışlardır. Ülkenin güneyinde ise daha ziyade Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Antalya, Mersin, Adana ve Hatay gibi şehirler seyyahlara cazip gelmiştir. Bunun dışında, İç Anadolu'da Konya ve Ankara gibi büyük şehirler de seyyahların dikkatini çekmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Mardin, Diyarbakır, Urfa ve Antep gibi şehirler ise çalışmada kullanılan seyyahlar tarafından nadiren tercih edilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve sınır bölgelerinde bulunan Hakkâri ve Şırnak ise seyyahların ziyaret güzergâhları arasında yer almamıştır.

Seyyahlar yolculuk yaparken belli başlı yolları tercih etmektedirler. Eserler incelendiğinde; gittikleri bölgelerin yanında, seyahat ederken geçtikleri kasaba, köy ve geniş otlaklık arazileri de gözlemlerine aktarmalarından dolayı izlenen rota hakkında genel bir değerlendirme yapmak mümkündür. Seyyahlar genellikle ya Akdeniz vasıtasıyla özellikle İzmir üzerinden ya da kara yolu ile Balkanlar üzerinden İstanbul vasıtasıyla Anadolu'ya giriş yapmaktadırlar. Ülkenin batısından kuzeyine doğru izlenen güzergâha bakıldığında, İzmir üzerinden Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Bursa ve İzmit güzergâhı izlenerek İstanbul'a varılmaktadır. Güneye doğru ise İzmir, Aydın, Denizli, Burdur, Isparta üzerinden Antalya ve Konya'ya buradan da Mersin ve Adana yolu izlenerek Hatay'a ulaşıldığı görülmektedir.

Diğer bir güzergâh ise Anadolu'nun doğu sınırında bulunan İran topraklarıdır. Seyyahlar, İran vasıtasıyla Van üzerinden ülkeye giriş yapmaktadırlar. Buradan ise ya dolaylı olarak Bitlis yoluyla Erzurum'a ya da doğrudan Erzurum yoluyla ülkenin kuzey bölgelerine doğru geçiş yapmaktadırlar. Erzurum'da bulunan seyyahlar sırasıyla Bayburt, Gümüşhane üzerinden Şebinkarahisar'a; buradan da, Tokat, Amasya, Çorum, Sinop, Kastamonu, Karabük ve Bolu vasıtasıyla Adapazarı ve İzmit yoluyla İstanbul'a ulaşmaktadırlar. Aynı güzergâh üzerinden güneye inmek isteyen seyyahlar ise, Kastamonu'dan sonra Ankara güzergâhını izleyerek Eskişehir ve Kütahya üzerinden Denizli ve oradan da İzmir'e veya Afyonkarahisar üzerinden Akşehir yoluyla Konya'ya gitmektedirler.

Değinilebilecek diğer bir nokta ise güneyden kara yolu ile ülkeye giriş yapılmasıdır. Irak ve Suriye gibi bölgelere uğrayan seyyahlar, Halep üzerinden Hatay'a giriş yapmaktadırlar. Aynı şekilde çalışmada değinilmeyen ancak araştırmalar sırasında seyyahlar tarafından kullanıldığı fark edilen diğer bir yol ise, Suriye'nin kuzeyinden Antep, Urfa ve Mardin'e, ayrıca Irak'ın kuzeybatı

sınırından Cizre'ye doğru izlenen güzergâhtır. Buradan da ya Siirt yoluyla Bitlis'e ya da Mardin yoluyla batıya ve kuzeye doğru yol almaktadırlar.

Çalışmada Kullanılan Seyyahlar, Uyrukları, Meslekleri ve Seyahat Tarihleri

Bu bölümde incelenen seyyahların bilgileri, meslekleri aktarılmakta, uzun yolculuklarla geçen seyahatlerinin içerdiği tarih aralıklarından ziyade, Anadolu'yu ziyaret ettikleri yıllar verilmektedir. Bu verilerin tablo şeklinde sunulması, çalışmada kullanılan seyyah ve eserlerinin bir bütün içinde anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Seyyahlar

Seyyahın Adı	Uyruğu	Mesleği (İlgi Alanı)	Seyahat Tarihi (Anadolu)
James Morier	İngiliz	Diplomat, Yazar	1809
John Cam Hobhouse	İngiliz	Siyasetçi	1810
John Galt	İrlandalı	Ticarî Yönetici, Yazar	1810-1811
Lady Hester Stanhope	İngiliz	Maceracı	1811
Francis Beaufort	İrlandalı	Asker, Hidrograf	1811-1812
William Ouseley	İrlandalı	Şarkiyatçı, Yazar	1812
William Price	İngiliz	Şarkiyatçı	1812
William George Browne	İngiliz	Yazar, Kâşif	1813
John MacDonald Kinneir	İskoç	Diplomat, Asker	1813-1814
Thomas Robert Jolliffe	-	Yazar	1817
William Jowett	İngiliz	Misyoner, Yazar	1818
Charles Leonard Irby	İngiliz	Asker	1818
James Mangles	İngiliz	Asker, Doğa Bilimci, Yazar	1819
Robert Ker Porter	İskoç	Ressam, Yazar, Diplomat	1819
John Carne	İngiliz	-	1821
John Madox	İngiliz	-	1821-1824
Charles Swan	İngiliz	Din Adamı	1825
Richard Robert Madden	İrlandalı	Doktor, Tarihçi, Yazar	1825
Francis Vyvyan Jago Arundell	İngiliz	Din Adamı, Arkeolog, Antikacı	1826/1833
-	-	-	1826
John Hartley	İngiliz	Din Adamı	1826
James Webster	İngiliz	Yazar	1826-1827
Charles Colville Frankland	İngiliz	Asker	1827-1828

Tablo 1 (devamı)

Seyyahın Adı	Uyruğu	Mesleği	Seyahat Tarihi (Anadolu)
James Emerson	İrlandalı	Siyasetçi	1828
Thomas Alcock	İngiliz	Siyasetçi	1828-1829
T. B. Armstrong	İngiliz	-	1829
George Keppel	İngiliz	Asker	1829-1830
James Raymond Wellsted	İngiliz	Asker	1830
Adolphus Slade	İngiliz	Asker, Yazar	1830/1834-1835
George Robinson	İngiliz	-	1831
Francis William Newman	İngiliz	Bilim Adamı, Filozof, Yazar	1832
Vere Monro	-	-	1833
Francis Hervé	İngiliz (Fransa Doğumlu)	Ressam	1833
James Baillie Fraser	İskoç	Seyyah, Yazar	1834
Richard Burgess	İngiliz	Din Adamı	1834
Michael Joseph Quin	İrlandalı	Gazeteci, Yazar, Editör	1834
Charles Greenstreet Addison	İngiliz	Avukat, Yazar	1835
Alexander William Kinglake	İngiliz	Tarihçi	1835
William John Hamilton	İngiliz	Coğrafyacı, Jeolog	1835-1837
Edmund Spencer	İngiliz	Asker	1836
William Knight	İngiliz	-	1836
Charles Boileau Elliott	İngiliz	Din Adamı	1837
Charles Fellows	İngiliz	Arkeolog	1838
William Ainsworth	İngiliz	Coğrafyacı, Jeolog, Doktor	1838
William Robert Wills	İrlandalı	Doktor	1837
George Lionel Dawson Damer	İngiliz	Asker, Siyasetçi	1839

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SEYYAH VE SEYAHATNAMALAR HAKKINDA

Seyyahlar gezdikleri çevreyi büyük bir merakla incelemişler; bunun sonucunda, hem kendi görüp duydukları hem de diğer insanlardan öğrendikleri bilgileri kayıt altına almışlardır. Bu süreçten geçen bilgiler, seyyahın ülkesine döndüğü yıl veya daha sonraki dönemlerde düzenlenerek basılmış ve bu sayede seyahatname çalışmaları ile bu çalışmalara ulaşma imkânı ortaya çıkmıştır. Bu bölümde genel olarak seyyahlar ve kendi iradelerinin ürünleri olan seyahatnameler hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Seyahat sebepleri, bunu ne şekilde yaptıkları ve tarihi süreç içerisinde bu insanlar ve dolayısıyla yazılan seyahatnemelerde görülen değişimler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Seyahatnamelerin tarihi kaynaklar olarak kullanılabilirliği ve bu alana katabilecekleri üzerinde fikirler yürütülmüştür. Son olarak ise, Türkiye'deki seyahatname kültürü ve yapılan çalışmalar üzerinde bilgilendirme yoluna gidilmiştir.

1.1. Seyyahlar Neden ve Nasıl Seyahat Ederler?

Tarihi süreç içerisinde, Batı Avrupa coğrafyasından Doğu'ya pek çok seyyah ziyarette bulunmuş olup Ortaçağ'da gerçekleşen Haçlı Seferleri'nden itibaren din adamı, diplomat, casus, turist, tüccar, misyoner, asker, politikacı, sanatçı, bilim insanı vb. meslek grupları altında bunu yapmışlardır.¹ Seyahat eden bu insanlar, yüzyıllar içinde değişen amaçlarıyla birlikte farklı kimlikler altında yolculuk etmişler ve temel unsur olarak kendilerine bilmedikleri bir dünyayı keşfetme ve öğrenme misyonu seçmişlerdir. Konumuz gereği Osmanlı Anadolu'su ele alınacağı için öncelikle bölgeye gelen seyyahların neden bu maceraya atıldıkları ve bu yolculukta beraberlerinde neleri sürükledikleri açıklanmaktadır. Çünkü bu seyyahların amaçları farklılıklar göstermektedir. Ülkeleri için casusluk faaliyetleri yürütenlerden Osmanlı'nın sahip olduğu stratejik bölgelerin haritalarını çıkarmak ve kendileri için yararlı olan maddi unsurlar ile bilgi toplamak amacıyla olanlara kadar bu çeşitlilikler ortaya konulabilir.

Seyyahlar her şeyden önce, içlerinde merak ve keşfetme duygusuna sahip bireylerdir. Bu sebeple seyyahların daha önceden görmedikleri, hakkında pek az bilgiye sahip oldukları coğrafyaları ve toplumları öğrenme konusunda iştahlı davranmışlar, bunun yanı sıra farklı amaçlarla görevlendirilmeleri de ihtiyaç haline gelmiştir. Yüzyıllar boyunca seyyahlar; merak

¹ Bernard Lewis, "Doğu'ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları", (Çev. E. Erdim ve S. Özbaran), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II, (1), 1984, s. 245.

duygusu, yabancı bir kültürü, örf ve adetlerini tanıma, elçi veya konsolos olarak görevlendirilme, askerî seferler, hac amacıyla kutsal yerlere gitme, bilimsel araştırma, dil öğrenme, casusluk ve ticaret yapma gibi amaçlar ile farklı bölgelere seyahatler düzenlemişlerdir. Kısacası, esas nitelikleri merak etme olan bu insanlar, gezip gördükleri yerler hakkındaki gözlemlerini not edip bunları insanlara aktarmak istemişlerdir.²

Bu doğrultuda, Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden seyyahların amaçlarını anlamaya çalışırsak; Osmanlı Devleti uzun bir süre dünyanın önde gelen güçlerinden biri olmuş ve kurduğu düzen ile başarılar elde etmiş olan Müslüman bir ülkedir.³ XIX. yüzyılın siyasî ve ekonomik gelişmeleri dikkate alınacak olursa; Batılı devletlerin Osmanlı'yı tanımak ve bölgedeki gayrimüslim halkları kendi çıkarları için kullanmak istemelerinden doğal bir sebep olamaz. Ayrıca Batı'dan Doğu'ya ve İran'a, Uzakdoğu'ya uzanan yol güzergâhları da, Osmanlı toprakları sınırları içinde bulunmaktaydı.⁴ Bu özellikler, zayıf düşmüş olan Osmanlı Devleti'ni Batılı güçler için cazip hale getirmekteydi.

Seyyahların bu seyahatleri nasıl gerçekleştirdikleri ise dönemin koşullarına göre değişiklik göstermektedir. Kendi imkânlarıyla uzun ve masraflı yolculuklara çıkması zor olan seyyahlar, bu hususta ekonomik destek sağlamak için *Royal Geographical Society* gibi cemiyetler ya da devletin imkânlarından faydalanıyorlardı.⁵ Seyyahlar genellikle ülkelerinden yola çıkarken beraberlerinde farklı nitelikte insanların olduğu bir grup ile yola çıkmakta olup kara veya deniz yolu ile seyahat etmekteydiler. Bu koşullar gezginin ekonomik durumuna bağlı olup bir veya iki hizmetçi, beş ya da altı asker, rehber, duruma göre kâtip ve ressam ile birlikte yolculuk edebilmekteydiler.⁶

Osmanlı coğrafyasına gelen seyyahların çoğu gezdikleri bölgenin dilini bilmemekte ve kendilerine tuttıkları gayrimüslim rehberler aracılığıyla incelemelerini yapmaktadırlar.⁷ Seyahat amaçları doğrultusunda zorunda kaldıkları zaman İstanbul veya İzmir'de Türkçe, Rumca ve Arapça gibi dilleri bilen, genellikle gayrimüslimlerden oluşan tercümanlar kullanmışlardır.⁸ İncelenen seyahatnamelerden anlaşılacağı üzere bu seyyahlar, genellikle kendilerine Tatar rehberler kiralamışlar ve bazı menzillerde kiraladıkları atlar ile yolculuklarını sürdürmüşlerdir. Yanlarında

² İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 9.

³ Tuncer Baykara, "Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi mi?", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 110.

⁴ Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", **AÜ-DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, III (33), Ankara, 2003, s. 106.

⁵ Gürsoy Şahin, **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2007, s. 32.

⁶ Şahin, a.g.e., s. 68.

⁷ Özgür Yılmaz, "Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon'u Örneği", Mehmet Ali Beyhan (Ed.), **Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 113.

⁸ Baykara, a.g.m., s. 113-114.

seyahat çantaları⁹ (carpet bag) diye adlandırdıkları kilimden yapılma çantalar, mataraları, tıbbi malzemeleri, bazı kesici aletler ve edindikleri tabancaları ile yolculuklarını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nin geniş sınırları ve güvenliğin sağlanması göz önüne alındığında, ülkedeki seyahatin bazı kurallara tabi tutulduğu görülmektedir. Büyük kentlere doğru gerçekleşen göçü engelleme amacının da yer aldığı bu önlemler içinde yolculuk yapacak insanların oturdukları bölgedeki yetkililerden izin alarak başka bir kente gidebilmeleri, hükümet nezdinde çok önemli bir durum olarak varlığını korumuştur.¹⁰ Kısacası, Osmanlı vatandaşları, ülke sınırları içinde bir yerden başka bir yere gidebilmek için ellerinde bir izin belgesi taşımak zorundaydılar. *Men'-i Mürur* denilen bu seyahat izni olayı, XVI. yüzyıla kadar uzamakta olup özellikle XIX. yüzyıldan itibaren bunun uygulanması belli kurallara tabii tutulmuştur.¹¹

Osmanlı ülkesinde seyahat edecek olan yabancı seyyah ve tüccarlar da bu tarz izin aldıklarını gösteren ve kendilerinin güvenle seyahat etmelerini garanti altına alacak olan belgeleri edinmek zorunda idiler. Ücret ile alınan bu belgeleri, gittikleri yerde ilgili kişilere gösterip yolculuklarına devam etmekteydiler. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, Osmanlı ülkesinde seyahat etmek için İstanbul'daki görevli elçiler aracılığıyla başvuru yapan yabancı bir kişinin adı, seyahat amacı, gideceği yer, kimlerle seyahat ettiği ve izin istediğini beyan eden bir dilekçe ilgili elçi tarafından yazılmakta ve bu dilekçe doğrultusunda istek için bir emir çıkarıldığı anlaşılmaktadır.¹² Bunun yanında gittikleri bölgelerde yabancı konsolosluklara ait mekânlarda kalmalarını ve bazı hizmetlerden faydalanmalarını sağlayacak mektupları bağlı buldukları konsolosluklardan da edinmekteydiler.

Osmanlı'da özellikle XIX. yüzyılda uygulanmaya başlayan bu tür uygulamalara bir yabancıya gözünden bakmak ve örnek vermek gerekirse; 1834 yılında Anadolu'ya ziyarette bulunan Burgess, sultanın Avrupa'dan gördüğü pasaport uygulamasını yürürlüğe koyduğunu ve fermanın sultanın hükmü altındaki her dilden ve ulustan insanlar için geçerli olduğunu dile getirmektedir. Seyyah, ülke sınırları içinde seyahat edenlerin pasaport veya tezkereyi almadan önce iki tane kefil bulması gerektiğini ve bu durumun Avrupalılar için zor olduğunu ifade etmektedir. Çünkü her yerde bir konsolos ya da yabancı tüccar bulunmadığını aktarmaktadır. İngiltere'de tezkere olmadığını söyleyen seyyah, sıkıntının sadece tezkere olmadığını bunun yanı sıra hükümetten buyruldu da almak zorunda olduklarını sözlerine eklemektedir.¹³

⁹ F. V. J. Arundell, **Discoveries in Asia Minor: Including A Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia**, I, London, 1834, s. 6. Eserin Türkçe tercümesi için bkz. F. V. J. Arundell, **Anadolu'da Keşifler**, (Çev. Atabay Topbaş), Sistem Ofset Yayıncılık, İstanbul, 2014.

¹⁰ Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", **TTK Belgeler**, XV (19), Ankara, 1993, s. 169.

¹¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çadircı, a.g.m., s. 169-185; Sezer, a.g.m., s. 105-124 ve Şahin, a.g.e., s. 63-70.

¹² Şahin, a.g.e., s. 63.

¹³ Richard Burgess, **Greece and the Levant; Or, Diary of A Summer's Excursion in 1834: With Epistolary Supplements**, II, London, 1835, s. 86.

1.2. Tarihi Süreçte Seyyah ve Seyahatnamelerde Gerçekleşen Değişimler

Uzun yolculuklar sonucu birikimlerini yazıya döken seyyahlar, nitelik ve nicelik açısından tarihi süreçte değişiklik göstermişlerdir. Bu durumun ortaya çıkmasında yaşanan coğrafya ve gidilecek coğrafyanın koşulları ve mesafesi, devletlerin siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkileri, dönemin ulaşım imkânları, meydana gelen bilimsel gelişmeler, seyyahın sahip olduğu maddi imkânlar etkili olmuştur. Seyyahlarda görülen bu durum seyahatnamelere de yansımıştır. Bu alanda ilklerden olan Herodot ve Strabon'un eserlerinin yanında seyahatnamelerin özellik ve yazılma amaçları yönünden zamanla önemli değişiklikler geçirdiği görülmektedir.¹⁴

Haçlı Seferleri, seyyah ve seyahat terimleri üzerindeki fikri tartışmaların ilk örneklerinin ortaya çıktığı dönemi temsil etmektedir.¹⁵ Doğu'nun zenginliklerini elde etmek ve kutsal yerleri kurtarmak amacı ile çıkılan bu yolculuklar, Avrupalılar gözünde gizemli bir havaya sahip olan Doğu'ya karşı ilgiyi artırmış ve bu coğrafyanın daha iyi tanınma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu ve Balkan coğrafyasında hâkimiyetini kurması, Avrupa devletleriyle temas kurulması ve Hindistan'a uzanan ticaret yolunun önem kazanmasıyla Osmanlı topraklarına olan seyahatler, dolayısıyla da yazılan seyahatnameler artmıştır.¹⁶

Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren seyyahlarda büyük bir artış göze çarpmaktadır. Bunda Avrupalı güçlerin Doğu'ya, özellikle ticaret yollarına, sömürgelerine, birbirleri ile girdikleri rekabet seviyelerinin artması da önemli bir rol oynamıştır. Avrupa devletlerinin teknolojilerinin ve ekonomilerinin gelişmesine paralel olarak Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, bu devletlerin Osmanlı üstünde nüfuzlarının artmasına ve dolayısı ile ikili ilişkilerin oldukça önemli hale gelmesine sebep olmuştur. Batı karşısında oldukça geri olarak görülen bu medeniyet havzasının daha iyi incelenmesi ve tanınması, bu doğrultuda oluşturulacak olan stratejiler, iç müdahaleler, devlete nüfuz etme, toplumu daha iyi anlama noktasında önemli hale gelmiştir. Kısacası, XIX. yüzyıldaki sosyal, siyasal, ekonomik ve sömürge sistemi, Doğunun bilinmesi noktasında destekleyici bir güç olmuştur.¹⁷ Bu noktada, XIX. yüzyıl ortalarında Avrupa'daki eğitim kurumlarında bir disiplin haline gelmiş olan Oryantalizmin etkisi de açıkça görülmektedir.¹⁸

Zamanla bu seyyahların sahip oldukları niteliklerin de büyük değişimler göstermesi, Avrupa'da meydana gelen bilimsel gelişmelere bağlı olarak özellikle Aydınlanma hareketi ve

¹⁴ Casey Blanton, **Travel Writing: The Self and the World**, Routledge, New York, 1997, s. 2.

¹⁵ Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII (2), 2014, s. 589.

¹⁶ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 589.

¹⁷ Meryem Köse ve Meryem Küçük, "Oryantalizm ve 'Öteki' Algısı", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, I (1), 2015, s. 113.

¹⁸ Özgür Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 23.

çeşitli bilim dalları ile uzmanlaşmanın ortaya çıkması da bu durumu tetiklemiştir. Farklı bilim dallarında uzmanlaşmış olan insanların Osmanlı topraklarına gerçekleştirdikleri seyahatlerde de artış yaşanmıştır. Klasik dönemde görülen seyyahların özelliklerinde zamanın ihtiyaç ve koşullarına göre değişimler yaşanmış, alanlarında uzman olan jeolog, coğrafyacı, arkeolog ve tarihçi gibi bilimsel disiplinlerden gelen seyyahların artmasıyla ciddi ve bilimsel verilere dayalı eserler ortaya konulmuştur.¹⁹

Bunların yanında, etnografi, arkeoloji ve filoloji gibi bilim dallarının kurumsal açıdan şekillenmesi ve şarkiyatçılığın bir akademik alan olarak gelişmesi, Doğu hakkında elde edilen bilgilerin daha sistematik hale gelmesine olanak sağlamıştır.²⁰ Batı'nın öteki olarak ifade ettiği Doğu'ya nüfuz etme vasıtası; liman acentelikleri, tüccarlar, elçi ve konsolosları, seyyahları ve casuslarının yanında bilginleri ile de sağlanır hale gelmiştir.²¹ Doğu'ya yapılan bu baskı, bir noktadan sonra dönemin fikir hareketleri ışığında entelektüel niteliğe bürünmüştür.²² Seyyahlar da bu akımın bir parçası olarak rollerini oynamış ve yeri geldiğinde devletleri adına bir misyon üstlenmişlerdir.

XIX. yüzyıla oranla daha önceki dönemlerde seyahatler başlı başına bir maddi külfet olup genellikle maddi durumu gayet yerinde olan üst sınıf insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Seyyahların artmasında dönemin gelişen teknolojisi ile seyahatlerin daha kolay ve ucuz bir hale gelmesi, deniz taşımacılığındaki gelişmeler ve demiryollarındaki artış da etkili olmuştur. Bu, genellikle maddi gücü iyi olan zengin ve aristokrat sınıfın seyahat etme durumunu parçalamaya başlamış ve farklı sınıftan insanların seyahat etmelerine imkân tanımıştır. Ayrıca gidilecek yerler hakkındaki rehber kitapların ortaya çıkıp eldeki bilgilerin daha aydınlatıcı hale gelmesiyle, seyahat eden insanların yelpazezi genişlemeye başlamıştır.²³

Seyyahlara paralel şekilde, ele alınan seyahatname türü eserlerde artışlar ve bazı değişimler meydana gelmiştir. Özellikle klasik dönem seyahatnameleri olarak görülebilecek eserler ile XIX. yüzyıldaki eserler arasında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Seyahatnamelerin içeriklerinin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkiler son derece önemli bir rol oynamıştır.²⁴ Bu bağlamda ele alınan değişimler, iki zıt kutup arasında değişen güç dengesi ve hâkim medeniyet havzasını temsil etme rolü açısından değerlendirilebilir. İnsan ilişkilerinde olduğu gibi güçlü olanın güçsüz olana hâkim gelmesi, eksik ve hatalı yönlerin

¹⁹ Yılmaz, Mahalli Tarih, s. 23.

²⁰ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 591.

²¹ Thierry Hentsch, **Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 126.

²² Yeliz Okay, "Etnoloji/Etnografya'nın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 141.

²³ Baykara, a.g.m., s. 110.

²⁴ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 589.

güçsüz olanda aranması durumu, devlet ilişkilerine de yansımış ve seyahatnamelerdeki gözlemlerde ortaya konmuştur.

Zamanla seyahat edilen ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarını inceleyen eserler, basit bir serüven romanı olmaktan çıkıp öğretici, aydınlatıcı ve bilgi verici eserler halini almıştır.²⁵ Avrupa'da gelişen bilimsel araştırmalar ve farklılaşan bilim dalları, seyyahların kimliklerinin yanında seyahatnamelerin içeriklerinin de bu aşamada farklılaşmasına sebep olmuştur. Önceleri sadece gezip görmek ve macera yaşamak için yapılan gözlemler, artık alanlarında uzman seyyahlar sayesinde farklılaşmıştır. Çeşitli disiplinlerde ihtisas yapmış, toplum ile kurumları daha iyi şekilde gözlemleyen seyyahlar, artan imkânların da etkisi ile gerçekçi ve toplumun içyapısını ortaya koyacak bilgiler aktarmaya başlamışlardır.²⁶

1.3. Seyahatnameler Tarihe Yardımcı Metinlere Nasıl Dönüştürülür?

Her kaynak gibi seyahatnameler de tarihe ve tarih alanındaki araştırmalara kattıkları bilgiler ölçüsünde değerlidir. Seyahatnameler, hem içerdikleri bilgiler yönünden değerli hem de her tarihi belgede olduğu gibi yazarının yargı ve önyargılarını barındıran eserlerdir. Bu sebeple, seyahatnameler üzerinde titizlikle çalışılması gerekmektedir. Bu gözlemlerle birlikte, bir toplumun diğerine karşı kalıp haline gelen algılamaları, nesiller boyu sürdürecekleri önyargıları, korkuları, ötekileştirmeleri ya da başka zihinsel kalıntıları ortaya çıkmaktadır.²⁷ Dolayısıyla seyyahların sahip olduğu olumsuz ön yargılar her ne kadar eserlere dikkatli yaklaşılmasını gerektirse de, seyyahın incelediği toplum ile kendi toplumu arasında nasıl bir fikir ayrılığı olduğunu, birbirlerinin zıtlıklarını ve benzer yönlerini ortaya koyması açısından önemlidir.

Özellikle Osmanlı Devleti ile ilgili yabancı seyahatnameler söz konusu olduğunda ise seyyahın kişisel özellikleri, menşei, kültür mirası, insani değerleri, objektifliği ve en önemlisi seyahat amacı, seyahatnamenin yönünü ve bilgi kapsamını etkilemektedir. Farklı kültürlerden gelen seyyahların ele aldıkları seyahatnameler, bu sebeple çok dikkatli şekilde incelenip birer tarihi malzeme olarak sunulmalıdır. Seyahatnamelerin yalnızca çeviri eserler olarak görülmemesi gerektiği, elde edilecek bilgilerin bazı boşlukları doldurabileceği ihtimali ile birlikte bu tür eserlerin ne kadar önemli olduğunun anlaşılması gerekmektedir.

Aynı zamanda seyyahların anı veya hatıraları da olan seyahatnameler dönemin toplum yapısı, siyasî sistemi, kültürel ve ekonomik öğelerini yansıtmaları açısından önemlidirler. Ancak bu eserleri kullanırken bazı hususlar üzerinde durmak gerekmektedir. Seyahatnameler üzerinde incelemeler

²⁵ Seyfettin Sağlam, "Türkiye Seyahatnamelerine İlişkin", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 128.

²⁶ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 590-591.

²⁷ Mustafa Gündüz, "Bazı XIX. Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerine Göre Osmanlı'da Eğitim, Bilim ve Kültür", **Türk Yurdu**, XXXIII (310), Haziran, 2013, s. 205.

yapılırken yabancı dilden çevirilen bu eserleri tarih çalışmalarına katkı sağlayacak metinlere dönüştürmek için bu eserler, bir tarihçi gözüyle ele alınmalıdır. Seyahatlerde anlatılanların tarihi gerçeklik ve hayaller noktasında tahlil edilmesi gerekmektedir.²⁸ Bu metinlere eleştirel ve dikkatli bir gözle bakıldığında doğru bilgiler elde edilebilir.

Seyyahları ve dolayısıyla seyahatnameleri yazdıkları dönem, mensup oldukları ülke ve kültür, kişisel özellikleri, seyahat ettikleri ülkelerin dillerine ne kadar hâkim oldukları, uzmanlık alanları, seyahat amaçları, temas ettikleri insanlar, devletlerarası ilişkiler ve seyahat ettikleri bölgedeki ikamet süreleri açısından bir kritiğe tabii tutmak gerekmektedir. Ayrıca incelenen konu ile ilgili aynı dönemde yazılmış birden fazla kaynağa, seyahatnameye başvurularak bilgilerin doğruluğu artırılmalıdır. Elde edilen bu bilgilerin arşiv belgeleriyle de desteklenmesiyle konu hakkında tam bir bütünlük elde edilebilir.²⁹

Öncelikle Anadolu coğrafyasını gezen pek çok seyyah, toplumun konuştuğu dili bilmemektedir. Bu en önemli hususlardan biridir. Çünkü dil bilmeyen seyyahlar, gördükleri ve irtibata geçtikleri konsolos ile bilirkişiler dışında, görmedikleri veya merak ettikleri konular (nüfus miktarı, dinî yapı sayısı vb.) hakkında edindikleri rehber, tercüman veya bölge halkı vasıtasıyla bu bilgileri öğrenmekteydiler. Daha erken dönemlerde, bunlar dinî sınıfa mensup insanlar, çoğunlukla Hristiyanlar ve az miktarda Musevilerden oluşmaktaydı; ancak Osmanlı'nın batı tarzı eğitim vermeye başlamasıyla, Batılılarla rahatça iletişim kurabilen Müslümanlar yetişmiştir.³⁰

Seyyahların, Müslüman ve gayrimüslim grup temsilcileri ile temasları sonucunda edindikleri sağlıklı bilgileri sağlayamadıkları durumlarda paylaştıkları bilgileri öğrendikleri insanlar, onlara eşlik eden rehberler olmuşlardır.³¹ Dil eksikliği, seyahatnamelerdeki gözlemler için büyük bir eksiktir. Çünkü toplumla iletişim halinde olan, olayları bizzat kendi duyduklarıyla ele alma imkânına sahip olmayan seyyah, gözlemlerinin bazılarını dolaylı kaynaklardan elde etmiştir. Ayrıca bilgilerin edinildiği insanların da niteliklerinin ne olduğu, toplumun hangi kesimini temsil ettikleri çok önemlidir. Bu koşullar bilgilerin doğruluğu ve tarafsızlığının şüpheli olmasına sebep olmaktadır.

Seyyahların gezdikleri yerlerin tarihini anlatırken eski Yunan tarihçilerin verdikleri bilgileri kullandıkları, bölgelerin antik yerleşimleri ve adlarını öğrendiklerini ve kendilerinden önceki seyahatnameleri okudukları görülebilir. Bazı seyyahlar bu tür eski eserlerden alıntılar yaparak (nüfus sayıları, bölgede yetişen ürünler ve ticaret gibi konularda) karşılaştıkları güncel bilgiler ile

²⁸ Şirin, Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde, s. 12.

²⁹ Seyahatnameler ve kaynak olarak seyahatnamelere nasıl yaklaşılması gerektiği konusunda bkz. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, (Çev. Zeynep Altok), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 189-202.

³⁰ Lewis, a.g.m., s. 249.

³¹ Yılmaz, Seyyahların Kaleminden, s. 126.

karşılaştırma yoluna gitmektedirler. Bu bilgiler kıyaslama yapmak açısından fikir verse bile seyyahın bazı durumlarda tekrara düşmesine neden olmuştur.

Seyyahların şehirde geçirdikleri kısıtlı vakit içerisinde, gözlemlerinin yanında bölgenin halkı hakkında kendilerine söylenenlerden başka bilgi edinme imkânları bulunmamaktadır. Seyyahların temas halinde buldukları insanların genelde gayrimüslimler olması dolayısıyla daha ziyade; gayrimüslimler hakkında bilgiler vermelerine neden olmaktadır.³² Çünkü seyyahların gittikleri bölgelerde misafir oldukları yerleri de büyük olasılıkla gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının evleri oluşturmaktaydı.³³ Bu sebeple seyyahların bazı durumlarda verdikleri bilgiler, derin bir analiz sonucu oluşmamıştır. Anadolu coğrafyasını bir yılda gezen bir seyyahın at ile ulaşımını sağladığı düşünülürse, sadece geçtiği güzergâhlardaki gözlemlerini bile eserine yansıtmaktadır. Ayrıca seyahat şartları da seyyahın gözlemlerini etkileyen önemli bir unsurdur. Rahat bir şekilde seyahat edip konforlu ortamlarda konaklayan bir gezginin, daha zor koşullar altında seyahatini gerçekleştiren gezgine oranla Doğu ile ilgili izlenimlerinin farklı olması kaçınılmazdır.³⁴

Bütün bu hususlar dikkate alınarak oldukça geniş bir eleştiriden geçirilmesi gereken bu eserlerde, seyahatnameler kadar seyyahlar da incelenmeli ve onların bakış açısı anlaşılmalıdır. Geniş ve çeşitli kaynak kullanımı, tarih yazımındaki metotların uygulanması ile bu tür eserlerden istenilen materyaller çıkarılabilir. Ayrıca yukarıda bahsedilen hususlar genel olup çok başarılı betimlemeler yapan, toplumu iyi yansıtan ve bölgenin diline hâkim olup gerçekten olayları anlamaya çalışan seyyahlar da vardır. Hatta pek çok seyyahın ve Batılı insanların Anadolu coğrafyası ve insanlarına önyargı ile yaklaştıklarını söyleyen, genelin aksine tespitler yapan seyyahlar da bulunmaktadır.

1.4. Seyahatnamelerin Tarih Disiplini İçerisindeki Yeri ve Önemi

Seyahatnameler, bir toplumun duygularını, fikirlerini, kültürel özelliklerini, yaşayış biçimlerini ve yaşadıkları ortamın görsel unsurlarını yansıtma açısından pek çok arşiv kaynağının sahip olmadığı bilgileri kapsamaktadır. Osmanlı tarihçileri tarafından ele alınan kroniklerde ise genellikle askerî, siyasî ve diplomatik ilişkiler hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.³⁵ Bu açıdan seyahatnameler, siyasî tarihin yanı sıra sosyal ve ekonomik tarih alanında çalışan araştırmacılar için bazı boşlukları doldurma konusunda yeterli malzemeleri sunabilirler. Osmanlı toplumunun günlük yaşantısı, sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili verilere ulaşmanın zor olduğu Osmanlı kroniklerinin ve arşiv malzemelerinin, bazı durumlarda eksik kaldığı alanlarda görgü

³² Yılmaz, Seyyahların Kaleminden, s. 126.

³³ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 598.

³⁴ Şahin, a.g.e., s. 31.

³⁵ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 596.

tanıklarının hatıratlarının, mektup ve günlüklerinin önemi anlaşılmaktadır.³⁶ Seyyahlar bazı durumlar da kısıtlı imkânlarla sahip olsalar, doğrudan insanlarla iletişime geçmeseler bile gözlemedikleri dünya oldukça ilgi çekicidir.

Seyyahların tarih yazma bilincinden uzak olup tamamen bir macera, arayış içinde olmaları ve içinde buldukları ortamı keşfetme arzusuyla gördüklerini ve duyduklarını, en küçük ayrıntıları bile kaleme almaları, seyahatnamelerin çok farklı bir bakış açısıyla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Resmi tarih yazıcılığına oranla belli bir amaç gütmeyen ele alınan seyahatnameler, farklı tarzlarıyla tarihi bütün içinde kendilerine tamamlayıcı bir rol üstlenmektedirler. Bilhassa, arşiv belgeleri ile diğer birinci el olarak ifade edilen ana kaynakların yetersiz olduğu durumlarda seyahatnamelerin değeri ortaya çıkmaktadır.³⁷ Seyyahların anılarını aktardıkları ve ülkenin farklı bölgelerinin aktarıldığı bu eserler, devletin yapısı, siyasî ve sosyal durumu ve insanların gündelik hayatları ile ilgili bilgiler vermektedir.³⁸

Osmanlı'nın devlet düzeni ve siyasî durumu dışında, toplumun gündelik yaşam biçimi, aile, batıl inançları, karakteristik özellikleri, oturdukları evlerden yedikleri, içtikleri, yetiştirdikleri yiyeceklere kadar, üretim malları, ticarî durum, şehrin önemi ve konumu, ön plana çıkan özellikleri ile ilgili bilgiler sunmaktadırlar. Şehirlerin ve köylerin canlı tasvirleri, dinî ve kamu yapıları, nüfus ve daha önemlisi bu nüfusun hangi şekilde yayılım gösterdiği, yani insanların şehrin ve köyün hangi bölgelerinde ikamet ettikleri hakkında bilgiler bulunabilir.

İnsanların dinî inanç ve uygulamaları, bunun topluma yansımaları, mezarlıklar ve özellikleri, ırkların kendine özgü fiziki ve karakteristik yapıları, giyim, ulaşım imkânları ve vasıtaları, eğlence kültürü, şehri etkileyen afetler (yangın, deprem gibi), hastalıklar ve alınan tedbirler, yaşanan savaş ve isyanların, gerçekleştirilen ıslahatların topluma etkileri hakkında da bilgiler edinilebilir. Ayrıca seyyahlar, geçtikleri menziller arasındaki mesafeleri, coğrafi özellikleri (dağ, nehir, çay vb.), şehirlerin antik ve o dönemdeki adlarını da vermelerinin yanı sıra eserlerine manzara ile çeşitli sınıflara mensup kişilerin resimleri ve haritaları da eklemiştirler.³⁹

Edebi eser sınıfına giren seyahatnameler; tarih, arkeoloji, coğrafi ve sanat tarihi gibi disiplinlerin yanında ayrıca sosyal tarih, şehir tarihi, ekonomi ve düşünce tarihi gibi tarih alanlarında da yardımcı kaynak olarak kullanılabilirler. Şehir tarihi alanında yapılan çalışmalar

³⁶ Gülgün Üçel-Aybet, **Avrupalı Gezginlerin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)**, İletişim Yayını, İstanbul, 2003, s. 15 ve Fatma Acun, "Seyyah Söylemi ve Trabzon'a Gelen Yabancı Seyyahlar", Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)**, I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2002, s. 143.

³⁷ Yılmaz, *Seyyahların Kaleminden*, s. 126.

³⁸ İrfan Karakoç, "Yabancıların Hatıralarında Osmanlı İmparatorluğu ve Yabancı Yazarların Osmanlılarla İlgili Olarak Türkçe'de Yayınlanmış Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 94.

³⁹ Üçel-Aybet, a.g.e., s. 15.

açısından incelendiğinde de, seyahatnamelerin bazı katkıları görülmektedir. Şehir tarihinin incelenmesinde kullanılacak görsel malzemeyi şehrin kendisi oluşturmaktadır.⁴⁰ Şehirlerin tanımlanması, fiziki yönleri, kurumları, günlük hayat, birbirleri ile olan etkileşimleri hakkında fikir sahibi olunmasında seyahatnamelerin katkıları görülmektedir.

Yunus Uğur, “(...) Bir mimarlık tarihçisinin, coğrafyacının, iktisatçının, siyaset bilimcinin, sosyal bilimcinin ve hatta bir dilbilimcinin şehir tarihi çalışması sırasında kendi disiplininin sınırları içerisinde kalması son yılların belki en çok eleştirilen noktasıdır. (...)”⁴¹ şeklindeki ifadesi seyahatname çalışmalarının tarih bilimine katkısı noktasında bazı fikirler vermektedir. Farklı disiplinler arasındaki ortak ilgi alanlarının olması ve bunların incelenmesinde kendi alanlarının çok fazla dışına çıkmadan birbirleri ile etkileşimde bulunmaları artık çağın gerekliliklerindedir. Bu açıdan mekânın, kurumların ve hatta coğrafi unsurların içinde yaşayan canlılar ile birlikte ele alınması konusunda seyahatnameler, ön plana çıkan tarihi belgelerdir.

Osmanlı’da yenileşme fikirlerinin ortaya çıkması ve izlenen yol haritasında özellikle seyahatnamelerin önemi görülmektedir. Padişahlar tarafından yurt dışındaki başkentlere gönderilen ve buralardaki gelişmeleri incelemekle görevlendirilen kişilerin yazdıkları seyahatnameler, Osmanlı yenileşme çalışmalarına rehberlik etmeleri açısından önemlidir. Padişah ve devlet adamları bu gözlemlerden faydalanmışlardır. Özellikle eserlerde tasvir edilen sosyal hayatın Osmanlı toplumu içinde taklit edildiği görülmektedir. Lale devri simalarından Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin seyahatname özelliği taşıyan *Fransa Sefaretnamesi* bu konudaki ilk ve önemli örneklerdendir.⁴²

Diğer kaynaklarda pek bulunmayan ölüm, aile içindeki uygulamalar, insanlar arasındaki iletişim gibi konuları işleyen seyahatnameler, özellikle en küçük yerleşim birimleri ve insanlar hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin, Osmanlı toplumunda yaşlıların saygın bireyler olup küçükler tarafından örnek alındıkları, kadınların toplumdaki konularının örnekli açıklamaları, Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin birbirleri ile benzer ve farklı yönleri hakkında gözlemlere ulaşmak mümkündür. Bu unsurların toplumdaki statüleri ile ilgili izlenimler de sunulmaktadır. Bu nedenle kıyıda köşede kalmış belirsizlikler ile birlikte sahip olduğumuz iyi yanlarımızı bazen başka kültürlerden gelen birisinin bizden daha sağlıklı görmesi imkân dâhilindedir.⁴³

⁴⁰ Kathryn A. Ebel, “Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları”, (Çev. N. Bilge Özel), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, III (6), 2005, s. 487.

⁴¹ Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, III (6), 2005, s. 13.

⁴² Beynun Akyavaş (Haz.), **Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993; Abdullah Uçman (Haz.), **Fransa Sefaretnamesi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017 ve Şevket Rado (Haz.), **Paris’te Bir Osmanlı Sefiri Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Fransa Seyahatnamesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

⁴³ Sağlam, a.g.m., s. 122.

Seyahatnameler aynı zamanda ele alındıkları coğrafya ve toplumların tanıtılmasında da önemli rol oynamaktadırlar. Osmanlı coğrafyasına gelen yabancı seyyahlar gözlemlerini ülkelerinde yayınlamış ve kendi vatandaşlarının Osmanlılara karşı olan olumlu ve olumsuz yargılarını desteklemiştir. Bu açıdan bakıldığında seyahatnameler, Oryantalizm çalışmaları için de önemli birer materyal oluşturmuşlardır. Doğulu devlet ve toplumların tanınması, eğilimlerinin belirlenmesi ve bu doğrultuda geliştirilen stratejiler, seyahatnamelere önem kazandırmış ve seyahat eden kişiler zamanla daha çok desteklenmiştir.⁴⁴

1.5. Türkiye’deki Seyahatname Çalışmalarına Genel Bir Bakış

Fransa’da ortaya çıkan ve önde gelen temsilcileri Lucian Febvre, March Bloch ve Fernand Braudel olan *Annales Ekolü*, siyasî tarih yazımının yanında farklı yöntemler getirerek tarih yazımı konusunda büyük bir atılım gerçekleştirmişlerdir. İki dünya savaşı arasında vücut bulan bu görüş, tarih yazımında ve tarihi olaylara karşı yaklaşımda yalnızca devlet merkezci ve lider odaklı izlenen tarihçiliği eleştirmiştir. Tarihi bir olay incelenirken bunun farklı yönlerden ele alınması ve gerektiğinde coğrafya, demografi, iktisat, sosyoloji, antropoloji, psikoloji gibi bilimlerle iş birliği içinde bulunulması amaçlanmıştır. Kısacası buradaki amaç; geleneksel tarih anlayışının yerine insanı konu alan bir tarih anlayışını uygulamaya koymaktır.⁴⁵

Bu ekolün döneme damga vurmasıyla birlikte Türkiye’deki öncüleri ve temsilcileri ortaya çıkmış ve ülkede sosyal tarih anlayışı yayılmaya başlamıştır. Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalcık gibi tarihçiler ile birlikte bunların yetiştirdikleri kişiler, Annales Okulu’nun siyasî tarihten ziyade sosyo-ekonomik ve olayların süreçlerini, uzun süreçler içerisinde incelemeye ehemmiyet veren tarihi yaklaşımını dikkate almışlardır.⁴⁶ Bu noktada Türkiye’de sosyal tarih temsilcilerinin ve çalışmalarının artmaya başlamasından sonra seyahatnamelerin de tarihi kaynak noktasında faydalanabilirliği ortaya çıkmıştır. Seyahatnameler üzerinde oluşan ilgi ve bu doğrultuda yapılan araştırmalar XX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu dönemde öncelikle çeviri çalışmaları yapılmış ve daha sonra ilgili alanda makale ve tez çalışmaları ortaya konulmaya başlanmıştır. Yazılan makale ve tezlerden ziyade seyyahlara göre bir şehrin veya bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel, siyasî vb. alanlarda incelenmesi ile seyyahların tek başına ele alınması şeklinde ortaya konulmuştur. Ayrıca seyahatnameler ile ilgili kapsamlı sempozyumlar yapılmaya başlanmış ve değerli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Özellikle Batılı seyyahların kullanıldığı bu çalışmalar sonucunda, şehirlerin geçmişleri ile ilgili sosyal ve kültürel

⁴⁴ Yılmaz, Osmanlı Şehir Tarihleri, s. 591.

⁴⁵ Ergin Ayan, “Türk Tarih Yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu”, **Tarih Okulu**, (11), Eylül-Aralık 2011, s. 79.

⁴⁶ Mehmet Öz, “Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler”, **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (25-26 Mayıs 2006)**, HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2006, s. 256.

yönler ele alınmıştır. Günümüze kadar gerçekleştirilen bu çalışmaların katkısıyla seyahatname alanında çalışan araştırmacılar için değerli ve geniş kapsamlı bir künye meydana gelmiştir.

Öncelikle yabancıların gözüyle ele alınmış olan seyahatnameler üzerinde yapılan çeviri çalışmalarına bakılacak olursak; Olivier'in *Türkiye Seyahatnamesi*, Thévenot'un *1655-1656'da Türkiye*; Lady Montagu'nun *Şark Mektupları*; Ubucini'nin *1855'te Türkiye*; Busbecg'in *Türkiye'yi Böyle Gördüm* ve Charles Texier'in *Küçük Asya* adlı çalışmaları, bu alandaki ilk örnekler olarak gösterilebilir.⁴⁷ Ayrıca *Tournefort Seyahatnamesi*; Adolphus Slade'in *Müşavir Paşanın Kırım Harbi Anıları* ve Frederick Burnaby'nin, *At Sirtında Anadolu* adlı çeviri çalışmaları örnek olarak gösterilebilir.⁴⁸

Bu alanda, Eskişehir'de 1985 yılında seyahatnameler ile ilgili olarak düzenlenmiş I. *Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı* sempozyumu da kendi alanındaki ilklerdendir. Bunun yanında 2011 yılında İstanbul Üniversitesi tarafından *Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler* ve 2012 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi tarafından *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları* adıyla düzenlenen sempozyumlar ile 2016 yılında Konya'da düzenlenen ve Türk-İslâm Dünyasındaki seyyahları konu alan sempozyum örnek olarak gösterilebilir.⁴⁹

İlhan Pınar'ın farklı seyyahları inceleyerek ele aldığı İzmir üzerine olan beş ciltlik çalışması, Orkun Kocabıyık'ın XIX. yüzyılda İzmir'i ziyaret eden İngiliz seyyahları ve eserlerini derlediği çalışması da örnek olarak gösterilebilir.⁵⁰ Aynı şekilde Kemal Saylan'ın Osmanlı döneminde Gümüşhane'de bulunan seyyahları tanıttığı *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane: Osmanlı Dönemi*, Veysel Usta'nın *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon* ve aynı şekilde Heath W.

⁴⁷ Jean Thévenot, *1655-1656'da Türkiye*, (Çev. Nuray Yıldız), Nr. 120, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978; Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Nr. 12, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1970; Ogier Ghiselin de Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Nr. 31, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1974; Antonie Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi, (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, İstanbul, 1977; J. H. A. Ubucini, *1855'te Türkiye*, I, (Çev. Ayda Düzy), Nr. 98, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977 ve Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.

⁴⁸ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), 4. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013; Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, (Çev. Candan Badem), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012 ve Frederick Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

⁴⁹ Anadolu Üniversitesi, *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri (28.10.-01.11.1985)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1987; *Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler (23-24 Mayıs 2011)*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul; Hakan Karateke ve Hatice Aynur (Haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları*, VIII. Dizi (3), TTK, Ankara, 2012 ve *Türk-İslam Dünyasında Seyyahlar ve Seyahatnameler Uluslararası Sempozyumu (13-15 Ekim 2016)*, AKDYYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Konya.

⁵⁰ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl*, III, Akademi Kitapevi, İzmir, 1994; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII. Yüzyıl*, II, Akademi Kitapevi, İzmir, 1996; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl*, IV, Akademi Kitapevi, İzmir, 1996; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XX. Yüzyıl*, V, Akademi Kitapevi, İzmir, 1997; İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl*, I, Akademi Kitapevi, İzmir, 1998 ve Orkun Kocabıyık, *İzmir'in İngiliz Seyyahları*, Gece Kitaplığı, İstanbul, 2015.

Lowry'nin Bursa üzerine pek çok seyahatnameyi kaynak olarak kullanarak oluşturduğu eseri bu alanda yapılan bazı çalışmalardandır.⁵¹

Hanifi Hancı'nın, geniş bir dönemi ele alarak Erzurum'a gelen seyyahları değerlendirdiği *Seyyahların Gözüyle Erzurum (1254-1937)*; İsmail Mangaltepe'nin, *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*; M. Şefik Korkusuz'un *Seyahatnamelerde Diyarbakır*; Adnan Mahiroğulları'nın *Seyyahların Gözüyle Sivas*; Ali Tuzcu'nun, *İlk Çağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya*; Fahri Yıldırım'ın, *333'ten 1933'e Seyahatnamelerde Sakarya ve Yavuz Ulugün'ün, Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi* adlı çalışmaları Anadolu'daki farklı şehirleri ziyaret eden seyyahları ve onların gözlemlerini aktaran çalışmalardır.⁵²

Gürsoy Şahin'in XIX. yüzyıldaki İngiliz seyyahlarına göre, Osmanlı toplumunu incelediği ve önceki bölümlerde de kullanılan *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı* adlı çalışması, Filiz Barın Akman'ın *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Bülent Ağaoğlu'nun Türk, Müslüman ve Hristiyan seyyahların anı, hatıra, seyahatname vb. eserleri ile bunlar üzerine yapılan çalışmalarını geniş bir künyesini derlediği *Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası*; Tanju Sarı'nın iktisadi yapıyı incelediği *Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk İngiliz Seyahatnamelerinde 17. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Yapısı* ve Baki Asiltürk'ün Avrupa'ya gitmiş olan Osmanlı seyyahlarını derlediği *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* adlı çalışmaları bulunmaktadır.⁵³

Yayınlanan makaleler ile ilgili birkaç örnek vermek gerekirse; İlber Ortaylı'nın XVI. yüzyıl Alman seyahatnamelerine göre Türkiye izlenimlerini aktardığı çalışmaları bulunmaktadır.⁵⁴ Bunların yanında, bazıları çalışmada kullanılan Özgür Yılmaz'ın seyahatnamelerin kaynak değeri, incelenme yöntemleri, Türkiye'de yapılan seyahatname araştırmaları ve Trabzon ile Bayburt üzerine yayınladığı makaleler ile M. Alaaddin Yalçınkaya'nın İstanbul, Kıbrıs, Çankırı ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı şehirleri özelinde araştırmaları bulunmaktadır.⁵⁵ İsmail Köse'nin

⁵¹ Kemal Saylan, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane: Osmanlı Dönemi*, No: 32, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016; Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 1999 ve Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa: 1326-1923*, (Çev. Serdar Alper), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

⁵² Hanifi Hancı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum (1254-1937)*, Erzurum Vakfı, İstanbul, 2009; M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul, 2003 ve Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, Acar Matbaacılık, İstanbul, 2001.

⁵³ Şahin, a.g.e.; Filiz Barın Akman, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, İstanbul, 2011; Bülent Ağaoğlu, *Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası*, İstanbul, 1981; Tanju Sarı, *Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk İngiliz Seyahatnamelerinde 17. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Yapısı*, Göçebe Yayını, İstanbul, 1998 ve Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.

⁵⁴ İlber Ortaylı, "16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerinde Türkiye", *Tarih ve Toplum*, (2), Şubat, 1984, s. 50-55 ve İlber Ortaylı, "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVII (4), İstanbul, 1972, s. 135-159.

⁵⁵ Bunlardan bazıları için bkz. Özgür Yılmaz, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Bayburt İzlenimleri", Selcan Koçarlan vd. (Haz.), *Tarihi ve Kültürü ile XIX. Yüzyıl'dan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mayıs 2014)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2015, s. 181-206; M. Alaaddin Yalçınkaya, "Batılı Seyyahların Gözüyle Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul", *Nakş-ı İstanbul Ortaköy Büyük Mecidiye Camii*, Gürsoy Grup Kültür Yayınları,

1840-1900 yıllarını kapsayan *İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları*; Kudret Emiroğlu'nun *Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası* ve Gürsoy Şahin'in *İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi* adlı çalışmaları da örnek olarak gösterilebilir.⁵⁶

Aynı şekilde Emre Madran'ın *Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*; İbrahim Şirin'in *Yeni Seyahat ve Seyahatnâmeler Işığında Osmanlılar ve Dünya*; Zofie Uçar'a ait *XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı'daki Mesire Kültürü*; İlhan Pınar'ın, *Alman Gezgin Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon* ve Necmettin Alkan'ın, *Alman ve Avrupalı seyyahların gözlemlerine göre Gümüşhane ve çevresini üzerinde tespitlerde bulunduğu makale çalışmaları, seyahatname üzerine yapılan yayınlar arasında yer almaktadır.*⁵⁷ Bu çalışmaların yanında pek çok diğer araştırmalar da bulunmaktadır.⁵⁸

Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin de son dönemlerde artış gösterdiği görülmektedir. Yüksek Lisans çalışmalarına göz atacak olursak: Özgür Yılmaz'ın *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*; Nimet Şahin'in *Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*; Sibel Uzun'un *Batılı seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul'da Gayrimüslimler*; Didem Çakmak'ın 1871 ve 1909'da yayınlanan eserlere göre hazırladığı *İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'e Göre Osmanlı'da Gündelik Hayat*; Murat Özer'in *Seyyahların gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar*; Ela

İstanbul, 2015, s. 49-80; M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789-1839)", Coşkun Yılmaz (Ed.), *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008)*, II, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2009, s. 43-58; M. Alaaddin Yalçınkaya "İngiliz Kaynaklarına Göre Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı (1789-1839)", Mehmet Demiryürek ve Mesut Erşan (Ed.), *III. Güzelyurt Tarih Buluşması Sempozyumu (7-8 Nisan 2005)*, Lefkoşe/Kıbrıs, 2005, s. 205-244; M. Alaaddin Yalçınkaya, "II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Çankırı (1808-1861)" *Milli Mücadele'de İstiklal Yolu ve Çankırı (21-23 Ekim 2010)*, Çankırı, 2011, s. 327-338; M. Aladdin Yalçınkaya, "Avrupalı Seyyahlara Göre Mardin ve Çevresinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)", İbrahim Özcoşar ve Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (26-28 Mayıs 2006)*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, Mardin, 2006, s. 475-482 ve M. Alaaddin Yalçınkaya, "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e II. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (15-17 Kasım, 2006)*, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2006, s. 199-210.

⁵⁶ İsmail Köse, "İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900", *History Studies*, IV (1), 2012, s. 359-371; Kudret Emiroğlu, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür-Sanat Yılı*, İstanbul, 1989, s. 189-219 ve Gürsoy Şahin, "İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, II (2), Ocak, 2016, s. 60-77.

⁵⁷ Emre Madran, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, III, TTK, Ankara, 1989, s. 1303-1322; İbrahim Şirin, "Yeni Seyahat ve Seyahatnâmeler Işığında Osmanlılar ve Dünya", *Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler (23-24 Mayıs 2011)*, İstanbul; Zofie Uçar, "XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı'daki Mesire Kültürü", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, I (12), 2013, s. 75-89; İlhan Pınar, "Alman Gezgin Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", *Tarih ve Toplum*, (159), Mart, 1997, s. 136-139; Necmettin Alkan, "Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi", Kenan İnan vd. (Haz.), *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, I, KTÜ Yayınları, Trabzon, 2007, s. 611-624 ve Necmettin Alkan, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, II (1), 2010, s. 82-97.

⁵⁸ Örnek olarak bkz. Aşşegül Kuş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner H. J. Van Lennep'in Tokat İzlenimleri", *Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), Haziran, 2014, s. 125-140; Didem İlyas ve Mehmet Uysal, "İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, III, (6), Ocak, 2015, 1-22 ve Besim Özcan, "İngiliz Amiral Sir Adolphus Slade'in Türkiye İzlenimleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, X (10), 2011, s. 29-51.

Yılmaz'ın *19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*; Sibel Ercüment'in *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz* ve Ergün Özsoy'un *XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz* adlı yüksek lisans tezleri örnek olarak gösterilebilir.⁵⁹

Ayşegül Kuş'un doktora çalışması olan ve daha sonradan basılan *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*; Fahri Yıldırım'ın *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*; Nursel Karaca'nın *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*; Meriç Aybar'ın *19. Yüzyılda Osmanlı'yı Ziyaret Eden Yabancı Seyyah ve Yazarların Eserlerinde Osmanlı Halk Hayatının Derlenmesi* ve Serpil Gürer'in *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu* adlı doktora çalışmaları da örnek olarak gösterilebilir.⁶⁰ Yapılan bu çalışmalardan seyahatnamelerin tarih alanının yanında, Osmanlı mimari geleneği ve edebi kültür üzerinde de önemli katkıları olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tür çalışmaların yanında Avrupalılar tarafından yayınlanan seyahatname künyeleri ve rehber kitapları da önemlidir. Örneğin, seyahat eden insanların konaklama, güzergâh, fiyatlar vb. konular hakkında bilgiler veren ve John Murray tarafından hazırlanan *A Handbook For Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, With New Travelling Maps, And Plans* adlı eser Avrupalı seyyahlar için Osmanlı topraklarını

⁵⁹ Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon, 2006; Nimet Şahin, *Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı, Ankara, 2007; Sibel Uzun, *Batılı Seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul'da Gayrimüslimler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon, 2016; Didem Çakmak, *İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'e Göre Osmanlı'da Gündelik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Isparta, 2015; Murat Özer, *Seyyahların gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2005; Ela Yılmaz, *19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2012; Sibel Ercüment, *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991 ve Ergün Özsoy, *XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

⁶⁰ Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun, 2015; Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2013; Nursel Karaca, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2010; Meriç Aybar, *19. Yüzyılda Osmanlı'yı Ziyaret Eden Yabancı Seyyah ve Yazarların Eserlerinde Osmanlı Halk Hayatının Derlenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı, Ankara, 2015 ve Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Fransız Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2010.

kapsayan bir seyahat rehberidir.⁶¹ Bu eserin 1840 ve 1854 basımlarının tanıtıldığı ve Aytuğ Arslan tarafından hazırlanan *19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları* adlı makale, eser hakkında bilgi edinmek isteyenler için faydalı bir çalışmadır.⁶² Editörlüğü Jennifer Speak tarafından yapılan, *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia* adlı dört ciltlik ansiklopedik özellik taşıyan eserde de farklı coğrafyalarda gezilerde bulunmuş olan pek çok seyyah ve çalışmalarını ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür.⁶³

Osmanlı coğrafyasını da kapsamı bakımından Avrupa seyahatnamelerinin iki zengin koleksiyonu Washington'daki *Dumbarton Oaks Kütüphanesi*'nde ve Atina'daki *Gennadius Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır.⁶⁴ Bunlar arasında Atina'daki koleksiyonda bulunan Shirley Howard Weber'in *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century* adlı çalışması, kronolojik olarak XIX. yüzyıl seyyah ve çalışmalarını ele almakta olup bu çalışmada incelenen seyyahlara ulaşılması açısından kullanılan önemli kaynaklardandır. Reinhold Schiffer tarafından düzenlenen *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey* adlı çalışma da adı geçen yüzyılda Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmiş seyyahlar ve gezileri ile ilgili bilgileri bulunduran önemli bir çalışmadır. W. H. Davenport Adams tarafından derlenen ve XIX. yüzyılın kadın seyyahlarını konu alan *Celebrated Women Travellers of the Nineteenth Century* adlı çalışması da önemli örnekler arasındadır.⁶⁵

⁶¹ Eser 1840, 1845 ve 1854 yıllarında üç kez basılmış olup, en son baskı genişletilmiş haldedir. John Murray, **A Handbook For Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, With New Travelling Maps, And Plans**, London, 1854.

⁶² Aytuğ Arslan, "19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları", Nazmi Kozak ve Osman E. Çolakoğlu (Ed.), **III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi (04-05 Nisan 2014, Kuşadası, Aydın)**, Adnan Menderes Üniversitesi ve Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2014, s. 151-163.

⁶³ Jennifer Speake (Ed.), **Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia**, I-III, Roudledge, New York, 2003.

⁶⁴ Yılmaz, a.g.t., s. 6-7.

⁶⁵ Shirley Howard Weber, **Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century**, New Cersey, 1952; Reinhold Schiffer, **Oriental panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, 1999 ve William Henry Davenport Adams, **Celebrated Women Travellers of the Nineteenth Century**, New York, 1903.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TOPLUM: ŞEHİRLİLER, KÖYLÜLER VE KONARGÖÇERLER

Bu bölümde seyyahların verdikleri bilgilerden yola çıkılarak öncelikle Osmanlı Anadolu'sunda yaşayan bu unsurların karakter ve fiziki yapıları, olaylara nasıl yaklaştıkları ve dinî yönleri örneklerle aktarılmaktadır. Türk, Rum, Ermeni, Yahudiler vb. milletlerin kendilerine has özelliklerini ortaya koyacak bilgiler sunulmaktadır. Bu milletlerin aile yaşantıları ile ilgili örnekler verilip coğrafyadaki demografik yapı hakkında veriler sunulmaktadır. Son olarak şehirlerde, köylerde ve konargöçer olarak yaylak ve kışlaklarda yaşayan halk hakkında seyyahların gözünden hadiselere değinilip, bu coğrafyadaki insanların günlük yaşantıları, yabancılara karşı gösterdikleri misafirperverlikleri, sofrâ kültürleri ve giyim kuşamları ile ilgili olarak örnekler verilip değerlendirilmektedir.

2.1. Toplum

Genel olarak aynı fikirler üzerinde birleşen seyyahların yanında bazı seyyahlar, farklı bilgiler vermektedir. Elde edilen bilgilerdeki farklılıklar, seyyahların bu geniş coğrafya ve farklı sınıftaki insanlarla temas etmesinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Bir tüccar ile bir köylünün ahlaki ve vicdani değerlerinin, gelenekleri ve dış görünüşlerinin aynı olmasının beklenilmesi elbette imkânsızdır. Bu aşamada seyyahların hangi dine mensup insanlar ile ne şekilde temasta buldukları, hayatlarındaki dinî etkinin boyutları ve dinî öğretilerin günlük hayata etkilerinin gözlemlenmesi son derece önemlidir.

Osmanlı devlet yapısı ile ilgili çok sık dile getirilen hoşgörü zihniyeti de seyyahların gözlemlerinde göze çarpmaktadır. Jolliffe, 1817 yılında İzmir'de bulunduğu sırada, konu hakkındaki düşüncelerini dile getirirken bölgedeki farklı dinlerin, eşit oranda hoşgörüyü sahip olduklarını ifade etmektedir.⁶⁶ Bu görüşün aksine Müslümanlar ile Hristiyanların birbirlerinden pek hoşlanmadığını, hatta Katoliklerin ve Ortodoksların da aynı çizgide birleşmediklerini belirten seyyahlar da bulunmaktadır.⁶⁷ Aynı şekilde Müslümanlar arasındaki farklı mezheplerin birbirlerine sıcak bakmadıkları da bu eserlerde görülmektedir.⁶⁸

⁶⁶ Thomas Robert Jolliffe, *Narrative of An Excursion from Corfu to Smyrna: Comprising A Progress Through Albania and the North of Greece*, London, 1827, s. 260.

⁶⁷ R. R. Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, I, London, 1829, s. 148-151.

⁶⁸ Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece, in 1828-9*, London, 1831, s. 128.

Seyahatnamelerde dinin insanlar üzerindeki etkileri açık olarak görülmektedir. Bu eserlerde, İslâmiyet'in insanların ahlaki ve kişisel özelliklerini belirlemesiyle ilgili örneklere ulaşılmaktadır. Bunun yanında Müslümanların cenaze törenleri, Ramazan ayı, kölelik gibi durumlar ve insanların dine yaklaşımları hakkında bilgiler edinilmektedir. Aynı şekilde Hristiyanların dinî ayinleri, cenaze törenleri, mezhepler arası bakışları, ibadetleri ile ilgili bazı örnekler de yer almaktadır. Burada dinin insanların üstündeki etkileri ve günlük hayattaki yansımaları ele alınacağı için bahsi geçen dinlerin ibadet kaideleri, şekilleri, kilise ve cami gibi ibadet yerlerindeki faaliyetlerine değinilmemektedir. Bilgiler daha ziyade İslâmiyet ve Hristiyanlık hakkındadır. Morier, Irby ile Mangles, Arundell, Emerson, Alcock, Keppel, Fraser, Addison ve Spencer gibi seyyahların eserlerinde bu unsurlar hakkında geniş ve detaylı bilgiler yer almaktadır.

2.1.1. Müslümanlar

Türklerin misafirperverliğinin yanında yabancılara özellikle aynı yerde yaşadıkları gayrimüslimlere karşı olumsuz bir duygu beslediklerini seyyahlar sık sık işlemektedirler. Bu durum kadınlarda daha sık ortaya konulmaktadır. Lady Stanhope'un anılarında, 1811 yılında Bursa'da iken burada yolculuk yapmanın bir Hristiyan ülkesindekinden farklı olduğunu, orada bir yabancının toplumda daha sıcak karşılandığını ve eğer isterse bazı ailelerin evinde ikamet edebildiğini söylemektedir. Ancak Müslümanların bu gelenekten yoksun olduğunu söyleyen seyyah, yabancılarla iletişim kurma konusunda isteksiz olmaları sebebiyle, Türklerin dilini idrak etmede ve geleneklerini öğrenmede zorlandığını, su istemeyi ancak altı ayda öğrendiğini bahsetmektedir.⁶⁹

Edinilen bilgilerdeki farklılıklar veya ortaya çıkan olumlu ve olumsuz fikirler, seyyahların farklı sınıftan insanlarla temas halinde olmalarından ve en önemlisi bilgileri edindikleri rehber, tercüman, din adamı ve konsolosların dinî ve etnik farklılıklarından dolayı ortaya çıkan görüşlerin bir tezahürü olarak da görülebilir. Seyyahların bazıları ülkenin batısında yaşayan insanların kibar ve nazik olduklarını, doğdakilerin ise daha ziyade kaba olduklarını ve rahatsız edici davranışlarda bulduklarını ifade etmektedirler.⁷⁰

Tatarlarla ilgili olarak Morier, 1809 yılında onların müstakil birer sınıf olarak görüldüklerini ve menzil noktalarında çok büyük saygı gördüklerini aktarmaktadır. Seyyah, Tatarların da kendilerini önemli insanlar olarak gördüklerini ve buna göre ilgi beklediklerini söylemektedir. Bu durumu kullanan Tatarların bu noktalarda en iyi hizmeti gördüklerinden bahsetmektedir. Bolu

⁶⁹ Charles Lewis Meryon, *Travels of Lady Hester Stanhope; Forming the Completion of Her Memoirs*, I, London, 1846, s. 80-81.

⁷⁰ James Morier, *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*, London, 1812, s. 349; William Price, *Journal of the British Embassy to Persia: Through Armenia and Asia Minor, to Constantinople and Smyrna. Embellished With Numerous Views Taken During the Travels: With the Voyage Back to England*, II, London, 1832, s. 34 ve Charles Stuart, *Journal of A Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*, London, 1854, s. 88, 110.

Gerede’de bu insanlarla karşılaşan seyyah, menzilhaaneye ne zaman gelse Tatarlara yumuşak bir koltuk ve yastık getirilip kahvesinin hazırlandığını aktarmaktadır. Bu durumun kılık kıyafetlerine de yansıdığını nakletmektedir.⁷¹ Ouseley ise 1812 yılında Tatarların ulak ve postacı olarak kullandıklarını destekler nitelikte Tokat’ta bulunduğu sırada, ulak olan pek çok Tatarın menzilhaanede mola verdiğini ve bunların İstanbul, Bağdat, Erzurum, Trabzon ve diğer yerlerden geldiklerini dile getirmektedir.⁷²

Beaufort, 1811 tarihinde Antalya’da bulunduğu sırada, Türklerin karakterlerinin iyi ve kötü özelliklerinin çarpıcı şekilde zıtlıkları olduğunu, iştahlarına düşkün olmalarına rağmen bir Türkün her zaman konuksever ve cömert olduğunu nakletmektedir. Seyyah bu konudaki gözlemlerine devam ederek “(...) Kazanmak bir Türkün doğasının ilk kuralı olarak görülebilir ancak Türkler için vermek de sonsuzdur. Zengin bir Müslüman akçelerini rahatlıkla dağıtır, ihtiyacı olan bir gezgin, yiyecek ve içecek elde etme hatta bazen onun çubuğunu tüttürme onurunu elde edebilir. (...)” şeklinde durumu açıklamaktadır. Beaufort bu davranışlarda, İslâm dininin önemli bir etkisi olduğunu ve bu dinin insanlara, düşmanlarına bile ekmek ile su ikram etmelerini zorunlu kıldığını söylemektedir.⁷³

Türklerin bilgisiz olmalarına rağmen zeki insanlar olduklarını belirten Beaufort, derin derin düşünmeye ve tedbirli olmaya alışkın olduklarını ve yüzlerinden duygularının çok nadir şekilde anlaşıldığını ifade etmektedir. Seyyah bu insanların komşularına ve yabancılara karşı ihtiyatlı ve şüpheli yaklaştıklarını da sözlerine eklemektedir.⁷⁴ Beaufort’un aksine Price ise 1812 yılındaki gezisinde, Amasya insanının kibar ve konuşkan olduğunu aktarmaktadır.⁷⁵

İzmir’de bulunan Jolliffe, orada uzun bir süre yaşamakta olan bir hekimden edindiği bilgileri yansıtmaktadır. Türklerin genellikle insancıl ve hayırsever olduklarını, herhangi bir hastalık/rahatsızlığa karşı şefkatli, özenli ve düşünceli davrandıklarını belirtmektedir. Türklerin sarhoş olmadıklarını ve az yiyip içtiklerini belirten seyyah, yabancılara karşı misafirperver ve arkadaş canlısı, para konularında ise dürüst olduklarını ifade etmektedir.⁷⁶ Bazı seyyahlar ise özellikle dinî hassasiyetlerinden veya yaşadıkları coğrafyadan dolayı Türklerin katı veya özgürlüklerine düşkün olduklarını ifade etmektedirler. Örneğin Morier, Sakarya’ya bağlı olan Hendek ve Sapanca’da yaşayan halkın vahşi ve özgürlüklerine düşkün olduklarını nakletmektedir. Hatta devletin bunları itaat altına almakta zorlandıklarını aktarmaktadır.⁷⁷

⁷¹ Morier, a.g.e., s. 350.

⁷² William Ouseley, **Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia**, III, London, 1823, s. 490.

⁷³ Francis Beaufort, **Karamania, Or, A Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity**, London, 1817, s. 50.

⁷⁴ Beaufort, a.g.e., s. 71.

⁷⁵ Price, a.g.e., s. 34.

⁷⁶ Jolliffe, a.g.e., s. 260.

⁷⁷ Morier, a.g.e., s. 359, 361.

The Royal Navy’de kaptan olarak görev yapan Irby ve Mangles, beraber görev aldıkları donanmanın Doğu Akdeniz’deki gezintisi boyunca gözlemledikleri yerleri notlarına aktarmışlardır. Seyyahlar 1818 yılı Ekim ayında, Konya’da seyahat ederlerken buradaki insanların baĒnaz ve kaba olduklarını ve Tatarların onlardan korktuklarını ifade etmektedirler. YolculuĒuna devam eden seyyahlar, Tarsus insanının ise kibar, sessiz ve yardımsever olduĒunu söylemektedirler.⁷⁸ Anadolu’yu 1826 ve 1833 yıllarında gezme fırsatı elde eden Arundell, 1826 yılında Denizli Çardak’taki insanların onlara gösterdiĒi ilgiden, aşırı meraklı oluşlarından ve kibar olduklarından bahsetmektedir. Yine benzer şekilde Alaşehir’de de insanların nazik olduĒunu belirtmektedir.⁷⁹

Emerson, 1828 yılında İzmir’de bulunduĒu sırada, Türk erkeklerinin dünyadaki en iyi görünüme sahip erkekler olduĒunu, yuvarlak başlara, kemer gibi kaşlara, sert bakışlara, kemerli burunlara ve gösterişli bıyıklara sahip olduklarını aktarmaktadır. Türk erkeklerinin görünümlerinin azametli olduĒunu ve gösterişli çehrelerinin onlara farklı bir görünüm kazandırdıĒını belirtmektedir. Türklerin temizliĒe düşkün olup sürekli hamam kullandıklarını ifade etmektedir.⁸⁰

Keppel de 1829 yılında Türklerin sakala önem verdiklerini, hatta II. Mahmud’un sakalları kısaltmak için uygulamaya koyduĒu yenilik için çok sabırsız olduĒunu; ancak Anadolu’da çok eski bir gelenek olan sakal kullanımına insanların baĒlı olduklarını vurgulamaktadır. Seyyah, Kütahya’da Tatar Pazarcık olarak belirttiĒi bir köydeki gözleminde, sakalın toplumdaki yerini göstermek açısından güzel bir örnek vermektedir. Bölgedeki bir ailenin oĒluyla ilgili olarak seyyah, “(...) O yirmi beş yaşındaydı ve şimdilik askere alınmaktan kurtulmuştu. Daha saygın bir görünüm elde etmek düşüncesiyle, sakallarının gürleşmesi için altı hafta boyunca sakallarını kesmişti. (...)” şeklinde söylemektedir.⁸¹

Keppel, Türklerin dürüstlüĒü ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Bu insanların yaĒma amacıyla cinayet işlemlerinin alışılmadık bir durum olduĒunu, duyduklarından ve gördüklerinden yola çıkarak dünyadaki herhangi bir insana oranla dürüstlüklerinin benzersiz olduĒunu belirtmektedir. Seyyah bu olayların Mora’dan gelen ve İzmir’e yerleşen Türk askerleri tarafından gerçekleştirildiĒini belirterek toplumun geneline mâl edilmemesi gerektiĒini vurgulamaktadır. “(...) Bu sebeple birkaç yüz başıbozuk adam, geçim kaynakları olmadan topluma karıştırıldı. (...)” diyerek durumu açıklayan seyyah, toplumdaki huzursuzlukların bu gibi olaylar nedeniyle yařandıĒını gözler önüne sermektedir.⁸²

⁷⁸ Charles Leonard Irby ve James Mangles, **Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Asia Minor: During the Years 1817 & 1818**, London, 1823, s. 495, 503.

⁷⁹ Fr. V. J. Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia: With An Excursion into Pisidia: Containing Remarks on the Geography and Antiquities of Those Countries, A Map of the Author's Routes, and Numerous Inscriptions**, London, 1828, s. 103, 169.

⁸⁰ Emerson, **Letters from the Aegean**, New York, 1829, s. 61, 65.

⁸¹ George Keppel, **Narrative of A Journey Across the Balcan, by the Two Passes of Selimno and Pravadi: Also of a Visit to Azani, and Other Newly Discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829-1830**, II, London, 1831, s. 200.

⁸² Keppel, a.g.e., II, s. 288-289.

Keppel, Türklerin güvenilirliği ile ilgili örnekler vermektedir. Para taşımacılığı konusunda yalnızca Tatarlara güvenebileceğinin altını çizen seyyah, onların şimdiye dek hırsızlık yaptıklarının duyulmadığını, o kadar soruşturmasına rağmen hiçbir adamın güvenine ihanet ettiklerine şahit olmadığını aktarmaktadır. Seyyah örneğinin ise menzilhanedeki bir Türk veya Tatarla ilgili olduğunu söylemektedir. Paraların çantayla postacılar vasıtası ile taşındığını belirten Keppel, makbuz olarak herhangi bir belgenin imzalanmadığını ifade etmektedir. Seyyah, 1830 kışında bir postacının önemli miktarda para ile bir yere gönderildiğini ve bu parayı kaybettiğini, durumu çekinmeden bizzat anlattığını ve parayı bulur bulmaz ödeyeceğini söylediğini belirtmektedir.⁸³ Duruma şaşırın seyyah, şu şekilde devam etmektedir:

(...) İyice düşündükten sonra, oldukça emin şekilde, parayı bir Müslümanın bulması durumunda paranın ona geri döneceğinden emindi. Yol üstünde bir anlık durduğunu hatırladığı küçük, perişan haldeki bir kahvehaneye varana kadar karamsar şekilde neredeyse bütün yolu dolanmıştı. (...) Kahveci ona, en son buradayken içinde altın olduğunu tahmin ettiği bir çantayı kaybettin, onu bıraktığın yerde bulacaksın, diye söyledi. Postacı içeri girdi ve aynı çantayı dokunulmamış şekilde buldu, pek çok müşteri onu alma imkânına sahip olmasına rağmen kimse ona dokunmamıştı. (...)⁸⁴

Alcock ise Türkler ve İranlılar arasında karakter olarak kıyaslama yapmaktadır. Türkiye ve İran'da seyahatlerini 1828-1829 yıllarında sürdürmüş olan seyyah, bu iki millet arasında bazı farklar olduğunu, bir Türkün söz verdiği takdirde bunu kesinlikle yerine getirdiğini; ancak İranlı birinin tek kelimesine inanmanın saflık olduğunu anlatmaktadır. Bir Türkün özgür ve kaba tavrının onu medeni olmayan, kültürsüz bir birey olarak gösterdiğinin ama aynı zamanda bunun daha fazla sadelik ve dürüstlüğü belirtisi olduğunu altını çizmektedir. Türklerin İranlılardan hoşlanmadığını, bu sebeple kendisi ile seyahat eden İranlıların kıyafetlerini değiştirdiklerini ve Türk kıyafetlerini giydiklerinden bahsetmektedir. Seyyah, bunun inanış farkından olduğunu da eklemektedir.⁸⁵

Aynı yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi'nde seyahat eden Armstrong, Van Gölü çevresindeki Ermeni köyleri üzerinde Kürtlerin baskısı olduğunu ve bu durumdan köylülerin hiç memnun olmadıklarını belirtmektedir. Kürtlerin bu köylerin ürettiği mahsuller üzerinde hak talep ettiğini söyleyen seyyah, Hristiyan halkın direnç göstermesi durumunda çıkan tartışmalar sonucunda ölümlerin yaşanabildiğini aktarmaktadır.⁸⁶ Armstrong ve ülkenin doğusunda seyahat etmiş olan hemen hemen her seyyah, abartılar içeren bazı ifadelerinin yanında Kürtlerin sert karakterlerinden, hırsızlık ve alıkoyma gibi hadiselerinden bahsetmektedirler.

⁸³ Keppel, a.g.e., II, s. 288-290.

⁸⁴ Keppel, a.g.e., II, s. 290-291.

⁸⁵ Alcock, a.g.e., s. 128.

⁸⁶ T. B. Armstrong, *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey*, London, 1831, s. 179-180.

Antep'te 1832 yılında seyahat eden Newman, Kürtlerin güvenilmez ve sert tabiatlı olarak adlandırıldıklarını; ancak onların sevk ve idare yeteneklerinin oldukça iyi olduğunu belirtmektedir. Başına gelen bir olayı örnek veren seyyah, bir keresinde Kürtlerin tazminat/bahşış adı altında kendi sürülerinden bir tane koyunu satın almaları için onlara baskı yaptıklarını ifade etmektedir. Aynı şekilde Kürtlerin hırsızlık olaylarının Türkmenler üzerinde de korku oluşturduğunu, çadırlarını kurmalarına izin vermediklerini ilave etmektedir.⁸⁷

Türk menzilhanelerindeki at binicilerinin, Tatarlar gibi bir sınıf oluşturduklarını belirten Fraser 1834 yılındaki gözlemlerinde, bu insanların baktıkları hayvanlar arasında çocukluktan beri yetiştirildiklerini, seyislik ve at sürmede oldukça iyi olduklarını anlatmaktadır. “(...) Onlar iyi seyisler ve hayran olunacak sürücülerdir. Yol almaya alışkınlıkları ve bütün hava koşullarında cesurdurlar. Sürekli sefer yaptıkları hatlarda cesur, korkusuz ve yetenekli rehberlerdir. (...)” şeklinde söyleyen seyyah, bazılarının ise saygısız olduklarını ve bahşış umudu ile kontrol edilebileceklerini aktarmaktadır. Bir sürücünün gerçek değerinin tehlikeli ve zahmetli anlarda ortaya çıktığını belirten seyyah, kar derinleştiğinde, yolun dışına çıkıldığında, atlar çamura saplandığında onların yeteneklerinin ortaya çıktığını nakletmektedir. Seyyah, bütün güç ve kuvvetlerini hayvanları kurtarmaya, onların yüklerini hafifletmeye verdiklerini ve bu işte bir Türk sürücüsünden daha iyisinin olamayacağını söylemektedir.⁸⁸

Fraser da eserinde Kürtler hakkındaki değerlendirmelere yer vermektedir. Rehberi olan Tatarın artık Kürt bölgesine girdiklerini, buradaki insanların hırsızlığa meyilli olup otoriteden yoksun olduklarını söylediğini aktarmaktadır. Tatarın, Kürtleri kaba ve vahşi insanlar olarak tarif ettiğini söyleyen seyyah, Kürtlerin Türklerden nefret ettiklerini aynı zamanda Tatarları da sevmediklerini belirtmektedir. Tatarların bu bölgede olmaktan hoşlanmamalarının sebebinin ise bölgede kontrol sahibi olmamaları, taşımak zorunda oldukları araç gereçlerinden dolayı öldürülme ihtimalleri olmasına bağlamaktadır. Seyahat edenlerin soyulması ve öldürülmesinin kendi ticaretlerine darbe vuracağını bilen yağmacıların bir tür geleneksel anlaşma oluşturduklarını ve seyahat edenlerin güvenliğini sağlamaları karşılığında para keselerinin dolmasını beklediklerini nakletmektedir.⁸⁹

Spencer, 1836 tarihinde İstanbul'dan Trabzon'a gemiyle giderken farklı milletlerden insanları gözleme imkânı elde etmektedir. Seyyah, “(...) Gururlu, ciddi ve ağırbaşlı Türkler, neşeli Rumlar, gözü açık ve iş bilir Yahudiler, sessiz ve zeki çehreli Avrupalılar o kadar belirgin şekilde göze çarpmaktaydı ki geleneksel kıyafetinden mahrum olsa bile her birinin ayrı karakterini fark

⁸⁷ F. W. Newman, *Personal Narrative, in Letters, Principally from Turkey, in the Years 1830-3*, London, 1856, s. 85-86.

⁸⁸ James Baillie Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran: With Travels Through Various Parts of Persia, &c*, I, London, 1838, s. 224-227.

⁸⁹ Fraser, a.g.e., s. 248, 257-258.

etmede nadiren başarısız olabilirdin. (...)” diye belirtmektedir.⁹⁰ Seyyah, Lazistan’daki insanların fiziksel yapıları hakkında da bilgiler vermektedir. İnsanların ortalama boyun altında ama iyi yapılı ve kaslı olduklarını, erkeklerin piyade olarak alındığını ve ağır işlere dayanıklı olduklarını ifade eden seyyah, bu insanların kocaman cengâver sakallara ve bıyıklara sahip olduklarını söylemektedir. Bu insanların özellikleri hakkında seyyah şu şekilde devam etmektedir:

(...) Laz ırkının gözleri çoğunlukla mavidir ve kartal buruna sahip olanları diğerlerinden daha yaygındır. Her ne kadar gözlemleyemesemde, esmer tenli olanları, iyi cilt yapıları ve Avrupa’da gördüğümüz gibi yanaklarının üstünde sık fırça gibi kalın saçlara sahip olanları nadirdir. (...) Burada başı traşlama geleneği erkekler arasında evrenseldir. (...)”⁹¹

Türklerle ilgili olarak Hamilton 1837 yılında detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, misafirperver, yardımsever ve oldukça cömert olan bu insanların düşük sınıftan olanlarının diğerlerine oranla daha güvenilir olduklarını ve sözlerine güvenildiğini belirtmektedir. Seyyah bunların yanında Türklerin bilgisiz, kendinden çok emin ve gururlu olduklarını, bağınazlıklarının yanında paranın cazibesine dayanamadıklarını dile getirmektedir. Seyyahın vurgu yaptığı önemli bir konu ise Türklerin başka ulusların tarihini yanında kendi tarihlerinden habersiz olduklarıdır. Seyyah en iyi şekilde eğitim almış birinin bile bu durumda olduğunu söylemektedir.⁹²

Türkmenlerle ilgili verilen bilgilere bakıldığında ise; Hobhouse, 1810 yılında Efes çevresindeki gezisinde, Amadolu’daki Türkmenlerin Kürtlerden daha büyük hırsızlar olarak bilindiklerini, Kürtlerin aksine hem gündüz hem de gece vakti hırsızlık yaptıklarından bahsetmektedir. Seyyah bu bilgilerin yanında, Türkmenlerin elbette tehlikeli oldukları yönündeki değerlendirmelerin hepsi için geçerli olamayacağını da ilave etmektedir.⁹³

Nazilli Denizli arasında bir Türkmen kampı ile karşılaşan Arundell, bu insanların geçen yüzyıllardakilerden hem çok daha fazla medeni olması gerektiğini hem de karakterlerinin pek çok seyyah tarafından yanlış anlaşıldığını belirtmektedir. Seyyah, Chandler’in,⁹⁴ seyahatinde Türkmenleri kervanları yağmalayan, kendilerine karşı gelenlerin başını kesen ve korkunç köpeklere sahip şekilde tasvir ettiğini belirtmektedir. Seyyah, köpeklerin oldukça asil, sürüleri koruyan ve bu sebeple yüksek bir övgüyü hak etmeleri gerektiğini söyleyerek “(...) Onları çok iyi tanıyan

⁹⁰ Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Krim-Tartary, &c., Including A Steam Voyage Down the Danube, from Vienna to Constantinople, and Round the Black sea*, II, London, 1839, s. 150.

⁹¹ Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus: Including A Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836*, II, London, 1838, s. 78-79.

⁹² William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology*, II, London, 1842, s. 379.

⁹³ J. C. Hobhouse, *A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, II, Philadelphia, 1817, s. 98.

⁹⁴ Richard Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, I-II, Oxford, 1825.

seyyahların geniş açıklamaları yanında kesinlikle sınırlı olan kişisel bilgilerime göre bu yoksul insanlar daha iyi bir karakteri hak etmektedirler. (...)” durumu açıklamaktadır.⁹⁵

Emerson, Alaşehir çevresindeki Türkmen kamplarını ziyaret ederken insanların donuk ve kaba simalara sahip olduklarını, gaddarlıklarının çevre sakinlerine endişe verdiğini belirtmektedir.⁹⁶ Robinson 1831 yılında Reyhanlı’daki gözlemlerinde, bütün gün çadırlarında çubuklarıyla (Seyyahların hemen hemen hepsi çubuk terimini kullanmaktadır.) tütün içip kahvelerini yudumladıklarından ve sohbet ettiklerinden bahsetmektedir. Kadınların ise oldukça çalışkan olup ev bakmanın yanında hayvanların yünleri işleme, çadırların bunlarla kaplanması sürecinde aktif olduklarını nakletmektedir.⁹⁷

Artvin’de seyahatine devam eden Spencer, rastladığı bir Türkmen boyu ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, burada göçebe insanlar ile karşılaştığını, bunların iyi ata bindiklerini ve kendilerini gördüklerinde gençlerin savaş alanındaki gibi üstlerine at sürdüklerini ama kalpten bir selamlama karşıladıklarını belirtmektedir. Kendilerini misafir edip yiyecek tedarik ettiklerini belirten seyyah, bayanlarının çok güzel olmadıklarını; çünkü yüzlerini sergilemek için bilinçli olmadıklarını ifade etmektedir. Elmacık kemiklerinin yüksek olduğunu, onları çirkinlikten kurtaran uzun kirpiklerinin ve ceylan gibi büyük gözlerinin, fazla miktarda hoş saç lülelerinin varlığından bahsetmektedir. Seyyah aynı zamanda erkeklerinin de iyi yetişmiş ve cesur tabiatlı olduklarını nakletmektedir.⁹⁸

Dönemin Anadolu’sundaki Çingenerin ise Adana Eyaleti çevresinde çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir.⁹⁹ Bu unsurlar hakkında seyyahlar oldukça kısıtlı bilgiler verdiği için elde edilen bütün gözlemler burada ele alınmaktadır. Keppel, 1830 kışında Manisa-İzmir arasında gerçekleştirdiği seyahatinde, Çingener hakkında şunları söylemektedir:

(...) Yolun solunda, sağ tarafta sabitlenmiş beyaz ve kırmızı iki sancağa sahip düz bir hat boyunca dizilmiş yirmi siyah çadır gördük. Bunlar bir Çingene kampını oluşturuyordu. (...) Çingener, Türkiye’nin her tarafında görülürler. Seyahatimde sürekli onlarla karşılaştım. (...) Kadınlarının görünüşü, onların edebi ile ilgili katı düşüncelerin olduğu bir Müslüman ülkesinde her zaman en göze çarpanıdır. (...) Mezhepleri onlara serbestlik sağlar; çünkü boylarının alışkanlıklarından başka bir şeyi takip etmezler. Müslümanlığı kabul edenler ise onlardan nefret eden ve onları büyücü olarak gören katı Müslümanlar tarafından kabul görmezler. (...)¹⁰⁰

⁹⁵ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 76-77.

⁹⁶ Emerson, a.g.e., s. 107.

⁹⁷ George Robinson, *Travels in Palestine and Syria*, II, London, 1837, s. 316-317.

⁹⁸ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 108

⁹⁹ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1300-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, United States of America, 1985, s. 21.

¹⁰⁰ Keppel, a.g.e., II, s. 332-333.

Hamilton da 1836 yılında Çorum'da bulunduğu sırada, Çingene olan ve şarkı çalıp oynayan insanlardan bahsetmektedir.¹⁰¹ Çingeneler hakkında en ayrıntılı bilgileri Fellows vermektedir. Antalya Fethiye civarında bulunan Fellows, 1838 yılında Çingene olan kadınların yüzlerini kapatmadıklarını ve utangaçlığın çok yaygın olduğu Türk kadınları ile bir alakaları olmadıklarını belirtmektedir. Seyyah bunlarla ilgili olarak şunları dile getirmektedir:

(...) Bugün bu boyun kızlarından bazıları bizimle oturdu ve oldukça hoş şekilde şarkı söylediler. Bu şarkıcı kızların görünüşleri ve meşguliyetleri Avrupa'daki Çingenelere benzemektedir. (...) Erkekler seyyah tamircilerdir. Hem buradaki hem de Yunanistan'daki Rumlar arasında demirci olarak istihdam edilmektedirler. (...)¹⁰²

Fethiye'de seyahatine devam eden Fellows, bölgedeki dağların yerleşimcilerinin çoğunlukla Çingeneler olduğunu ve bunların birinin çadırında mola verdiklerini aktarmaktadır. Seyyah kadınların örtüsüz olduklarını, Türklerin çadırlarındaki kadınlardan çok daha aktif olduklarını dile getirmektedir. Kadınların görünüşlerinin en fakir olanında bile çok zengin bir görüntü sergilediğini belirten seyyah, çok fazla takı, altın süs taktıklarını ve saçlarının içine çiçekler koyduklarını dile getirmektedir.¹⁰³

Toplumu oluşturan bu grupların yanında, seyyahların özellikle kadınlar hakkında verdiği bilgiler yetersiz olsa da, konularını ve onlara karşı olan bakış açısını göstermesi açısından değerlidirler. Müslüman kadınlar hakkında seyyahlar genellikle aynı ve kısıtlı bilgileri vermekte olup çok az seyyah farklı şeyler söylemektedir. Lady Stanhope Bursa'da yolculuk yaptığı sırada, kadınların, Hristiyanların kötü bakışlarının onlara zarar vermemesi için baştan aşağı örtündüklerini ifade etmektedir.¹⁰⁴

Seyyahların hemen hemen hepsi kadınların kapalı olduğunu belirtmekte olup Beaufort gibi bazı seyyahlar da bunun aksi bilgiler vermektedirler. Yumurtalık'taki gezisine 1812 yılında devam eden seyyah, burada gördüğü bazı köylerdeki kadınların örtüsüz olduğunu, bunun yanı sıra aralarında bir ayırım gözükmeksizin erkeklerle iç içe olduklarını ve bu duruma ilk defa rastladığını belirtmektedir.¹⁰⁵ Özellikle ülkenin batısında İzmir ve İzmit gibi yerlerde seyahat eden Ouseley ve Frankland gibi seyyahlar, buradaki insanların oldukça hoş bir fiziksel görünüme sahip olduklarını, bayanların da güzel olduklarını da ifade etmektedirler.¹⁰⁶

¹⁰¹ Hamilton, a.g.e., I, s. 384.

¹⁰² Charles Fellows, **A Journal Written During An Excursion in Asia Minor**, London, 1839, s. 240.

¹⁰³ Fellows, a.g.e., s. 251-252.

¹⁰⁴ Meryon, a.g.e., s. 80.

¹⁰⁵ Beaufort, a.g.e., s. 245-256. Örnek olarak bkz. Price, a.g.e., s. 22 ve John Hartley, **Researches in Greece and the Levant**, Corrected and Revised 2th Ed., London, 1833, s. 278-279.

¹⁰⁶ Ouseley, a.g.e., s. 515 ve Charles Colville Frankland, **Travels to and from Constantinople in the Years 1827 and 1828**, London, 1829, s. 269.

Seyyahlar eserlerinde verdikleri bilgilerde, Müslüman kadınlar ile temas etmekten çekindiklerini ve onlardan korktuklarını da ilave etmektedirler. Gezilen bölgelerdeki çevre halkı da bu durumun oluşmasına katkı sağlamaktadır. Tarsus'da bulunan Irby ve Mangles ise, gördükleri bayanların yüzlerini örtmek konusunda çok aceleci olmadıklarını ancak kendilerinin Türk sanıldıkları zaman kadınların hızlı şekilde yüzlerini kapattıklarını ve onlardan korktuklarını ifade etmektedirler.¹⁰⁷ İzmir'deki Türk bölgesinde seyahat eden Frankland, 1827 yılındaki gözlemlerinde, evlerden birinin bahçe kapısında kadınların olduğunu, kendisine başta bir tepki gösterilmediğini; ancak kadınlara doğru yaklaştığında kadınların bağırarak etrafta buldukları taşları ona attıklarını aktarmaktadır.¹⁰⁸

Emerson da İzmir'de bulunduğu sırada, Türkiye'deki kadınların toplum içindeki konumları ile ilgili fikirlerine eserinde yer vermektedir. Bu coğrafyada kadınların itibarsızlığının herkesçe bilinen bir durum olduğunu ifade eden seyyah, kadınların zekâlarından ziyade yalnızca güzelliklerinin belirleyici olduğunu ve efendi/kocalarının yanında ayak iskemlesi olarak kullanıldıklarını nakletmektedir. Filistin ve Suriye'de bu durumun çok daha fazla olduğunu söyleyen seyyah, kadınların erkeklerin eşi ve hizmetçisi olarak görüldüğünü belirtmektedir.¹⁰⁹

Gediz'de 1829 yılı sonunda seyahatine devam eden Keppel de diğer seyyahlar gibi, Türkiye'de kapalı kadınlarla konuşma korkusunun seyyahlar için bir moda olduğunu; ancak Gediz'de zıt bir durum gözlemlendiğini anlatmaktadır. Ona göre, uygun fırsatı bulan Türk *leydileri* (Seyyahlar, zengin ve üst sınıf insanları tasvir etmek için bu tabiri kullanırlar.), yüzlerinin sergilenmeye değer olduklarını düşünüyorlarsa bu durumu kullanmaktadırlar.¹¹⁰ Burgess Akhisar'da bir köydeki kahvehanede kaldıkları zaman, "(...) Kadınlarla tanışmayalım ya da onları görmeyelim diye, kahvehanemizin kuzeyine gitmemiz yasaklandı (engellenmedi). (...)" şeklinde belirtmektedir.¹¹¹

Dinî Durum: Seyyahların çoğu Müslümanların dinlerine sıkı şekilde bağlı olup, ibadetlerini aksatmadan yerine getirdiklerini ifade etmektedirler. Yine İslâmiyet'in etkisi ile insanların yabancılara davranışları, misafirperverlikleri ve hizmet için kervansaray gibi kurumların tesisi konusunda pek çok örnek vermektedirler. Arundell, 1826'da Burdur'a doğru yol alırken, yolda bir grup Türk gördüğünü ve bunların abdestlerini alıp ibadetlerini yaptıklarını ifade etmektedir. Seyyah, bir Müslüman ülkesinde, Türklerin nerede çalışıyor ve nerede bulunuyorlarsa orada ibadet vaktinde dizlerinin üstünde iken dünyadan soyutlandıklarını nakletmektedir.¹¹²

¹⁰⁷ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 503.

¹⁰⁸ Frankland, a.g.e., s. 254-255.

¹⁰⁹ Emerson, a.g.e., s. 98.

¹¹⁰ Keppel, a.g.e., II, s. 240.

¹¹¹ Burgess, a.g.e., s. 112.

¹¹² Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 146.

Diğer bir husus ise Müslümanların ölümlere ve dolayısıyla mezarlıklara verdikleri önemdir. Ayrı bir başlık olarak bu konu ele alınacağı için burada kısa bir değerlendirme yapılmaktadır. The Oriental Herald'da anıları yayınlanan ve 1826 yılında seyahat ettiği anlaşılan adı belirsiz seyyah, İzmir'de iken Türklerin ölümlerinin anılarına saygılı olduklarını, anne, baba ya da eşi öldükten sonra uzun bir süre sessizce yasının tutulmasının iyi bir Müslümanın asla ihmal etmeyeceği bir görev olduğunu belirtmektedir.¹¹³

Dinî açıdan çok önemli olan bir husus da Ramazan ayıdır. Seyyahlar, insanların tuttıkları oruç, bunun gerekleri, insanların oruç boyunca yaşadıkları zorlukları ve Ramazan ayının şehirlere yansımalarını genellikle belirli çerçeveler içinde anlatmaktadırlar. Lady Stanhope, İzmir Güzelhisar bölgesinde, Ramazan ayı boyunca camilerin tepesine Türklerin lambalar taktıklarını belirtmektedir. Seyyah, o gün Ramazan Bayramı'nın son günü olduğu için ışıkların normalden daha parlak olduğunu söylemektedir.¹¹⁴ Aynı yıl Bodrum'da seyahatine devam eden Beaufort, Ramazan'ın tarifini şöyle yapmaktadır:

(...) Ramazan bir aylık süre boyunca oruç tutmak ve bunu sıkı şekilde devam ettirmektir; yalnızca seyahat edenler ve hasta olanlar bundan muaftır. Güneşin doğuşu ve batışı arasında Türkler bütün gün yiyeceklerden ve tütünden (Onlar için daha ciddi bir fedakârlıktır.) uzak dururlar. Zengin ve başıboş olanlar aslında biraz acı çeker, gün boyunca uyur, bütün gece doyusuya yemek yer ve tütün içerler. (...) ¹¹⁵

Beaufort işçi sınıfının asıl şiddeti yaşadığını, özellikle bu Ramazan'da uzun süren oruç ve bunaltıcı bir yaz olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ Knight ise, 1836 yılında Ramazan'ın Hristiyanların büyük perhizine benzediğini ancak bunun çok daha katı kuralları olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, Ramazan boyunca hiçbir Müslümanın gün doğumundan gün batımına yemek yemediğini ve bu durumun yaz aylarının uzun günlerinde şiddetli bir yasak olduğunu belirtmektedir. Güneş Takvimi ile Hicri Takvim'in dayandığı ay esasından dolayı her ay farklılıklar olduğunu da sözlerine eklemektedir.¹¹⁷

Hamilton, 1836 yılında Bursa'da Kurban Bayramı'na şahit olduğu zaman Türklerin en iyi ve en hoş kıyafetlerini giydiklerini, erkeklerin büyü gruplar halinde dışarıda toplandıklarını belirtmektedir. Seyyah, erkeklerin tütünlerini içip geçenlerle selamlaştıklarını ve kadınların ise aynı şekildeki kıyafetleriyle dedikodu yapma ve ziyaret etme heveslerini gerçekleştirmek için evden eve

¹¹³ "Unpublished Manuscripts of A Traveller in the East", **The Oriental Herald and Journal of General Literature**, James Silk Buckingham (Ed.), IX, April to June, London, 1826, s. 512.

¹¹⁴ Meryon, a.g.e., s. 116.

¹¹⁵ Beaufort, a.g.e., s. 97-98.

¹¹⁶ Beaufort, a.g.e., s. 98.

¹¹⁷ William Knight, **A Diary in the Dardanelles, Written on Board the Schooner "Corsair", While Beating Through the Straits, from Tenedos to Marmora**, London, 1849, s. 35-36.

hızlıca geçtiklerini aktarmaktadır.¹¹⁸ Fellows da Çanakkale’de Kurban Bayramı’na denk geldiğini belirtmektedir. Askeri birliklerin camiye gittiklerini belirten seyyah, sokaklarda bazı insanların koyun kestiklerini ve diğerlerinin de adanan adakların parçalarını evlerine götürdüklerini aktarmaktadır. Seyyah, “(...) Gücü yeten her insan koyun kesmektedir, diğerleri daha zengin komşularından parçalar almaktadır. (...)” şeklinde belirterek, bu günlerde ikramın bol olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁹

İslâmiyet’in etkisiyle beraber insanların davranışlarına ve icraatlarına yansıyan durumlar da seyyahların dikkatini çekmektedir. Bayındırlık işleri bunlardan biridir. Seyyahların bu konu ile ilgili verdikleri örnekler son derece önemlidir. Beaufort, Antalya’da bulunduğu sırada Müslümanların bu yönleri hakkında edindiği genel gözlemleri eserine aktarmaktadır. Seyyah umumi yollarda bedava konaklama imkânı veren hanlar ve susamış bir yolcu ve katırı için sayısız kaynakların hayırseverler tarafından inşa edildiklerinden bahsetmektedir.¹²⁰ Konuyla ilgili olarak Emerson, hanların İslâmiyet’in emirleri doğrultusunda yapıldığını ve sadaka verme inancı tarafından teşvik edildiğini belirtmektedir. Bu sayede günahlardan arınma yolunun bulunduğunu da sözlerine eklemektedir.¹²¹

İslâm dininin insanlara aşladığı diğer bir husus ise Müslümanların hemen hemen her seyyah tarafından kabul görmekte olan misafirperverliği ve yabancılara karşı son derece kibar olmalarıdır. İster şehirli olsun ister köylü olsun genel olarak Müslümanlar insan ağırlamaktan ve onlara yardım etmekten son derece kıvanç duyan insanlardır. Monro’nun 1833 yılında Ankara’nın güney sınırlarında bir köyde, şehre giden ve İzmir’den gelen bir Tatarla karşılaşması bu konu için güzel bir örnektir. Seyyah, Tatarın sofrasına oturduklarını, ülkedeki adet gereği davet ya da bir resmiyet olmadan bu şekilde davranıldığını ifade etmekte ve durumu, “(...) Kur’an, sınırsız bir özgürlük emreder ve Müslüman, inancının söylediği bu kaideye büyük bir titizlikle bağlıdır. En azından, peygamberin öğretisi kapsamında bir dereceye kadar kebabını ve yoğurdunu paylaşır. (...)” şeklinde özetlemektedir.¹²²

Dinî bilgileri ve kaideleri insanlara öğretmek amacıyla olan dervişlerin ve özellikle köy imamlarının nasıl geçindikleri, ne gibi işlerle uğraştıkları hakkındaki detaylar da bazı seyyahların gözünden kaçmamaktadır. Örnek vermek gerekirse; Galt, 1810 yılında dervişlerin genelde insanların hediyelerine bağlı olduklarını ve köyden köye dolaşarak bildikleri temel bilgileri isteyen

¹¹⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 86-87.

¹¹⁹ Fellows, a.g.e., s. 78-79.

¹²⁰ Beaufort, a.g.e., s. 49.

¹²¹ Emerson, a.g.e., s. 75.

¹²² Vere Monro, **A Summer Ramble in Syria, With A Tartar Trip from Aleppo to Stamboul**, II, London, 1835, s. 297.

insanlara öğrettiklerini belirtmektedir. Seyyah, dervişlerin, ailesi olanlar, toprak işleme dışında ne bir maaşlarının ne de kalacak yerlerinin olduğundan bahsetmektedir.¹²³

Slade ise 1834-1835 yıllarında Türkiye’de, köy imamlarının ücretinin gönüllü olarak ödendiğini, bir köyün imama sahip olmak için zorlanmadığını nakletmektedir. Sözlerine devam eden seyyah şunları aktarmaktadır:

(...) Halk ona bir ev ve bahçe bulur. Her bir aile ona sırasıyla destek olmaktadır. Ona para vermek için şenlik yaparlar. Aynı imam bir köyde üç yıldan fazla ender şekilde kalmaktadır; sonra başka bir köye gider, muhtemelen çeşitlilik olsun diye hareket ederdi. İmamlar kendi aralarında birimdir ve bu ilişki zinciri ülke genelinde sürmektedir. Konya, köy imamları için büyük bir ikmal merkezidir.¹²⁴

Slade, Urla’da iken önceden bir köyün çocuklarının her gün imamın evinde toplandıklarını ve bunlara Kur’an’ın kaidelerini anlattığını, ayrıca bilgili olan bu adamlardan tohum ekmek vb. uygulamalar hakkında tavsiye aldıklarını nakletmektedir. Çünkü kameri ayların tarımsal uygulamalar için rehber olmadığını ve bu köyün yerel gelenek ve kaidelerle yönetilmesini işaret etmektedir.¹²⁵

Ülke sınırlarında dinî eğitimin yansımaları olarak medrese, tekke gibi yapıların yaygınlığı göze çarpmaktadır. Ancak II. Mahmud döneminde özellikle yeniçeri ocağının kaldırılmasından ve batıya yönelik yenileşme faaliyetlerinin artmasından sonra bu durumda bir değişiklik yaşanmaya başlamıştır. Hamilton 1836 yılında verdiği bilgilerde, bu durumla paralel olacak şekilde gözlemlerini nakletmektedir. Seyyah, Vezirköprü ve Ladik arasındaki yolculuğunda bir köyden geçerken bölgede softalara ait olan ve Türkiye çapında görülen medreseler hakkında değerlendirmeler yaparken önceleri güçlü olan bu kurumların son zamanlarda azaldığını belirtmektedir.¹²⁶

Seyyahların verdikleri bilgilerden Osmanlı şehirlerindeki cami, kilise, sinagog gibi dinî yapıların ne sıklıkla yer aldığını ve bu şekilde ülkedeki dinî eğilimini anlamak mümkündür. Seyyahlar istisnasız geçtikleri her şehir, kasaba ve köyde bir camiye rastlamaktadırlar. Bazı büyük şehirler hakkında seyyahların verdikleri rakamlar, konunun anlaşılması açısından değerlidir. Erzurum şehri için Morier, yüz cami; Porter ise kırk beş cami bulunduğunu ifade etmektedir. Porter ayrıca Samsun için yedi camiye denk geldiğini de sözlerine eklemektedir.¹²⁷ Kinneir de 1813

¹²³ John Galt, **Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810 and 1811, Containing Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Scirgo and Turkey**, London, 1812, s. 295.

¹²⁴ Adolphus Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, London, 1837, s. 73.

¹²⁵ Slade, a.g.e., II, s. 73.

¹²⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 333.

¹²⁷ Morier, a.g.e., s. 321 ve Robert Ker Porter, **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c: During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820**, II, London, 1822, s. 669, 696.

yılında Konya'nın yirmi büyük, yüzden fazla küçük camiye sahip olduğunu açıklamaktadır.¹²⁸ Arundell, papazlardan öğrendiğine göre 1826 yılında Isparta'da kırk cami olduğunu söylemektedir. Aynı yıl için Uşak'ta ise on beş büyük cami olduğunu nakletmektedir.¹²⁹ Robinson da Hatay'da on ıla on iki cami; Knight ise Çanakkale'de on iki cami olduğunu eserlerine yansıtmaktadırlar.¹³⁰

Seyyahlar, Bursa şehri için ortalama yüz ıla iki yüz arası cami olduğunu ifade etmektedirler. Bu rakam İzmir için yirmi, Manisa için otuz civarındadır.¹³¹ Örneğin, Addison, 1835 yılında İzmir'de on sekiz ıla yirmi cami olduğunu belirtmektedir. Bursa'nın yaklaşık yüz camiye sahip olduğunu aktaran Addison, Manisa'nın ise otuz üç camiye sahip olduğunu da sözlerine eklemektedir.¹³² Elliott da 1837 yılında Manisa'da otuzun üstünde cami bulunduğundan bahsetmektedir.¹³³ Verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere şehirlerde pek çok caminin olduğu görülmektedir.

Şehirlerin sahip oldukları ilçelerde de önemli miktarda ibadet mekânları yer almaktadır. Seyyahların bahsettiğine göre ilçelerdeki ortalama cami sayısı on veya üstüdür. Aydın'ın Güzelhisar, Manisa'nın Alaşehir, Kırkağaç ve Konya'nın Akşehir gibi büyük ilçelerinde ise bu rakamın biraz daha arttığı görülmektedir.¹³⁴ Daha küçük yönetim birimlerine inildikçe bu oranlar da doğal olarak azalmaktadır. Örneğin, köy ya da mahalle başına bir cami veya kilise denk gelmektedir. Ainsworth, 1838'de Sinop Boyabat'ın on bir mahalleden oluştuğunu ve her birinin bir camiye sahip olduğunu, modern Ankara şehrinin ise seksen dört mahalleye ayrılmış olup her birinde bir cami yer aldığını nakletmektedir.¹³⁵ Seyyahların birilerinden öğrendikleri veya kendi gözlemledikleri bu miktarlar kesin şekilde gerçeği yansıtmaları bile dinin coğrafyadaki etkisi, devletin şer'i kurallar dâhilinde gayrimüslim unsurlara tanıdığı hoşgörü ve eşitlik politikası ile halkın manevi durumunu göstermesi açısından önemlidir.

Seyahat eden kişilerin verdiği bilgilerden, İslâmiyet'in kölelik üzerindeki emirlerinin topluma yansımaları görülmektedir. Seyahatleri sırasında aynı ekip içerisinde yer alan Hartley ve Arundell bu konu hakkında benzer bilgiler vermektedirler. Seyyahlar 1826 yılında, Türk yasalarında Avrupalılara köle satmanın yasak olduğunu, bir Hristiyanın, Müslüman bir köleye sahip olmasına

¹²⁸ John Macdonal Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814: With Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand*, London, 1818, s. 218.

¹²⁹ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 122, 252.

¹³⁰ Robinson, a.g.e., s. 320 ve Knight, a.g.e., s. 23.

¹³¹ Hartley, a.g.e., s. 226; Meryon, a.g.e., s. 75; Burgess, a.g.e., s. 67, 135; Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 194 ve C. B. Elliott, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey*, II, London, 1838, s. 19.

¹³² Charles G. Addison, *Damascus and Palmyra: A Journey to the East: With A Sketch of the State and Prospects of Syria Under Ibrahim Pasha*, I, Philadelphia, 1838, s. 102-103, 169, 180.

¹³³ Elliott, a.g.e., s. 58.

¹³⁴ Hartley, a.g.e., s. 245, 248; Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 65, 189, 202, 277 ve Elliott, a.g.e., s. 91, 124.

¹³⁵ William Ainsworth, "Notes on A Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, IX, London, 1839, s. 254, 274-275.

izin verilmediğini nakletmektedirler. Arundell bu konuda ayrıca bir ekleme yaparak “(...) En azından İstanbul ve İzmir’de uygulanmasına rağmen İskenderiye ve Kahire’de bu uygulanmaz. (...)” demektedir. Bu seyyahlar, bir Türkün kölesinin Hristiyanın kölesinden daha avantajlı ve mutlu olduğunu, yedi yıl sonra Türklerin genellikle kölelerini en azından Müslüman olması koşuluyla özgürlüğüne kavuşturduklarını söylemektedirler.¹³⁶ Osmanlı toplumunda köle, sahibinin ihtiyaçlarını karşılayan, onun evinde kalan ve sahibi tarafından manevi açıdan kendi çocuğu olarak görülen bir hizmetçi rolünde görünmekte olup bu doğrultuda da muamale görmüşlerdir.¹³⁷

Bazı seyyahlar ise Türklerin bazı batıl inançları olduğu ve leyleklere karşı önemli derecede sevgi ve saygı beslediklerini aktarmaktadırlar. Hobhouse, İzmir’de iken Müslümanların leyleklerin kendilerini koruduklarına inandıklarını ve hayvanların doğaya karşı olan faydalarının bu durumu haklı çıkarabileceğini bildirmektedir. Bu hayvanların yaz ayları boyunca yılan, kurbağa ve diğer sürüngenlerle beslendiğini aktarmaktadır.¹³⁸ Elliot da benzer şekilde düşünerek bu hayvanların çekirge ve yılanların doğal düşmanları olduklarını dile getirmektedir.¹³⁹ Carne ise 1821 yılında İzmir’de çok sayıda leylek olduğunu, hayvanların oldukça evcil olup Türklerin onlara karşı batıl inançları gereği saygı duyduklarını nakletmektedir.¹⁴⁰ Monro da Konya İsmil’de iken halkın ördeklerin şeytani/kötü ruhları korkuttuğuna inandıklarını nakletmektedir.¹⁴¹

2.1.2. Gayrimüslimler ve Levantenler

Anadolu’yu ziyaret eden seyyahlar, Müslümanların yanında sırasıyla Rum, Ermeni ve Yahudilerden bahsetmektedirler. Genellikle de bazı konulardaki bilgileri gayrimüslim unsurlardan edinmektedirler. Özellikle rehberler ve din adamları bunların başında gelmektedir. Seyyahlar, gayrimüslim unsurlar içinde özellikle Ermeni ve Rumların oldukça iyi durumda olduklarını, Yahudilerin ise genellikle kötü şartlarda yaşadıklarını aktarmaktadırlar. Bu grupların ticaretle uğraştıklarını ve ülkenin bu konudaki girişimlerinde ön plana çıktıklarını ifade etmektedirler. Yine gayrimüslim kadınların hoş görünlü olduklarını özellikle vurgulamaktadırlar.

Gayrimüslim unsurlar ve istihdam alanları ile ilgili olarak Hobhouse kısa ve öz bir değerlendirmede bulunmaktadır. İzmir’de seyahatine devam eden seyyah, şu sözlerle Rum, Ermeni ve Yahudilerin toplumdaki yerleri hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır:

¹³⁶ Hartley, a.g.e., s. 280 ve Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 149.

¹³⁷ Mustafa Zeki Terzi, “Samsun Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 302.

¹³⁸ Hobhouse, a.g.e., s. 90.

¹³⁹ Elliott, a.g.e., s. 38.

¹⁴⁰ John Carne, **Letters from the East: Written During A Recent Tour Through Turkey, Egypt, Arabia, the Holy Land, Syria, and Greece**, I, 2th Ed., London, 1826, s. 67.

¹⁴¹ Monro, a.g.e., s. 284.

(...) Ticarethanelerde çalışan kâtiplerin çoğu Rum; ancak ailelere hizmet verenler Ermenidir. Daha düşük hizmetli ya da atölyedeki hamallar Yahudilerdir ki bunlar kendilerini ekmek ve kuru zeytinle idare edip diğer işçilerin aldıkları günlük otuz ila kırk paraya rağmen üç paraya çalışırlar. Başlıca simsar/komisyoncular da ayrıca bu ulusa mensuptur. (...)¹⁴²

Lady Stanhope, Bursa'dayken burada yaşayan Yahudilerin fiziksel özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu insanların iyi yapılı ve hoş görünümlü olduğunu belirten seyyah, kadınlarının da oldukça güzel olduğunu ifade etmektedir.¹⁴³ Carne İzmir'de bulunduğu sırada, Avrupalıların çoğunun Rum aileleri ile evlilik bağı kurduklarını, Doğu ve Frank görgüsü ve geleneği ile harmanlanan İzmir kadınlarının oldukça hoş görünümlü olduklarını ifade etmektedir. Seyyah, bu kadınların arp ve piyano çalma yeteneklerine sahip olduklarını söylemektedir. Önüne geçilemez bir canlılık ve çok yönlülüğe sahip olan Rumlar için şu an ki durumlarının bir nimet olduğunu belirten seyyah, onları yorulmak bilmez, aktif ve girişimci bir yapıya sahip insanlar olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁴ Madden, 1825 yılında İzmirli Rum kadınların piyano ya da arp çalmak bir yana çok azının okuryazar olduğunu söylemektedir. Ancak onların cana yakın ve mükemmel eşler olduklarını, onlardan birinin bile eşini mutlu edemediğini hiç görmediğini ifade etmektedir.¹⁴⁵

Swan, 1825 yılında İzmir'deki seyahatine devam ederken Rumlar ve Avrupalı tüccarlar hakkında gözlemlerini yansıtmaktadır. Seyyah, Rumların sabırlı, azimli ve yüksek oranda mert olduklarını, gördüğü kadarıyla onları kötü niyetlilikle suçlamak için bir sebep olmadığını ifade etmektedir. Ancak onların açığözlü, inatçı, hain, hileci oldukları ile ilgili pek çok hadise duyduğunu da belirtmektedir. Swan durumu kendi kendine değerlendirip Rumların bu tür suçlamalar karşısında haklı veya haksız olmalarını doğrulamak için yeterli bilgisi olmadığını, Rumların kendilerini övmeleri karşısında Türklerin de onların tamamen aksine bilgiler verdiklerini nakletmektedir. Seyyah, şehirde yaşayan Avrupalıların akıllarının tamamen ticaret ile dolu olduğunu, ticarî ilişki ve işlerini devam ettirmek için evlendiklerine inandığını aktarmakta ve her birinin hayatlarının tek işi olarak satın alma ve satma olduğunu ve bunun varoluşlarının gereği olduğunu açıklamaktadır.¹⁴⁶

Emerson, Denizli'de bir Rumun evine misafir olduğu sırada, bu kişinin komşusu olan bir Rum leydinin kızı hakkında ev sahibinden duyduklarını ve buradan yola çıkarak kadınların ülkedeki durumu hakkında şunları dile getirmektedir:

Evsahibimiz kızı ne görmüş ne de kız kapı eşiğinden geçmiştir. Onun burada yeterince yaygın olduğunu söylediği bu katı düzen, daha önce Rumlar arasında gördüklerimizden çok daha serttir.

¹⁴² Hobhouse, a.g.e., s. 75.

¹⁴³ Meryon, a.g.e., s. 76.

¹⁴⁴ Carne, a.g.e., s. 65, 70.

¹⁴⁵ Madden, a.g.e., s. 147.

¹⁴⁶ Charles Swan, *Journal of A Voyage up the Mediterranean: Principally Among the Islands Of the Archipelago, and in Asia Minor*, I, London, 1826, s. 214-215, 237-238.

Rumun söylediğine göre, İzmir ve kıyı şeridi boyunca yaşananlardan daha fazla iç kısımlarda olan Türklerin zorbalığı ve gürültüsü, ki bu son derece gurur kırıcı ve bunaltıcıdır, ailelerinin güvenliğini sağlamak ve onurlarını korumak için Hristiyanları bu tarz ekstra önlemler almaya itmektedir. (...) Ülkenin güneyine gittikçe değişmeyen şekilde kadınların daha kötü durumda ve mutsuz olduğunu gözlemlerim. Kuzeyde ise yalnız bir kadın eş olarak daha iyi durumdadır. Ilıman bölgelere yaklaştıkça kadın, haklarından ve itibarından yoksun daha aşağı bir duruma ortaktır. (...) ¹⁴⁷

Slade, Rumların Anadolu'da büyük avantajları olduğunu, sosyal durumlarını geliştirmek amacıyla yeteneklerini kullandıklarını belirtmektedir. Türklerin yönetimi altında gösterişli ve günahkâr doğalarının düzeldiğini, mütevazı ve soğukkanlı olduklarını ifade etmektedir. Rumların özgürlük duygusunu kabartan Helenlik veya Fenerlilik hislerini içinde yaşayanların çok ender olduğunu aktarmaktadır. Özellikle İzmir'de yaşayan Rumların güvenli bir şekilde yaşadıklarını ve saygı gördüklerini söyleyen seyyah, bunların zengin olduklarını da nakletmektedir. ¹⁴⁸

Arundell'in 1833 yılındaki gözlemleri ise Ermenilerin toplumdaki yerlerini göstermesi ve *millet-i sadıka* ifadesini içini doldurması açısından son derece önemlidir. Seyyah, Ermenilerin diğer reayaya oranla daha fazla itibara sahip olduğunu, Avrupalılara tercih edildiklerini şu şekilde ifade etmektedir:

(...) Onların her ikisi de aynı dili konuşurlar; yüzü kapatan siyah (yaşmak) dışında ne eşlerinin erkekler arasına girmelerine ne de örtüsüz dolaşmalarına izin verirler. Ermeni kadınlarını Türk kadınlarından ayırmak zordur; çünkü her ikisi de özel sarı çarık giyerler. Ermeniler, onları gürültücü ve şen Rumlardan çok daha Türklere yaklaştıran ağırbaşlı çehrelere sahiptirler. (...) ¹⁴⁹

Burgess, 1834 yılında İzmir'deki Hollanda konsolosundan aldığı bilgilere göre, Rum ve Ermenilerden daha fazla Türklere güvenebileceğini söylemesinin yanı sıra Ermenilerin büyük kazançlar elde ettiklerini, Yahudilerin ise en çok hor görülen ırk olduğunu, Hristiyanların onları pek sevmediğini de aktarmaktadır. Seyyah bu durumla ilgili olarak yaşanan son yangında, Yahudilerin Hristiyan evlerini yağmaladıklarını ve bu şekilde onlardan intikam aldıklarını belirtmektedir. Yahudi bölgesinde veba olması durumunda mallarının yakıldığını ve bu sebeple çoğunun şehir dışına itildiklerini ifade etmektedir. O kadar ki seyyah, Bursa'daki Eski kaplıcaya, suyun kana döneceği inancı dolayısı ile Yahudilerin girmesine izin verilmediğini ilave etmektedir. ¹⁵⁰

¹⁴⁷ Emerson, a.g.e., s. 96-97.

¹⁴⁸ Slade, a.g.e., I, s. 341 ve II, s. 85.

¹⁴⁹ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 21-22.

¹⁵⁰ Burgess, a.g.e., s. 79, 136.

Yahudilerle ilgili olarak 1835 yılındaki gözlemlerini aktaran Kinglake, Yahudilerin birçoğunun hizmet sektörü ve dilencilik gibi alanlarda faaliyet gösterdiklerini, insanlara hizmet teklif ederlerken dayak yediklerini belirtmektedir. Seyyah, İzmir’de Yahudilerin toplumdaki durumları hakkında şunları dile getirmektedir:

(...) Yahudiler burada fakirdirler ve çok az şekilde ticaretle uğraşırlar, onlar acı verici bir halde, bir vasıta olarak hizmetlerini önermektedirler; bu bıktırıcı davranışları sokaklarda onlara vurma geleneğine sebep olmuştur. Avrupalıların ellerinde uzun çubuklar taşımaları normaldir çünkü seçilen insanlar onları uzak tutmayı amaçlamaktadırlar. (...) Bir Yahudi nadiren incindi; çünkü o her an darbeye karşı tedbirliydi ve darbe geldiği anda ondan kaçmaya hazırды. (...) ¹⁵¹

Kinglake, İzmir’in Rum ırkının baş şehri ve merkezi olarak adlandırılabilceğini, Anayasalı bir hükümet altında yaşayan Yunanistan’daki Rumlar ile Türk hâkimiyeti altında yaşayan Rumların karıştırılmaması gerektiği fikrine ise pek katılmadığını söyleyerek şöyle devam etmektedir:

(...) Gözlemlerime güvenmeyi göze alacak olursam sana söyleyebilirim ki, yeni krallıktakilerden ziyade Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rumlarda daha fazla samimiyet ve güç vardır. Gerçek şu ki daha fazla ticarî teşebbüs alanı ve Osmanlı saltanatı altında, Otto’nun yönetiminde yaşayanlardan bile daha fazla hırs vardır. Aslında insanlar, anayasal krallık sınırlarından Osmanlı topraklarına sık sık göç ediyorlar. Bu durum gösteriyor ki, onlar kendi topraklarındaki tek gerçek anayasal güç olma onuru yerine Türk boyunduruğu altında sıkıntı çekmeyi tercih ediyorlar. (...) ¹⁵²

Dinî Durum: Osmanlı’daki gayrimüslimlerin dinî yaşantıları hakkında seyyahlar genellikle Rum ve Ermenileri incelemektedirler. Diğer unsurlar geniş bir şekilde pek gözlemlerine yansımamaktadır. Yine Hristiyan mezhepler arasındaki çekişmeler de bu konular arasındadır. Örnek verecek olursak; Madden, İzmir’de bulunduğu sırada, Ortodoks Rumlar ve Katolikler arasındaki nefretin diğer yerlerde olduğundan daha fazla görüldüğünü ve bunun sebebi olarak benzer kaide ve birbirine yakın dinî yaklaşımlara sahip olmalarını göstermektedir. ¹⁵³

Konu ile ilgili Madden, kendisine yaşanan bir olayın anlatıldığını, Rum olan yaşlı bir babanın oğlunun Müslüman olduğunu ve adamın bu durum karşısında çok perişan olduğunu belirtmektedir. Adam komşularının tavsiyeleriyle papazın yanına gitmiş ve papaz ona oğlunun Katolik olmayıp bir Müslüman olduğu için şükretmesi gerektiğini söylemiştir. Seyyah bu hikâyeye inanmasa bile çoğu Rumların bu yaşlı adam gibi hissettiğini söyleyerek yine Doğu Akdeniz’deki Katoliklerin yeni

¹⁵¹ Alexander William Kinglake, **Eothen, or Traces of Travel Brought Home from the East**, London, 1844, s. 66-67. Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Alexander William Kinglake, **Eothen: Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi**, (Çev. Adem Fidan), İlkbiz Kitapevi, İstanbul, 2005.

¹⁵² Kinglake, a.g.e., s. 73-74.

¹⁵³ Madden, a.g.e., s. 148.

doğmuş bebeklerini bir Rum olarak adak taşında vaftiz edildiğini görmektense sünnet olmalarını tercih edebileceklerini söylemektedir.¹⁵⁴

İbadet ile ilgili olarak ise seyyahlar, istisnalar dışında Hristiyanların ibadetlerini Pazar günü yaptıklarını ve dilleri Türkçe olan bu unsurların dinî törenlerini orijinal dilde gerçekleştirdiklerini aktarmaktadırlar.¹⁵⁵ Konuyla ilgili olarak Fellows, İzmir’de bulunan Türklerin dini günlerinin Cuma, Yahudilerin Cumartesi ve Hristiyanların Pazar günü olduğunu dile getirmektedir.¹⁵⁶ Swan, İzmir’de Ermenilerin kilisede her Cumartesi anma günü düzenlediklerini, kilise avlusunun yemek takımlarıyla dolu olduğunu ve insanların ettikleri dualarla da ölenlerin ruhlarını mutlu ettiklerini düşündüklerini bir rahipten öğrendiğini belirtmektedir. Rahipten edindiği bilgilerden insanların zayıflıkları ve faniliklerini hatırladıklarını söyleyen Swan, bu geleneğin atalarından gelmekte olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁷ Addison, İzmir Gaziemir’de bulunduğu sırada Protestanlarla ilgili olarak “(...) İngiliz Protestan töreni her hafta pazar günü bir İngiliz din görevlisi tarafından özel bir evde icra edilmektedir. (...)” belirtmektedir.¹⁵⁸

İbadetle ilgili diğer bir konu ise Hristiyanlarca kutsal kabul edilen *Büyük Perhiz*’dir. Kinglake, bu husus ile ilgili olarak bunun insanlar üstünde olumsuz etkileri olduğunu, içkiden uzak durmalarından dolayı depresyona girdiklerini ve sinirli olduklarını nakletmektedir. Önemli bir tespitte bulunan seyyah, bu durumun yılın diğer zamanlarına oranla işlenen cinayetlerde artışa sebep olduğunu söylemektedir.¹⁵⁹

Bu eserlerde Hristiyanlar için dinî törenlerin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Swan, 6 Ocak gününün Rum Katoliklerinin Noel Günü olduğunu ve kiliselerini en hoş şekilde süslediklerini söylemektedir.¹⁶⁰ The Oriental Herald’da anıları yayınlanan seyyah, Bornova’da Rumların dinî festivaline şahit olduğunu, Avrupalıların da bu şenliği görmek için geldiklerini ifade etmektedir. Seyyah kilise’nin önüne insanların dizildiklerini, tuhaf görünümlü kadınların fazla miktarda şatafatlı kolye, bileklik ve küpe taktıklarını ve onların sevgilerini Hz. Meryem’e gösterdiklerini vurgulamaktadır.¹⁶¹ Festivallerle ilgili olarak Kinglake, Azizler Günü Festivali’nden bahsetmektedir. İnsanların şehrin sokaklarından toplu halde yürüdüklerini, kadınların gözlerini ve kaşlarını boyadıklarını ve antik tanrılardan birine taptıklarını belirtmektedir.¹⁶²

¹⁵⁴ Madden, a.g.e., s. 149-151.

¹⁵⁵ Swan, a.g.e., I, s. 235; Hartley, a.g.e., s. 288 ve Emerson, a.g.e., s. 109.

¹⁵⁶ Fellows, a.g.e., s. 8-9.

¹⁵⁷ Swan, a.g.e., I, s. 235-236.

¹⁵⁸ Addison, a.g.e., s. 191.

¹⁵⁹ Kinglake, a.g.e., s. 79-80.

¹⁶⁰ Swan, a.g.e., I, s. 138.

¹⁶¹ Unpublished Manuscripts, s. 513.

¹⁶² Kinglake, a.g.e., s. 82-84.

Papazlarla ilgili olarak; Swan, Rum papazların belli bir ücret karşılığında kutsal su sattıklarını ifade etmektedir. İzmir’de bir apartmanda bulunduğu sırada içeri bir papaz girdiğini, dinî geleneğe göre büyük bir sünger, bir şişe kutsal su ve küçük bir haça sahip olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, papazın süngeri suya batırıp bir kişinin vücuduna serptiğini söyleyerek şöyle devam etmektedir:

(...) Saygılı şekilde dudaklarına bastırıldığı haçı ona takdim etti. Bunun için 1 kuruş ödendi. Şu an İzmir’de ulusal kiliseye bağlı yirmi binin üstünde Rum vardır. Papazın hangi hasadı biçerek zengin olduğu kolayca görülebilir. (...) Kutsal su yıllık olarak yapılır ve dinî etkinin yaygın olduğu yerlerde dağıtılır. (...) ¹⁶³

Addison ise Rum papazların evlenebildiğini; ancak çok eşliliğin yasak olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, papaz dışındaki Rumlar arasında ise pek hoş karşılanmasa bile Türklerdeki gibi birden çok evliliğe müsaade edildiğini söylemektedir. Seyyah, papazların üç köşeli başlık ve siyah pelerin giyip uzun sakallı olduklarını nakletmektedir. ¹⁶⁴

Swan, Rumların cenaze törenleri ve ölülerine yaklaşımları ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, Rum bir gencin cenaze törenine şahit olduğunu belirterek bu törenin ilginç yanlarını da belirtmektedir. Swan bu törenle ilgili olara şunları söylemektedir:

(...) Ölünün akrabaları ve arkadaşları bir saatte toplandı ve odanın ortasında olan cesetin etrafında divan ya da kanepeler üzerinde oturdular. (...) Başını doğuya doğru çevirdi. Onlar cesedin soğuk ve soluk yanağını öptüler ve hepsi ölüye ithaf edilen ağıtlar yaktı. Annesi ya da evli ise eşi seremonide esas rolü oynadı. Sanki söylediklerini duyuyor ve anlıyormuş gibi, ağladı, göğsüne vurdu, onunla konuştu, bazen ise yumuşakça ona yaklaştı. Bu durum yeterince yaşandıktan sonra ceset, bir tür tabuta koyuldu ve birkaç papaz ikişerli, yüksek geniz tonunda zil çalarak önden yürüdüler. (...) Bu şekilde başpiskoposun (eğer ölü bu kadar büyük bir adamın hizmetini karşılayacak kadar zenginse) merkezdeki sütuna bitişik varaklı bir taht üzerinde oturduğu kiliseye girdiler. Papazlar yaklaştı ve cesedi onun önüne koydu. (...) Yetişkin kişinin başında ve ayaklarında iki ışık yakılır. Eğer çocuksa ayaklarda yalnızca bir tane olur. Sonra Psalm’den ilahiler okumaya başladılar ve saygıdeğer bir görünüme sahip her kişiye küçük ince mumlar verildi. İnce mumlar yakıldı ve tütsü dumanları yayıldı. (Bununla üzüntülü akrabaların dualarının cennete ulaşması beklenir.) Işıklar söndükten sonra kalabalık, ölüyü son kez öpmek için ileri atıldı. (...) Sonra ceset mezara taşındı, kabaca soyuldu ve ortaya çıkan görüntünün şekli iğrençti ve bir miktar yağ ya da küçük porsiyon zeytinlerin üstünde yüzdüğü suyla daha sık şekilde nemlendirildi. Bu, kısa bir dua ile birlikte papaz tarafından yapıldı, aksi takdirde beden bozulduğuna inanılır. (...) ¹⁶⁵

¹⁶³ Swan, a.g.e., I, s. 169-170.

¹⁶⁴ Addison, a.g.e., s. 232.

¹⁶⁵ Swan, a.g.e., I, s. 219-222.

Swan, ölünün gömülmesi sırasında yapılanlar ve Yahudilerde olan benzer bir gelenekle ilgili açıklamalar da yapmaktadır. Rumların ölülerini öldükten sonra on saat içinde gömdüklerini, eğer sabah olursa geceden önce, eğer akşama doğru olursa onların cesedi gün açana kadar izlediklerini ve sonra gömdüklerini ifade etmektedir. “(...) Mezar, tam boyda üst üste uzanan pek çok insan bedenini alabileceği kapasitede küçük bir tür çukurdur. Çukur, hafif tuğlalar ile birbirinden ayrı şekilde bölümlenir ve ölünün adı ve zanaatı ile işinin oyulduğu düz bir taşla kaplanır. (...)” şeklinde izah eden seyyah, bu durumun Yahudilerde de olduğunu, örneğin bir kalem ve hokkanın bir kâtime, bir makasın ise terziye ithaf edildiğini söylemektedir. Ölülerin tabut olmadan gömüldüğünü aktaran seyyah, nadiren de kefensiz olduklarını ifade etmektedir.¹⁶⁶

Hamilton, 1836’da Ankara’nın Katolik Ermenilerin baş şehirleri olduğunu belirterek onların piskoposlarını ziyaret ettiğini aktarmaktadır. Seyyah, piskoposun yanında birkaç papazın da olduğunu ve çoğu İtalya’da yetişen bu insanların biraz İtalyanca bildiklerini nakletmektedir. Atanmadan önce, bütün papazların asıl seminerlerinin gerçekleştiği Roma’ya gitmek zorunda olduklarını söyleyen seyyah, bu sistemin onların yararına olduğunu ve onların medeni dünya ve fikirleri ile temas kurduklarını vurgulamaktadır.¹⁶⁷ Fellows, Antalya’da bulunduğu sırada, Rumların batıl inançlarıyla ilgili olarak değerlendirmelerde bulunmaktadır. Seyyah, Rumların nalbantçılığa karşı olduklarını ve bu zanaatın lanetli olduğuna inandıklarını belirtmektedir. Bunun sebebinin ise, bir nalbantın İsa’nın çarımha gerilmesinde kullanılan çivileri yapması olarak göstermektedir.¹⁶⁸

Gayrimüslim tebaaya ait dinî yapılar hakkında bilgiler veren seyahatnamelerde, kiliselerin hemen hemen çoğunun şehirde yer almakta olduğu ve en son sırada sinagogların geldiği görülmektedir. Seyyahlar, İzmir ve Manisa gibi şehirler için gayrimüslim tebaanın ibadet mekânlarını dört ila yedi arası olarak dile getirmektedirler.¹⁶⁹ Örneğin, Addison İzmir’de, üç Rum, bir Ermeni ve iki Latin kilisesi ile bir İngiliz ve bir Hollanda Protestan şapeli olduğunu belirtmektedir. Seyyah Bursa’nın dört Rum kilisesine sahip olduğunu aktarmaktadır. Addison Manisa’nın ise bir Rum ve Ermeni kilisesi ile iki sinagoga sahip olduğunu sözlerine eklemektedir.¹⁷⁰ Elliott da Manisa’da Ermeni ve Yahudilerin ikişer tane ibadet yeri bulunduğundan bahsetmektedir.¹⁷¹

Arundell papazlardan öğrendiğine göre, 1826 yılında Isparta’da dört kilise olduğunu söylemektedir. Aynı yıl için Uşak’ta ise bir Rum ve bir Ermeni kilisesi olduğunu nakletmektedir.¹⁷²

¹⁶⁶ Swan, a.g.e., I, s. 222-223.

¹⁶⁷ Hamilton, a.g.e., I, s. 427-428.

¹⁶⁸ Fellows, a.g.e., s. 240.

¹⁶⁹ Hartley, a.g.e., s. 226 ve Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 194.

¹⁷⁰ Addison, a.g.e., s. 102-103, 169, 180.

¹⁷¹ Elliott, a.g.e., s. 58.

¹⁷² Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 122, 252.

Wellsted ise 1830 yılında Antakya'da yedi kilise olduğunu eserine yansıtmaktadır.¹⁷³ Ülkenin doğusundaki Erzurum şehri için Porter, 1819'da iki kilise bulunduğunu ifade etmektedir. Porter ayrıca Samsun'da bir Ermeni kilisesine denk geldiğini de sözlerine eklemektedir.¹⁷⁴ Şehirlerdeki gayrimüslim grupların ibadetlerini gerçekleştirmeleri için nüfusları ile orantılı sayıda mekânlara sahip oldukları görülmektedir.

Aynı şekilde ülkenin doğusunda da Ermenilerin ve Rumların yaşadıkları bölgelerde kiliseler yer almaktadır.¹⁷⁵ Bu şehirlerin sahip oldukları ilçelerde de önemli miktarda ibadet mekânları yer almaktadır. Seyyahlara göre ilçelerde ortalama olarak her milletin birer tane ibadet mekânına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aydın'ın Güzelhisar, Manisa'nın Alaşehir, Kırkağaç ve Konya'nın Akşehir gibi büyük ilçelerinde ise bu rakamın biraz daha arttığı görülmektedir.¹⁷⁶

2.1.3. Aile

Seyyahların gözlemlerinde aile ile ilgili verdikleri bilgiler kısıtlı olup misafir oldukları evlerdeki durumdan, karı-koca ilişkisinden ve evlilik ile ilgili bazı hususlardan örnekler vermektedirler. Özellikle kadınların durumları ile ilgili çok kısıtlı ve genel yorumlar elde edilmektedir. Dışarıya kapalı olan Müslüman ve bundan etkilenen gayrimüslim aile yapısı göz önüne alındığında ve kadınların yabancılara karşı tavırlarına bakıldığında bunun normal olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahların eserlerinden elde edilen kısa ve öz bilgiler ışığında, Osmanlı ailesi ve evlilik hakkında açıklamalar getirilmektedir.

Galt, Kocaeli'nin Kandıra ilçesindeki bir köyde evlilik süreci ile ilgili bilgiler vermektedir. Bir beyin emri altındaki görevlinin gelip, beyinin önünde diz çökerek elini öptüğünü, kısa süre sonra ise damadın geline takdimini sembolize eden silah atışının yapıldığını ifade etmektedir. Seyyah oradaki bir görevliden öğrendiğine göre, Türklerin evlilikten önce eşlerini görmediğini; ancak yaşları küçük ise bu durumun değişebileceğini ve Türkiye'de annelerin çöp çatanlık görevini üstlendiğini belirtmektedir. Seyyah evlilikle ilgili olarak şöyle söylemektedir:

(...) Evlilik, damatla birlikte gelinin bulunduğu açık bir alanda ve onlara mahsus hazırlanmış ziyafet sofrasında kutlanır. Eşler birbirlerini ne kadar sevebileceklerini sınamak için rahatsız edilmeden üç gün yalnız bırakılırlar. Üçüncü gün düğün şöleni başlar ve davetliler ile genç çiftler yorulana kadar devam eder. (...)¹⁷⁷

¹⁷³ J. R. Wellsted, *Travels to the City of the Caliphs, Along the Shores of the Persian Gulf and the Mediterranean. Including a Voyage to the Coast of Arabia, and A Tour on the Island of Socotra*, II, London, 1840, s. 70.

¹⁷⁴ Porter, a.g.e., s. 669, 696.

¹⁷⁵ Ouseley, a.g.e., s. 460; Alcock, a.g.e., s. 120 ve Armstrong, a.g.e., s. 184.

¹⁷⁶ Hartley, a.g.e., s. 245, 248, 260; Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 65, 170, 189, 202, 269, 277, 290 ve Elliott, a.g.e., s. 91, 124.

¹⁷⁷ Galt, a.g.e., s. 297.

Kars'ta bulunan Hamilton da 1836 yılında bir düğün eğlencesi ortasına düştüğünü ve kadınların şehirde gezindiklerini nakletmektedir.¹⁷⁸ Galt'ın söyledikleri ile paralel şekilde, Kinglake'de de benzer bilgilere rastlanılmaktadır. Seyyah Doğu'daki evliliklerin çöpçatanlar tarafından düzenlendiğini nakletmektedir.¹⁷⁹

Seyyahların verdikleri bilgilerden İzmir'deki ve ülke genelindeki Avrupalıların ilk tercih olarak Doğu Akdenizli kadınlarla yani İzmir Rumlarıyla veya üst sınıf Avrupalılarla evlendikleri, diğer seçeneklerinin ise gayrimüslim unsurlar oldukları görülmektedir.¹⁸⁰ Hamilton Ankara'da kaldığı sırada, kaldığı evin sahibi olan Leonardi adındaki doktorun Ermeni bir kadınla evli olduğunu nakletmektedir.¹⁸¹ Hervé ise 1837 yılında İzmir'deki büyük ve zengin Avrupalı ailelerin evliliğe bakış açıları ile ilgili olarak ilginç tespitlerde bulunmaktadır. Seyyah, büyük aileler arasında rekabet olduğunu, Avrupa toplumu arasında evlenme çağında olan genç leydilerin küçük bir ordu oluşturduğunu söylemektedir. Seyyah, leydiler hakkında şöyle devam etmektedir:

(...) Oldukça doğru bir tahmin olduğunu anladığım İzmir istatistiklerine göre; birinci ve ikinci sınıf olarak ele alınan bu leydilerin sayısı dört yüz olup seksen dördü birinci sınıfa mensuptur. Oysaki ayrıcalıklı sınıfın genç erkekleri arasında evlenme konumunda olanları altıdır. (...) Aslında, neredeyse ziyaret ettiğim bütün evlerde yaşlı evlenmemiş bir leydiye rastladım. (...) İyi eğitilmiş, centilmen; güzel bir eve ve düzene, iyi bir kadere sahip, cömert ve misafirperver şekilde yaşamakta olan bir adam tanıyacaksın. Sonra nedense, o birinci sınıf değil mi diye sorulacak. Cevap; çünkü o bir Ermeni, Rum ya da ülke insanlarından biridir. Bu yüzden İzmir'de, centilmenlikten ziyade ulus kimliği insanı adam yapar. (...) ¹⁸²

Hervé, bu adaletsiz durumu eleştirerek, birinci sınıfa mensup olup okumayı, harfleri bilmeyen ve aristokrat olarak görülen leydiler olduğunu söyleyerek bunun sebebinin onların Avrupalıların kanından gelmesi olarak gösterir.¹⁸³ Seyyah İzmir'de, Avrupalı ve zengin genç erkekleri evlilikten caydıracak bir koşul olduğunu, evli bir kızın en azından bir kız kardeşinin kendisiyle birlikte yaşamasını beklediğini ve erkekten, kızın ailesinin sorumluluğunu almasının da beklenildiğini söylemektedir. Seyyah bununla ilgili olarak Avrupalı bir aileyle ilgili örnek vermektedir:

(...) Anne-baba, iki erkek çocuk ve yedi kızdan oluşuyordu. Baba pek çocukları gibi ailesinin giderlerini karşılamak için kaygılıydı. En büyük oğlu kendini geçindirmeye yetecek küçük bir yere sahipti, diğeri ise elinden bir şey gelmeyecek kadar küçüktü. Kızlar ise başlıcaları arkadaş çevrelerini eve davet etme, dans etme ve ziyarette bulunma gibi zevklerinin peşinden koşmaktan başka bir fayda sağlamıyordu. Her akşam düzenledikleri partilerle çoğu hayran edinmeyi

¹⁷⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 207.

¹⁷⁹ Kinglake, a.g.e., s. 72.

¹⁸⁰ Madden, a.g.e., s. 147.

¹⁸¹ Hamilton, a.g.e., I, s. 426.

¹⁸² Francis Hervé, **A Residence in Greece and Turkey: With Notes of the Journey Through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan**, I, London, 1837, s. 322-323.

¹⁸³ Hervé, a.g.e., I, s. 324.

bekliyor ve umuyordu ve dahası bütün saygınlıklarıyla herhangi bir evlilik fikrinden yoksunlardı. Ancak ikinci kızları sevdiği olan oldukça hoş biriydi. Sevdiğinin en büyük arzusu onunla evlenmekti ama güç bir durum vardı. Avrupalı bir ailede tüccardı, işleri büyümekteydi; ama korktuğu şey ailenin herhangi bir şeyden onu yoksun bırakmasıydı. Çünkü kızın ailesinde babasının işlerini yürütecek kimse yoktu. Her kim kızlarından biri ile evlenirse onların sorumluluğunu üstlenecekti. (...) ¹⁸⁴

Osmanlı toplumunda sanılanın aksine çokeşlilik yaygın değildir. ¹⁸⁵ Slade de eserinde Türkiye'deki çok eşlilik hakkında "(...) Çok eşliliğin geniş anlamda Türkiye'de uygulanması düşünülmez. Kısmen konuşan birkaç erkek, tek kadından fazlasına sahiptir. İki ya da daha fazlasını idare etmeyi kabullenme durumu zarar vericidir. (...)” şeklinde değerlendirmeler yapmaktadır. ¹⁸⁶ Fellows da Antalya'da misafir olduğu Rum bir ailenin mevcudu hakkında ailenin reisinin bir eşi, beş oğlu ve iki kızı olduğunu belirterek bunların yanında; üç erkek ve dört hizmetçi kadın, iki köle ile birlikte yaşadıklarını aktarmaktadır. ¹⁸⁷

Lady Stanhope, Bursa'da bulunduğu sırada, kadınların ev ortamlarındaki durumları ve ilişkileri ile ilgili bilgiler vermekte olup bir Fransız tüccarın kızı olan ve iyi derecede Türkçe bilen Mademoiselle Aries'den de detaylı bilgiler aktarmaktadır. Seyyah, ev ortamında evli bir kadının kocası ve en yakın akrabaları hariç diğer erkeklerden hiçbirini göremediğini, evli olmayan kadınların ise aile dışında kimse tarafından görülemeyeceğini nakletmektedir. Kadın, boşanma hakkını nikâh sırasında elde edebildiği gibi kocası tarafından haksızlığa uğratıldığı zaman da boşanma davası açarak bu hakkını kullanabilmekteydi. ¹⁸⁸ Stanhope, Aries'in söylediklerini şöyle ifade etmektedir:

(...) Kocalar oldukça zorba olup dayak normal bir durumdur. Kadınlar en iyi koşullarda eşlerinin kölesidir. O, hareme ya da kadının odasına girdiğinde, dış kapıda sinyal olarak elini çırpar ve eşi hemen onu karşılamak için gelmek zorundadır. Kocası iç odaya gururlu şekilde yürürken eşi tevazu ile onu takip eder. Divana oturur; ancak eşi ona çubuğu ve kahvesini getirene kadar oturmasına izin vermez. Sonra itaatkâr bir hürmetle lorduna veya efendisine belli bir mesafede yerini alır. Çubuğundan duman tüttürdüğünde onun kasvetli çehresi belki rahatlar

¹⁸⁴ Hervé, a.g.e., II, s. 36-37.

¹⁸⁵ İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Seçim Sorunu**, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 63. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Kurt, "Osmanlı Toplumunda Poligami", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 397-406; Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 407-411; Ö. Demirel vd., "Osmanlılarda Ailenin Demografik yapısı", **Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, I, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 102-113; Melek Öksüz, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Kadı Sicillerinde Aile Kurumunun Oluşumuna Yönelik Bazı Kayıtlar", **Karadeniz Araştırmaları**, (7), Güz, 2005, s. 54-59 ve Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", **Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, I, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 93-94.

¹⁸⁶ Slade, a.g.e., II, s. 79-80.

¹⁸⁷ Fellows, a.g.e., s. 187.

¹⁸⁸ Terzi, a.g.m., s. 301. Kadınların aile hayatındaki durumları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Durumu", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 444-447.

ve ilgilenmesi için eşine izin verir. Bu, bazıları arasında en iyi ihtimaldir. Daha düşük sınıftan olan kocaların oldukça gaddar oldukları söylenmektedir. Sefil kadının tek koruması, ara sıra meydana gelen ve boşanma konusundaki tehdittir. Müslüman hukukunda boşanma kolayca sona ulaşan ve sık yaşanan bir olaydır. (...) ¹⁸⁹

Kadınların toplum içindeki bu durumları yalnızca Müslümanlara ait bir durum değildir. Müslümanlar kadar olmasa bile aynı toplumda yaşayan ve yüzyıllar süren bu birliktelikle beraber kültür kaynaşması yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi gibi milletlerin de aile yapılarında benzerlikler yer almaktadır. Madden, İzmir’de iken birkaç Rum ailesini ziyareti sırasında onların, kadınlarını yabancılara göstermekten hoşlanmadıklarını ifade etmektedir. ¹⁹⁰ Ev ortamıyla ilgili olarak söylenebilecek diğer bir husus da ağa, yönetici vb. varlıklı kişilerin konak ve köşklerinde haremlere ve burada onlarca kişiden oluşan cariyelere sahip olduklarıdır. Bununla ilgili olarak Spencer, Çanakkale paşasını ziyaret ettiği sırada, padişahın maiyetiyle birlikte on bayandan oluşan haremünün olduğunu nakletmektedir. ¹⁹¹ Slade eserinde, Türkiye’deki kadınların kocalarına karşı durumları ve çocuk doğumu hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

(...) Akli niteliğe önem verilmeyen Türkiye’de, kadının kocasının üstündeki gücü kişisel çekiciliğine bağlıdır. Bunu artırmak ve sürdürmek onun esas gayesidir. Bunu kaybettiğinde sırasının diğer eşe geçeceğini ve onun ev sahibesi olacağını iyi bilir. Bu sebeple o çok çocuk sahibi olmaktan kaçınır, hatta herhangi bir çocuğu bile geciktirmeye çalışır. Bir ya da iki çocuk onun eşini mutlu edip evde onu ilgi odağı haline getirebilir. Bazen şartlar istenmeyen durumlara sebep olabilir. Uygulama genel olup ender şekilde tehlikeyle sonuçlanır. Ebe Doğuda önemli bir kişiliktir. (...) ¹⁹²

2.1.4. Demografik Yapı

Bir ülkenin demografik yapısı, bünyesindeki nüfusun ülke içindeki dağılımını ve özelliklerini ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Ömer Lüfti Barkan konu hakkında, “(...) Tarihin muayyen bir devirde yaşamış olan bir cemiyetin iktisadî, içtimai veya askerî problemlerini hakkıyla izah edebilmek için de demografik vaziyetin etüt edilmesi icap edeceği aşikârdır. (...)” şeklindeki izahıyla bunu desteklemektedir. ¹⁹³ XIX. yüzyıl ise Osmanlı siyasî coğrafyasının en hızlı değiştiği yüzyıl olup bunun sonucu olarak nüfus yoğunluğunda etnik ve dinî yapıda büyük kaymalar yaşanmış, sosyal yapı da bu ölçüde değişmiştir. ¹⁹⁴

¹⁸⁹ Meryon, a.g.e., s. 82-83.

¹⁹⁰ Madden, a.g.e., s. 151.

¹⁹¹ Spencer, *Travels in Circassia*, I, s. 106.

¹⁹² Slade, a.g.e., II, s. 79-80.

¹⁹³ Ömer Lüfti Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Devleti”, *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, 1951, s. 2.

¹⁹⁴ Yunus Koç, “Nüfus”, *İA*, XXXIII, TDV, Ankara, 2007, s. 297.

Ülkenin nüfus yapısı, bu nüfusun çeşitli milletlere dağılımı hakkında seyyahların hemen hemen hepsi gözlemlerini ve öğrendiklerini eserlerine yansıtmaktadırlar. Bu bilgileri bölgenin dinî görevlileri, konsolosları, tüccarları ve orada uzun süre yaşamakta olan insanlardan edinmektedirler. Seyyahların şehirlerin nüfusları ile bilgiler verirken bazıları bu oranı kişi olarak bazıları ise hane sayısı olarak ifade etmektedirler. Hane başına ise ailenin mevcudunu dört ila beş kişiden hesaplamaktadırlar. Araştırmacıların çoğu mevcut olan bu sayı üzerinde mutabık olmalarına rağmen farklı görüşte olanlar da bulunmaktadır.¹⁹⁵ Konuyla ilgili olarak en ayrıntılı analizler Kinneir, Porter, Arundell, Hartley, Keppel, Burgess, Stuart, Hamilton, Elliott ve Ainsworth gibi seyyahların eserlerinde yer almaktadır.

Seyyahların gözlemlerinden Anadolu'nun güneydoğusundaki bazı şehirler hakkında bilgiler edinilmektedir. Kinneir 1813 yılındaki gezisinde, Siirt'teki yaklaşık 3 bin nüfusun Müslüman, Ermeni, Keldani ve Nasturilerden; Mardin'in ise Türk, Arap, Keldani, Nasturi, Katolik, Ermeni ve Yahudilerden oluştuğunu dile getirmektedir. Seyyah ayrıca Mardin'de ateşe tapan bir kısım azınlık olduğunu ve kendilerini gizlediklerini fark ettiğini de sözlerine eklemektedir.¹⁹⁶ Newman, 1832 yılında Antep'te çadırlarda yaşayan Kürt ve Türkmen varlığından bahsetmektedir.¹⁹⁷

Doğu Anadolu Bölgesi'nde gezilerine devam etmiş olan seyyahların gözlemlerine bakılacak olursa; Kinneir, Bitlis'in 12 bin nüfusu olduğunu ve bunun yarısının Müslüman geri kalanının ise Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.¹⁹⁸ Kars'a ziyarette bulunmuş olan Porter, 1819 yılındaki gözlemlerinde, burada yaklaşık 10 bin hane olduğunu, bunların ise dinî olarak Müslüman, Hristiyan ve Musevilerden, ırk olarak ise Türk, Kürt, Ermeni, Gürcü, Yahudi ve az miktarda İranlı tüccarlardan oluştuğunu nakletmektedir. Seyyah ayrıca şehirdeki bir köyde Nasturilerin de yaşadığını ilave etmektedir.¹⁹⁹ Hamilton ise 1836 yılında Kars'ın 3 bin haneden oluştuğunu; ancak bu rakamın Rus istilasından önce doğru olsa bile o anki koşullarda çok fazla olduğunu dile getirmektedir.²⁰⁰

Alcock, 1828-1829 yıllarında Van nüfusunun yaklaşık olarak 50 bin kadar olduğunu ve bunun üçte ikisinin Ermenilerden oluştuğunu eserine yansıtmaktadır. Seyyah ayrıca Van-Erzurum arasında özellikle Hristiyanlardan oluşan pek çok köyden geçtiğini de dile getirmektedir.²⁰¹ Bölgedeki bazı şehirlerde seyahat etmiş olan seyyahlar rakamlardan ziyade; bu coğrafyada yaşayan

¹⁹⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, **Osmanlı'da Değişim**, s. 62; Adem Kara, **19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri: Antakya**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 41; Mübahat S. Kütükoğlu, "1830 Nüfus Sayımına göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu", **Osmanlı Araştırmaları**, (23), İstanbul, 2003, s. 76-77 ve Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", **İÜ Tarih Dergisi**, (32), İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı, İstanbul, Mart, 1979, s. 332-333.

¹⁹⁶ Kinneir, a.g.e., s. 394, 409.

¹⁹⁷ Newman, a.g.e., s. 86.

¹⁹⁸ Kinneir, a.g.e., s. 433.

¹⁹⁹ Porter, a.g.e., s. 648, 660.

²⁰⁰ Hamilton, a.g.e., I, s. 194.

²⁰¹ Alcock, a.g.e., s. 121-122.

millîetler hakkında bilgiler vermektedirler. Bunlara göre Bitlis, Ağrı ve Van'da yaşayan halkın çoğunlukla Türk, Kürt ve Ermenilerden oluştuğu görülmektedir.²⁰²

Erzurum'u ziyaret eden birkaç seyyah bölgenin nüfusu ile ilgili farklı tarihlerdeki bilgileri eserlerine yansıtmaktadırlar. Bu eserlerden şehrin nüfusunun yüzyıl başında yüz binden fazla olduğu ancak Rus istilaları sonucunda yüzyıl ortalarına doğru 50 bin civarına indiği görülmektedir. Morier, 1809 yılında Erzurum'da yaklaşık olarak 4 ila 5 bin Ermeni, 1000 kadar Rum hanesi olduğunu aktarmaktadır. Yine ülkelerinin ticaret kervanlarını yöneten yaklaşık 1000 İranlının da bölgede ikamet etmekte olduğunu söylemektedir. Seyyah, Türk nüfusunun ise 50 bin hane olduğunu, bu bilgileri iyi tahsil görmüş ve nüfuzlu bir Ermeni'den elde ettiğini de eklemektedir.²⁰³

Morier, elde ettiği bu istatistikî bilgilerin çok şüpheli olduğunu, tahmini olarak yaşayan Türk hanelerin sayısından nüfus miktarını çıkarmayı denediğini, bu durumda bir hanede beş kişilik bir mevcut olduğu zaman toplamda 250 bin kişiye denk geldiğini nakletmektedir.²⁰⁴ Ouseley ise 1812 yılında, Erzurum nüfusu ile ilgili Morier'e atıfta bulunarak 270 ila 275 bin nüfusun abartılı olduğunu belirtmektedir. Seyyah, "(...) Ancak kendi üstünkörü gözlemlerim, onların sayısının 200 bin kadar bile yüksek olduğu konusunda beni onaylamıyor. (...)" şeklinde durumu ortaya koymaktadır.²⁰⁵ Kinneir ise, Erzurum nüfusunun 15 bin Müslüman, 3700 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve 350 Rum hanesinden oluştuğunu nakletmektedir.²⁰⁶

Erzurum ile ilgili olarak Porter, nüfusun 6 bin Hristiyan ve 50 bin Müslümandan oluştuğunu ve bunu ziyaretine gelen Ermenilerden öğrendiğini söylemektedir.²⁰⁷ Alcock ise Erzurum nüfusu ile ilgili olarak gözlemlerinde, yaklaşık olarak 60 bin nüfus olduğunu söylemektedir.²⁰⁸ Fraser, 1834 yılında şehirde bulunduğu sırada, Rusların Müslüman esaretinden kurtarma bahanesi ile Ermeni aileleri evlerinden ayrılmaya ve Rus sınırlarına geçmeye zorladıklarını, bu sebeple pek çok insanın göç ettiğini ve bu sayısının 7 binden fazla olduğunu dile getirmektedir.²⁰⁹ Bir yıl sonra bölgede bulunan Stuart, nüfusun 25 bin civarında olduğunu tahmin ettiğini ve bu oranın Rus istilasından önce çok daha fazla olduğunu belirtmektedir. Seyyah savaş sonrasındaki durum hakkında, "(...) 90 binden az olmayan aileler, Rus ordusuyla birlikte Erzurum Paşalığı'ndan ayrıldı. (...)" şeklinde açıklamaktadır.²¹⁰

²⁰² Armstrong, a.g.e., s. 177-178 ve Fraser, a.g.e., s. 306.

²⁰³ Morier, a.g.e., s. 322.

²⁰⁴ Morier, a.g.e., s. 322-323.

²⁰⁵ Ouseley, a.g.e., s. 466.

²⁰⁶ Kinneir, a.g.e., s. 366.

²⁰⁷ Porter, a.g.e., s. 669.

²⁰⁸ Alcock, a.g.e., s. 124.

²⁰⁹ Fraser, a.g.e., s. 255.

²¹⁰ Stuart, a.g.e., s. 91.

Karadeniz Bölgesi'ndeki şehirler ve ilçeleri ile ilgili olarak seyyahlar bazı bilgiler vermektedirler. Morier, 1809 yılında Tokat nüfusunun 100 bin civarı olduğunu izah etmektedir.²¹¹ Kinneir, gezisinde, Bolu'dan Trabzon'a kadar uzanan şehirler hakkında bazı veriler sunmaktadır. Seyyah, Bolu'nun merkezinin 1000 haneden, Kastamonu'nun 12 bin Türk nüfusu ile 300 Rum ve 40 Ermeni hanesinden oluştuğunu belirterek Samsun'da Türk ve Ordu'da Rumların çoğunlukta olduğunu dile getirmektedir. Seyyah Giresun'un 700 haneden oluştuğunu söyleyerek bunların arasında Türklerin 500, Rumların 150 ve Ermenilerin 50 haneye sahip olduklarını aktarmaktadır. Kinneir ayrıca Trabzon'un 15 bin nüfusu olduğunu ve bunun heterojen bir yapı çerçevesinde; Türk, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Megrel, Çerkez ve Tatarlardan oluştuğunu ifade etmektedir. Son olarak Gümüşhane 7 bin Müslüman, 1700 Rum ve 700 Ermeni hanesi olduğunu açıklamaktadır.²¹²

Porter, Bayburt'un güney kısımları, Giresun'a bağlı Şebinkarahisar bölgesinde Hristiyan ve özellikle Ermeni nüfusunun varlığına değinmesinin yanı sıra ayrıca Samsun'da 500 Müslüman ve 200 Hristiyan hane olduğunu da dile getirmektedir. Seyyah, Amasya'da en aşağı 6 bin hane olduğunu ve her hanede dört kişinin kaldığı hesaplanırsa 24 bin nüfus bulunduğunu, bu rakamları ise bir tüccardan öğrendiğini açıklamaktadır. Bolu'da kendisine verilen bilgilere göre 5 bin kişi olduğunu bildiren Porter, bunun 3 bininin Rum ve Ermenilerden oluştuğunu izah etmektedir. Seyyah ayrıca Hristiyan ve Türklerin mükemmel bir uyum içinde bir arada yaşadıklarının altını çizmektedir.²¹³

Armstrong 1829 yılında Amasya'daki unsurlar ile ilgili olarak, çok fazla Rum ve Ermeni bulunduğundan bahsetmektedir. Seyyah, Bolu'nun nüfusun üçte ikisinin Rum ve Ermenilerden oluştuğunu da sözlerine eklemektedir.²¹⁴ Hamilton, 1836 yılında Sinop Boyabad'ın yaklaşık 300 evden oluştuğunu, nüfusun çoğunun Türk ve birazının ise Rum olduğunu aktarmaktadır. Tokat'la ilgili olarak farklı bilgiler edindiğini belirten seyyah, bir kişinin nüfusu 8 bin olarak naklettiğini, şehrin yöneticisinin çavuşunun ise ona 8 bin Türk, 10 bin Rum ve Ermeni olduğunu söylediğini nakletmektedir. Amasya'nın ise 3 bin ila 4 bin Türk, 750 Ermeni ve 100 ya da 110 Rum; Çorum'un da 2 binin üstünde Türk hanesinden oluştuğunu dile getirmektedir.²¹⁵

Stuart ise Trabzon'un 20 bin nüfusa sahip olduğunu ve bunların üçte ikisinin Türk, geri kalanların ise Rum ve Ermeni ancak genellikle de Rum olduğunu sözlerine eklemektedir. Seyyah, Bayburt ile ilgili olarak da şehrin geniş bir alanı kapladığını ve burada yaklaşık 10 bin insan yaşadığını belirtmektedir. Rus savaşıdan önce bu oranın çok daha fazla olduğunu söyleyen seyyah, Rus ordularının buradaki aileleri göç etmeye zorladıklarını söylemektedir. Seyyah ayrıca

²¹¹ Morier, a.g.e., s. 344.

²¹² Kinneir, a.g.e., s. 272, 282, 302, 324, 328, 341, 349.

²¹³ Porter, a.g.e., s. 678, 688, 696, 713, 726.

²¹⁴ Armstrong, a.g.e., s. 202, 207.

²¹⁵ Hamilton, a.g.e., I, s. 320, 351, 366, 378.

Bayburt'ta Rum varlığından da bahsetmektedir.²¹⁶ Karabük Safranbolu hakkında ise Ainsworth, 1838 yılında bölgenin kenar mahalleler dışında 15 bin nüfusu olabileceğinden ve Müslüman nüfusun yanında Rum varlığından bahsetmektedir.²¹⁷

Bu şehirlerle ilgili olarak Fellows da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah 1838 yılındaki seyahatinde, Trabzon'un yaklaşık 20 bin nüfusunun olup bunun tahmini olduğunu; Akçaabatın 200 Türk ve 40 Rum hanesinden oluştuğunu belirtmektedir. Ordu'ya geçen seyyah, burada 120 Rum ve 100 Ermeni hanesi bulunduğunu naklederek Türklerin çoğunlukla kıyı bölgelerde yerleştiklerini ifade etmektedir. Samsun'da bulunan seyyah bölgede yer alan Çarşamba ve Bafra'nın nüfus oranlarıyla ilgili olarak ilkinde 200 Ermeni ve 150 Rum; ikincisinde ise 1000 Türk, 100 ya da 110 Rum ve 50 Ermeni hanesi olduğunu aktarmaktadır.²¹⁸

Marmara Bölgesi'ndeki şehirler hakkındaki bilgilere bakılacak olursa; bazı seyyahlar Kocaeli'nin ilçeleri hakkında bilgiler vermektedir. İzmit ile ilgili olarak Galt, 1810 yılındaki gözlemlerinde nüfusun muhtemelen 40 binden fazla olduğunu, Porter ise incelemelerinde bu oranın yaklaşık 25 bin kişi olduğunu ve bunların Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluştuğunu aktarmaktadır.²¹⁹ Bazı seyyahlar da Gebze ve Karamürsel gibi bölgelerde Türk, Rum, Ermeni ve Bulgar yerleşimlerinin olduğunu verdikleri bilgilerde ele almaktadırlar.²²⁰

Bursa şehri ile ilgili bilgiler veren Kinneir, piskopostan öğrendiğine göre 40 bin nüfus olduğunu ve bunların Türk, Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluştuğunu belirtmektedir.²²¹ Alcock, şehrin nüfus yapısı hakkındaki görüşlerini, "(...) Pek çok soylu Fenerli Rum ailelerinin sürgün yeridir. (...)" şeklinde dile getirmektedir.²²² Aynı yıllarda Keppel de Mudanya'da Rum varlığının çoğunlukta olduğunu söylemektedir.²²³ Şehirle ilgili olarak Burgess, 1834 yılında verdiği bilgilerde, bölgenin çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, bunların hane sayısının 16 bin olarak tahmin edildiğini belirtmektedir. Ermenilerin ise sonra geldiğini söyleyen seyyah, yaklaşık 1000 kadar haneye sahip olduklarını, bunların yanında Rum ve Yahudi varlığının da şehirde yer aldığını aktarmaktadır. Burgess, bölgede Türkler ağırlıkta olmak üzere Rum varlığının da olduğunu sözlerine eklemektedir.²²⁴ Stuart ise 1835 yılında, bölge ile ilgili olarak pek çok Ermeni ailenin yaşadığından bahsetmektedir.²²⁵

²¹⁶ Stuart, a.g.e., s. 85, 338, 341.

²¹⁷ Ainsworth, a.g.m., s. 239-240.

²¹⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 162, 246, 267, 285, 295.

²¹⁹ Galt, a.g.e., s. 298 ve Porter, a.g.e., s. 733.

²²⁰ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 490 ve Keppel, a.g.e., II, s. 140-141, 146, 160-161.

²²¹ Kinneir, a.g.e., s. 246.

²²² Alcock, a.g.e., s. 162.

²²³ Keppel, a.g.e., II, s. 397.

²²⁴ Burgess, a.g.e., s. 134, 120, 123.

²²⁵ Stuart, a.g.e., s. 54.

Spencer, “(...) Bursa halkı, imparatorluktaki en efendi, çalışkan ve zekileri arasında yer edinmeyi hak eden Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır. Din, gelenekler ve davranışlardaki farklılıklara rağmen onlar arkadaşlık ve büyük bir uyumla bir arada yaşamaktadırlar. (...)” diye şehrin durumunu belirtmektedir. Seyyah, 1836 yılında Bursa'nın nüfusunun neredeyse 100 bin olup çoğunun ticaret, üretim (özellikle ipek ve pamuk) ile uğraştıklarını ve bu açıdan Türkiye'nin Manchester'ı ve Lyon'u olduğunu ifade etmektedir.²²⁶ Elliott da 1837 tarihinde Bursa'nın 60 bin nüfusa sahip olduğu bilgisini vermektedir. Seyyah bunun yanında Mudanya bölgesinde de Şii Türkmenlerin varlığından bahsetmektedir.²²⁷

Hamilton, 1837 yılında Bursa'nın ilçeleri olan Mudanya ve Mihaliç hakkında bazı bilgiler vermektedir. Seyyah, Mudanya'nın 200 Rum ve 100 Türk; Mihaliç'in ise 1500 haneye sahip olup bunun yarısını Rumların oluşturduğunu aktarmaktadır. Seyyah Balıkesir Erdek'in ise 1200 haneye sahip olduğunu nakletmektedir.²²⁸ Çanakkale ile ilgili olarak ise Hobhouse, 1810 yılındaki nüfusun yaklaşık 2 bin haneden oluştuğunu ifade etmektedir.²²⁹ Şehirde gezisine 1836 yılında devam eden Knight da aynı şekilde şehirdeki hane sayısının 2 bin olduğunu söylemektedir.²³⁰ Burgess ise günümüzdeki Biga ilçesi çevresinde Türkmen boylarının varlığından bahsetmektedir.²³¹

İç Anadolu Bölgesi'ndeki şehirler hakkında da bazı verilere ulaşılmaktadır. Kinneir, Yozgat'ın 16 bin nüfusu olup bunun çoğunun Türk geri kalanının ise Rum, Ermeni ve Yahudi; Kayseri'nin 25 bin nüfusu olduğunun söylendiğini ve bunlar içinde Ermenilerin 1500, Rumların 300 ve Yahudilerin 150 nüfusa sahip olduğunu söylemektedir. Seyyah, Türk şehirlerinin nüfus miktarlarının doğru olduğunun iddia edilmesinin imkânsız olduğunu belirterek şehirlerin yaz mevsimlerinden ziyade kış mevsimlerinde daha kalabalık olduklarını vurgulamaktadır. Seyyah Nigde'nin yaklaşık 5 bin nüfusa ve Konya'nın neredeyse 30 bin nüfusa sahip olup az miktarının Hristiyanlardan oluştuğunu ifade ederek Karaman'ın 3 bin haneye ki bunlar Türk, Türkmen, Ermeni ve Rumlardan oluşmaktadır, Akşehir'in ise 15 bin nüfusa sahip olduğunu nakletmektedir.²³²

Porter, Sivas Koyulhisar'da 30 Müslüman ve 5 Ermeni hanesinden bahsetmektedir.²³³ Slade, 1830'lu yılların ortasında Konya'nın 12 ila 15 bin arasında bir nüfusa sahip olduğunu aktarmaktadır.²³⁴ Monro ise Konya Ereğli'de ikamet etmekte olan bazı Hristiyan grupların olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, Akşehir'in ise Anadolu'da gördüğü herhangi bir şehirden daha

²²⁶ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 157-160.

²²⁷ Elliott, a.g.e., s. 19, 107.

²²⁸ Hamilton, a.g.e., II, s. 88, 93, 98.

²²⁹ Hobhouse, a.g.e., s. 216.

²³⁰ Knight, a.g.e., s. 23.

²³¹ Burgess, a.g.e., s. 114.

²³² Kinneir, a.g.e., s. 91, 100, 113, 212, 222, 226.

²³³ Porter, a.g.e., s. 695.

²³⁴ Slade, *Turkey, Greece and Malta*, II, s. 2, 7.

iyi durumda olduğunu ve nüfusunun çoğunun Hristiyan olduğunu dile getirmektedir. Bu duruma örnek olarak pazarda çok çeşitli kıyafetler giyen insanlar bulunduğunu söyleyen seyyah, Arnavutların da bölgede göze çarpan unsurlar olduklarını vurgulamaktadır.²³⁵

Hamilton, 1836 ve 1837 yılında birkaç şehir hakkında öğrendiklerini nakletmektedir. Seyyah 1836'da Ankara'nın 6 bin Türk, 4 bin Katolik Ermeni (Seyyah bunların birkaç yıl önce İstanbul'dan sürüldükten sonra Anadolu'daki merkezlerinin Ankara olduğunu belirtir.), 300 Ermeni (heretik), 300 Rum ve 150 Yahudi hanesinden oluştuğunu, şehrin ortalama 50 ila 60 bin nüfusu barındırdığını dile getirmektedir. Gezisine devam eden seyyah, bir yıl sonra Nevşehir'in 4 bin haneden oluştuğunu ve Türk ve Rumların neredeyse eşit miktarda olup yalnızca 10 ya da 20 Ermeni ailesi olduğunu nakletmektedir. Seyyah Kayseri'nin 10 bin nüfusu olduğunu tahmin edildiğini, Niğde'nin ise 300 Rum, 40 Ermeni ve 900 ya da 1000 Türk hanesinden oluştuğunun söylendiğini aktarmaktadır. Hamilton Konya ilçeleriyle ilgili olarak Karaman'ın 2 bin ila 3 bin; Seydişehir'in 400 ila 500; Akşehir'in ise 200 Türk ve 250 Rum hanesine sahip olduğunu söylemektedir.²³⁶

Ankara ile ilgili bilgiler vermekte olan Ainsworth, çeşitli seyyahların raporlarında nüfusu 20 ila 100 bin arasında gösterdiği ve doğru bilgi edinmenin zor olduğu göz önüne alınırsa bunun şaşırtıcı olmadığını aktarmaktadır. Şehirde 1838 yılında bulunan ve kadı ile görüşen seyyah, kadıya göre nüfusun 54 bin olduğunu ve bunun 5 bininin Hristiyanlardan oluştuğunu tahmin ettiğini ifade etmektedir. Hristiyanlardan da elde ettiği tahminlerin neredeyse aynı olduğunu belirten seyyah, 8 bin Müslüman; 3200 Ermeni (Katolik); 1200 Rum; 800 Ermeni (Heretik) ve 300 Yahudi hanesinin olduğunu nakletmektedir. Bu tahminin neredeyse normal nüfusunun bir buçuk katı olarak görüldüğünü belirten seyyah, şehirde uzun süre kalan Ermeni bir doktora göre 10 bin Müslüman, 5 bin Hristiyan ve 200 Yahudi'nin ikamet ettiğini aktarmaktadır.²³⁷

Seyyahlar Ege Bölgesi'ndeki şehirler hakkında da detaylı bilgiler vermektedirler. Kinneir, Afyonkarahisar'ın 12 bin haneden oluştuğunu ve bunların 400'ünün Ermeni, 150'sinin Rum hanesi olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, Kütahya'nın ise 50 ila 60 bin Türk, 10 bin Ermeni ve 5 bin Rumdan oluştuğunu ifade etmektedir.²³⁸ Arundell, 1826 yılında Manisa'nın 800 Rum, 350 Ermeni ve yaklaşık 100 Yahudi hanesine sahip olduğunu nakletmektedir.²³⁹ Aynı yıl için Hartley de 800 Rum hanesinden bahsetmektedir. Keppel ise 1829 yılında Manisa'nın 3 bin haneden oluştuğunu, bunların Türk, Rum ve Ermenilerden oluştuğunu gözlemlerine yansıtmaktadır. Seyyah ayrıca savaşıların nüfusa olan etkisini yansıtmaya yönünden önemli bilgiler vermektedir. Akhisar'daki

²³⁵ Monro, a.g.e., s. 277, 291-292.

²³⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 419 ve II, s. 250, 267, 298, 323, 346, 375.

²³⁷ Ainsworth, a.g.m., s. 275.

²³⁸ Kinneir, a.g.e., s. 230-231, 236.

²³⁹ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 104.

hanelerin üçte birinin boş olduğunu ve bunun kısmen hastalıklarla alakalı, kısmen ise askerî durum ile ilgili olduğunu, 500 civarında gencin orduya alındığını izah etmektedir.²⁴⁰

Bölge ile ilgili olarak Keppel, çevredeki ovalarda ve İzmir'e doğru Türkmenlerin varlığından ve çadırlarından bahsetmektedir. Aynı zamanda seyyah, köylerde pek çok Rum ailesinin varlığını da eserine yansıtmaktadır.²⁴¹ Addison ise, 1835 yılında Anadolu'daki üçüncü büyük şehir olan Manisa'nın nüfusunun 100 binden fazla olduğunu ve buranın İzmir'den daha geniş olduğunu düşündüğünü de eserine aktarmaktadır.²⁴² Elliott, 1837 yılındaki gözlemlerinde, şehrin nüfusunun yaklaşık 30 bin olup 4 bininin Rum, 2 bininin Ermeni ve biraz Yahudi ile geri kalanının Türklerden oluştuğunu nakletmektedir.²⁴³

Pek çok seyyahın sık uğradığı yerlerden biri de İzmir'dir. Jolliffe, 1817 yılında bölgenin nüfusunun 200 binin üstünde olduğunu ve bunun en az üçte birinin Avrupalı olduğunu belirtmektedir.²⁴⁴ Bir yıl sonrasının nüfus tahmini için Jowett, 120 bin rakamını vermektedir. Seyyah bunun 60 bininin Türk, 40 bininin Rum, 3 bininin Latin, 7 bininin Ermeni ve 10 bininin de Yahudi olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁵ Şehirde 1821 yılında gözlemlerde bulunan Madox ise, nüfusun 100 ila 110 bin arasında olup bunların üçte birinin Rum olduğunu nakletmektedir.²⁴⁶ Hartley'in verdiği bilgilere göre ise, 1826 yılında şehir 100 binden fazla nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir. Ancak seyyah bu rakamın abartılı sayımla alakalı olduğunu ve 75 binden fazla insan olduğunu düşünmediğini, muhtemelen bunun 45 bininin Türk, 15 bini Rum, 8 bini Ermeni, 8 bini Yahudi ve binden az miktardakilerin de Avrupalı olabileceğini vurgulamaktadır.²⁴⁷

Frankland, İzmir'in 1827 yılındaki nüfusunun yaklaşık 150 bin olarak tarif etmektedir. Seyyah bunun 100 bininin Müslüman, geri kalanın ise Yahudi, Ermeni, Rum ve her ulustan oluşan Avrupalılar olduğunu aktarmaktadır.²⁴⁸ Keppel, Yunan İsyanı'nın ortaya çıkması üzerine Moralı Rumların şehre gelmeleriyle ilgili olarak, "(...) Birkaç bin Moralı yerli, Karaosmanoğlu'nun ılıman yönetimi altında buraya yerleştirildi. İzmir ve çevresindeki köyler neredeyse tamamen karşı kıyılardaki Rumlar tarafından iskân edilmişti. (...)" şeklinde bahsetmektedir.²⁴⁹ Slade, 1830 yılında İzmir'de pek çok Fransız olduğunu; ancak bunların üst sınıfa mensup olmayıp çoğunun 1814-1815 yılında Fransa'da gerçekleşen olaylarda ister istemez sürgün edilen kişiler olduklarını dile

²⁴⁰ Hartley, a.g.e., s. 300 ve Keppel, a.g.e., II, s. 284, 294.

²⁴¹ Keppel, a.g.e., II, s. 326, 331, 340.

²⁴² Addison, a.g.e., s. 180.

²⁴³ Elliott, a.g.e., s. 57-58.

²⁴⁴ Jolliffe, a.g.e., s. 257-258.

²⁴⁵ William Jowett, **Christian Researches in the Mediterranean, from MDCCCXV to MDCCCXX, in Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society**, 2th Ed., London, 1822, s. 58.

²⁴⁶ John Madox, **Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, &c. Including A Visit to the Unfrequented District of the Haouran**, I, London, 1834, s. 29.

²⁴⁷ Hartley, a.g.e., s. 225-226.

²⁴⁸ Frankland, a.g.e., s. 268-269.

²⁴⁹ Keppel, a.g.e., II, s. 323-324.

getirmektedir.²⁵⁰ Burgess, şehri Doğu Akdeniz'in Paris'i olarak niteler ve 150 bin nüfusa sahip olduğunu, bunun yarısından fazlasının Türk; geri kalanının ise Yahudi, Ermeni, Rum, Fransız ve İngiliz olduğunu nakletmektedir.²⁵¹

Hervé de İzmir'deki nüfusu 150 bin kadar tarif etmektedir. Şehirde dört bölge olduğunu söyleyen seyyah, burada Avrupalı, Türk, Ermeni ve Yahudilerin yaşadığını, bu bölgelerde Rumların çoğunun hanelerinin büyük ölçüde Avrupalıların arasına karışmış olduğunu da sözlerine eklemektedir.²⁵² Elliott, nüfusun 120 ila 150 bin arasında olduğunu tahmin edildiğini, bunun 30 bininin Rum, 8 bini Ermeni, 10 bini Yahudi, 5 bini Katolik, 6 bini Protestan ve geri kalanının Türk olabileceğini ifade etmektedir.²⁵³

İzmir, Manisa ve Aydın ile ilgili seyyahların verdikleri bilgiler sayesinde 1826 ve 1837 yılları arasında coğrafyada hâkim olan unsurlar anlaşılmaktadır. Gaziemir, Selçuk, Buca, Bergama, Bayındır, Ödemiş ve Bornova gibi ilçelerde Türklerin yanında Rum, Ermeni, Yahudi ve Avrupalıların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Özellikle Gaziemir, Bornova ve Buca'da İngiliz ve Fransız gibi Avrupalı tüccarların yaşadıkları, buraları yazlık olarak kullandıkları görülmektedir. Turgutlu, Alaşehir, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Kula, Gölarmara ve Salihli gibi ilçelerde ise yine Türk çoğunluğun yanında Rum, Ermeni ve Yahudiler göze çarpmaktadır. Özellikle Alaşehir ile ilgili olarak seyyahlar, Müslüman nüfusun azaldığını ve Hristiyanların oranının arttığını ifade etmektedirler. Bunun sebebi olarak orduya giden ve geri dönmeyen askerler görülmektedir. Bunun yanı sıra seyyahlara göre, Güzelhisar, Sultanhisar ve Nazilli gibi ilçelerde ise yine Rum ve Ermeni nüfus yer almaktadır.²⁵⁴ Slade, İzmir'le ilgili olarak Buca'nın İngiliz, Bornova'nın Fransız ve Gaziemir'in Hollanda köyü olarak anıldığını da dile getirmektedir.²⁵⁵

Uşak'ın büyük bir şehir olduğunu ifade eden Arundell eserinde, 1826 yılında bölgenin 150 Rum, 35 Ermeni ve abartılı şekilde bin Türk hanesine sahip olduğunu aktarmaktadır. Türkler ile ilgili olarak seyyah, bunun üçte birinin gerçeğe daha yakın olabileceğini belirtmektedir.²⁵⁶ Kütahya ile ilgili olarak Keppel, şehrin 8 bin haneye sahip olup Ermeni, Rum ve Türklerden meydana geldiğinden bahsetmektedir. Bu bağlamda seyyah, "(...) Ermeni haneleri dört yüz on tanedir; bunların üç yüzü Katoliklere, iki yüz seksen tanesi ise heretiklere aittir. Rumlar 400 haneye

²⁵⁰ Adolphus Slade, **Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of A Cruise in the Black Sea With the Capitan Pacha**, New Edition, London, 1854, s. 526.

²⁵¹ Burgess, a.g.e., s. 67.

²⁵² Hervé, a.g.e., I, s. 311.

²⁵³ Elliott, a.g.e., s. 34-35.

²⁵⁴ Hartley, a.g.e., s. 229, 245, 250, 288, 291, 296; Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 12, 27, 65, 69, 170, 171, 176, 187, 202, 207, 270, 277, 279, 290; Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 21-22, 42; Unpublished Manuscripts, s. 512; Emerson, a.g.e., s. 71-72, 80, 95, 109; Keppel, a.g.e., II, s. 323, 356; Burgess, a.g.e., s. 40, 65, 90, 103; Addison, a.g.e., s. 174, 177 ve Elliott, a.g.e., s. 68, 80, 91, 106, 111, 120, 124.

²⁵⁵ Slade, **Records of Travels in Turkey**, s. 86.

²⁵⁶ Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 251-252.

sahiptir. Geri kalanlar, Türkler tarafından iskân edilmektedir. (...)” şeklinde açıklamaktadır. Şehrin diğer bölgelerinde Ermeni ailelerinin olduğunu da gözlemlerine eklemektedir.²⁵⁷

Denizli ile ilgili Arundell ve Hartley’in 1826 yılı gözlemlerine göre Arundell şehirde 4 bin Türk ve 70 Rum hanesi olduğunu belirtmekte olup Hartley de buradaki Rumlarının söylediklerine göre 60 haneye sahip olduklarını nakletmektedir. Hartley ayrıca şehirde önemli miktarda Rum olduğunu sözlerine eklemektedir.²⁵⁸ Emerson da 1828 yılında Denizli’de bulunurken burada çevre bölgelerden daha fazla miktarda Hristiyan olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁹ Hamilton, 1836 yılında Afyonkarahisar’ın 8 bin Türk, 600 Ermeni; Denizli’nin 12 bin Türk, 120 Rum ve 35 Ermeni hanesinden oluştuğunu dile getirmektedir.²⁶⁰

Akdeniz Bölgesi’nde ile ilgili olarak verilen bilgilere bakılacak olursa; Kinneir, Adana ve Mersin bölgelerinde Türkmen nüfusun göze çarptığını belirtmektedir. Seyyah bunun yanında Antakya’da 9 ila 10 bin nüfus bulunduğundan bahsetmektedir.²⁶¹ Price, 1812 yılındaki gözlemlerinde, Antalya nüfusunun muhtemelen 8 bini geçmediğini bunların üçte ikisinin Müslüman, üçte birinin ise Rum olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, Alanya nüfusunun ise en fazla 2 bin kişi olduğunu belirtmektedir.²⁶²

1826 yılında Burdur’da 4 bin Türk, 150 Rum ve 30 Ermeni hanesi olduğunu aktaran Arundell, diğer taraftan 1833 yılındaki ziyaretinde Rum papazdan öğrendiğine göre de şehirde 5 ila 6 bin hane olduğunu aktarmaktadır. Hartley de verdiği bilgilere göre 150 Rum hanesinin varlığını doğrulamaktadır. Isparta ile ilgili olarak Arundell ve Hartley, şehrin genel nüfusundan ziyade Eğirdir ve Keçiborlu gibi ilçelerde Türk ve Rum nüfusu bulunduğunu söylemektedirler. Ayrıca Arundell Eğirdir’deki Rumların bazılarının Kıbrıs’tan gelmiş olduğunu nakletmektedir.²⁶³ Hamilton da Burdur’un 5 bin hane ve önemli miktarda Rum barındırdığını belirtmektedir.²⁶⁴

Antakya’da farklı yıllarda bulunmuş olan iki seyyahtan Wellsted, 1830 yılında bölgenin nüfusunun 15 bin civarında olduğunu, bunun ise sık sık yaşanan depremlerden dolayı gerçekleştiğini ifade etmektedir.²⁶⁵ Bir yıl sonra şehirde bulunan Robinson ise bu sayının 6 bin olduğunu aktarmaktadır. Seyyah ayrıca Reyhanlı bölgesinde Türkmen nüfusun olduğunu ve

²⁵⁷ Keppel, a.g.e., II, s. 189-190, 388.

²⁵⁸ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 91 ve Hartley, a.g.e., s. 260.

²⁵⁹ Emerson, a.g.e., s. 96.

²⁶⁰ Hamilton, a.g.e., I, s. 463, 514.

²⁶¹ Kinneir, a.g.e., s. 128, 131, 154.

²⁶² Price, a.g.e., s. 123, 145-146.

²⁶³ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 147; Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, I, s. 334; II, s. 98 ve Hartley, a.g.e., s. 273, 280.

²⁶⁴ Hamilton, a.g.e., I, s. 514.

²⁶⁵ Wellsted, a.g.e., s. 69.

bunların 2 bin ila 3 bin çadıra sahip olduklarını, her çadırda iki ila üç kişiden on beş kişiye kadar insanın yaşadığını da ilave etmektedir.²⁶⁶

Şehirlerin demografik durumlarıyla ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir husus da burada yaşayan Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi gibi unsurların bazı bölgelerde kendi mahalle ve yerleşimlerini oluşturmalarıdır. Kısacası bu unsurlar, bir arada uyumlu bir şekilde yaşamalarının yanında şehirde bazı bölgeleri kendilerine mesken edinmişlerdir. Bazı seyyahların verdikleri örnekler bu durumu ortaya koyması açısından önemlidir. Bu yapılaşma özellikle gayrimüslim ve Avrupalı insanların yaşadıkları İzmir’de görülmektedir. Hobhouse, 1810 yılında bununla ilgili olarak “(...) Ermeniler, Avrupalıların kuzey doğusundaki ve üç köşe olarak adlandırılan Türk ve Rumların arasındaki bölgede yaşarlar. (...)” şeklinde ifade etmektedir.²⁶⁷

İzmir ile ilgili diğer seyyahlar da benzer bilgileri vermektedirler. Madox, şehrin sağ tarafının Türk bölgesi olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.²⁶⁸ Burgess ise gözlemlerinde, Türklerin şehrin üst tarafında, Ermenilerin merkezde ve Yahudilerin ise bunların her ikisinin çevresindeki bölgelerde iskân edildiklerini aktarmaktadır. Seyyah, Avrupalıların ise düz ve sahile yakın yerlere yayılmış olduklarını söylemektedir.²⁶⁹

Diğer şehirlerden de örneklerin verilmesi, Anadolu coğrafyasında yaşayan Osmanlı tebaasının, özellikle Müslüman ve Hristiyanların nasıl iskân edildiklerini göstermesi açısından değerlidir. Bursa’da bulunan Lady Stanhope, 1811 yılında şehrin eski ve yeni şehir olarak ikiye ayrıldığını ve ilkinin yalnızca Türkler tarafından iskân edildiğini ifade etmektedir. Lady Stanhope, Ermeni, Rum ve Avrupalıların bunun dışında olduğunu ve dış mahallelere, yeni şehirde kalmaya zorlandıklarını aktarmaktadır. Ayrıca çok sayıda olan Yahudiler için de dış mahalleler olduğunu belirtmektedir.²⁷⁰ Arundell de 1826 yılındaki gözlemlerinde, Isparta’daki Rumların şehrin batısında yaşamakta olup Türklerden ayrı olduklarını nakletmektedir.²⁷¹

2.2. Şehirliler

Konuya girmeden önce seyyahların verdikleri bilgiler ışığında şehirlerin hangi yapılardan oluştuğuna ve sokakların nasıl betimlendiğine kısaca bir göz atmak gerekmektedir. Bu bilgiler klasik bir Osmanlı şehrinin nasıl bir düzene sahip olduğunu göstermektedir. Seyyahların şehirler hakkında dikkatlerini çeken konuların başında, sokakların dar ve kirli, kaldırımların ise oldukça bozuk olması gelmektedir. Kinneir, Kayseri’de bulunduğu anda, şehrin güneyine doğru Roma

²⁶⁶ Robinson, a.g.e., s. 315-316, 320.

²⁶⁷ Hobhouse, a.g.e., s. 75.

²⁶⁸ Madox, a.g.e., I, s. 29.

²⁶⁹ Burgess, a.g.e., s. 67-68.

²⁷⁰ Meryon, a.g.e., s. 76-77.

²⁷¹ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 121.

döneminden kalan kale duvarlarını gezerken, *Eskişehir* olarak adlandırılan bölgenin sokaklarının çok kirli ve tamamen çöplerle dolu olduğunu belirterek “(...) Ölü atlar, köpekler ve kedileri, marketlerde kesilen hayvanların sakatatlarını ortadan kaldırmak için zahmet edilmediği görünmekteydi. (...)” şeklinde ifade etmektedir.²⁷²

Emerson, Turgutlu’da iken farklı yönlerden akan derelerin sokakların temizliğine katkı sağlamak yerine pis şekilde çukurlar oluşturduğunu, Türk şehirlerindeki pisliğin sebebinin tekerlekli arabaların yokluğu olabileceğini nakletmektedir. Seyyah, develerin ya da katırların ayaklarının en düzensiz yollardan güvenli şekilde geçtiklerini, bu sebeple viran olmuş yolların onarılmasına gerek olmadığını belirtmektedir.²⁷³

Slade ise, Doğu’da genel olarak şehirlere giden yolların çok kötü olduğunu ancak Balıkesir’de buna istisna olarak neredeyse araba geçecek yolların olduğunu aktarmaktadır.²⁷⁴ Monro da Konya sokaklarının diğer doğu şehirlerine oranla biraz daha geniş olduğundan bahsetmektedir.²⁷⁵ Seyyahların ender olarak beğendikleri şehirlerden biri de Manisa’dır. Elliott, Manisa’nın Anadolu’nun en temiz ve düzgün şehri olduğunu, sokaklarının geniş ve pek çok yönüyle şehrin, İzmir’den daha üstün olduğunu söylemektedir.²⁷⁶ Damer da, 1839 yılında İzmir’de bulunduğu sırada şehrin sokaklarının dar ve pis, kaldırımlarının ise kötü olduğunu nakletmektedir.²⁷⁷

Çanakkale’de bulunan Knight ise bu sokakların yanında klasik Osmanlı şehrini oluşturan yapıları da gözlemlerine dâhil etmekte ve şu şekilde ifade etmektedir:

Çanakkale şehrinin merkezi dar, karanlık, kirli ve yavan sokaklardan oluşur; ancak zaman zaman göze hoş gelmeyen bu görüntüye, hoş bir çeşme ya da sivri ve kuleli minarelere sahip camiler ya da canlı bir berber dükkânı ya da bir hamam olarak kullanılan, çevresindekilerden daha büyük bazı yapılar tarafından renk katılmaktadır. (...) ²⁷⁸

Diğer konularda ele alınan ve seyyahların belirttikleri cami, hamam, çeşme/sebiller gibi yapılar şehirlerin vazgeçilmez unsurlarıdır. Bunların yanına hanlar, kahvehaneler, pazarlar ve bedestenler de eklenmektedir. Seyyahlar özellikle Osmanlı şehirlerindeki camiler ve minareleri ile

²⁷² Kinneir, a.g.e., s. 102.

²⁷³ Emerson, a.g.e., s. 119-120.

²⁷⁴ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, I, s. 341.

²⁷⁵ Monro, a.g.e., s. 286.

²⁷⁶ Elliott, a.g.e., s. 57.

²⁷⁷ G. L. Dawson Damer, **Diary of A Tour in Greece, Turkey, Egypt, and the Holy Land**, I, London, 1841, s. 80. Örnek olarak bkz. Morier, a.g.e., s. 321; Madden, a.g.e., s. 146 ve Burgess, a.g.e., s. 143.

²⁷⁸ Knight, a.g.e., s. 24.

hemen hemen her yapıyı süsleyen uzun ve sık ağaçların şehirlerin manzarasına kattığı güzellikleri vurgulamaktadırlar.²⁷⁹

2.2.1. Gündelik Hayat

Seyyahlar, Osmanlı şehirlerindeki günlük yaşam ve olaylar hakkında, bu şehirlerin gözümüzde canlanmasını sağlayacak bilgiler vermektedirler. İnsanların hayatlarını idame ettirdikleri evler, sokaklar, pazarlar, camiler, limanlar doğal çevre, dükkânlar, eğlence ve dinlenme mekânları, kısıtlı bilgiler de olsa kadınların toplumdaki durumu ile ilgili bilgiler elde edilmektedir. Şehirlerdeki insanların hayat tarzları, meşguliyetleri, çocuklar, hayvanlar ve seyyahların dikkatini çeken bazı hastalıklar ele alındığında ortaya çıkan tablo, Osmanlı toplumunun insani yönlerini tanıma imkânı vermesi açısından son derece önemlidir.

Şehirlerdeki asayiş problemleri, özellikle Osmanlı aleyhine sonuçlanan savaşların ve toplumsal olayların yaşandığı XIX. yüzyılda sık sık gün yüzüne çıkmaktadır. Bazı seyyahlar, şehirlerde meydana gelen huzursuzluklar, bunların sebepleri ve sonuçları hakkında gözlemlerini aktarmaktadırlar. Bu tür bilgiler sayesinde toplumsal hayatı olumsuz yönde etkileyen ve diğer şehirlerde de olması mümkün olan olaylar hakkında fikirler elde edilmektedir. Örneğin, Morier, 21 Haziran 1809 yılında Erzurum'da iken eşkıyaların şehirde paniğe yol açtığını, paşalığın bunlarla uğraşmadığını belirtmektedir. Morier şöyle devam etmektedir:

(...) Belkide bu eşkıyalar iki yüz kişi yoktur. Ancak herhangi bir Avrupa ülkesini heyecanlandıracak on bin adamdan daha fazla askerî bulunan Erzurum yönetimine sorun çıkartmışlardır. Onlar zalimlik ve gasp olaylarının hepsini ceza almadan yapıyorlar. Kimse onları kınamaya ve cezalandırmaya cesaret edemiyordu. Birkaç gün önce onlarla karşılaştığımızda, onlar Erzurum yöneticisinin idaresinden memnun olmadılar ve onu yüzüstü bırakma niyetinde olduklarını bildirdiler. Bu sebeple, onları etkisiz hale getirmek için, erzaklar göndermek zorunda kaldı. (...)²⁸⁰

Osmanlı toplumu üzerinde savaş ve olumsuz olayların ne kadar etkili olduğu, günlük hayatı ne kadar etkilediği, Carne'in verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır. Carne gezisinde, İzmirliilerin çoğunun arkadaş canlısı ilişkiye sahip olan Avrupalı tüccar ve ailelerine ev sahipliği yaptığını ifade ederek şehirdeki eğlence geleneğine atıfta bulunmaktadır. Seyyah gazinoların akşam vakitlerinde farklı yerlerden insanları çektiğini, insanların burada tanışıp dinlendiklerini ve arada sırada balolar düzenlendiğini ifade etmektedir. Ancak Rum isyanı dolayısıyla bölgedeki canlılığın sona erdiği, üst

²⁷⁹ Meryon, a.g.e., s. 76-77; Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 68; Morier, a.g.e., s. 320-321, 334-335; Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 147, 202; Fraser, a.g.e., s. 182 ve Hartley, a.g.e., s. 300.

²⁸⁰ Morier, a.g.e., s. 325-326.

sınıfa mensup Rum ailelerin şehri terk ettiği görülmektedir. Seyyah pazarların sessiz ve boş olup kervanların artık görünmediğini de belirtmektedir.²⁸¹

Madox ise 1821 yılındaki Rum İsyanı sırasında İzmir’de, durumun çok karışık olduğunu ve Rumların öldürüldüğünü aktarmaktadır. Temmuz ayında sokakta dolaşmanın çok tehlikeli olduğunu söyleyen seyyah, aynı günlerde özellikle Türk bölgesinde vebanın olduğunu ve bu sebeple gemilerde kalmanın daha güvenli olduğunu ifade etmektedir. Rum İsyanı sırasında yaşanan olayları anlatan seyyah, bir önceki ay dört yüz ile beş yüz kadar Rum vatandaşın öldürüldüğünü, açılan ateşler sırasında Rum kadınlarının da öldüğünü; ancak Türklerin bunu kasten yapmadığını, ne kadınlara ne de çocuklara dokunduklarını, bunları genelde esir olarak aldıklarını belirtmektedir.²⁸²

Rumların askerî teçhizat elde edebilmelerine rağmen tek başlarına kendilerini savunamadıklarını dile getiren Madox, fakir olanların ise evlerini terk etmekten başka çarelerinin olmadığını nakletmektedir. Seyyah, isyan boyunca ilk cinayetlerin Rumlar tarafından işlendiğini, bir hacı gemisine saldırıp insanları öldürdüklerini aktarmaktadır. Bundan sonra Mora’da katliamların ve yıkımların arttığını belirten seyyah, bölgedeki Rumların da Asya kıyılarına kaçtıklarını belirtmekte ve “(...) Yalancı Rumlar cinsiyet, yaş ya da birey ayrımı yapmadı; hatta hamile kadınlar bile barbarca öldürüldü. Bu olay, Türkleri çileden çıkarttı ve muhtemelen meydana gelen yıkımın temel nedeni oldu. (...)” diye cümlelerine son vermektedir.²⁸³ İzmir’de bulunan Swan da 1825 kışında şehirdeki Türk-Rum gerginliğinin altını çizmektedir. Seyyah, bir Rum ile Türkün kıyıya yakın bir yerde kavga ettiklerini, Rumun öldüğünü ve diğer vatandaşların bu duruma tepkisiz kaldığını ifade etmektedir.²⁸⁴

Osmanlı şehirlerini önemli oranda etkileyen bir konu da yaşanan yangın, deprem ve sel gibi afetlerdir. Seyyahların verdikleri bilgilerden özellikle Anadolu’nun batı ve güney bölgelerinde deprem ve yangınların yaşandığı görülmektedir. Sel hakkında yalnızca Ouseley’in eserinde kısa bilgilere rastlanmaktadır. Seyyah, Manisa insanının sık sık yaşanan sellerden önemli oranda muzdarip olduğunu dile getirmektedir.²⁸⁵ Deprem ile ilgili olarak da seyyahlar, bahsettikleri bölgelerde bu olayların sık yaşandığını nakletmektedirler. Bu konuda İzmir ve Hatay bölgeleri ön plana çıkmaktadır.²⁸⁶ Robinson, 1831 yılında Hatay’da bulunduğu sırada, evlerin alçak ve yalnızca bir katlı olduğunu, hafif malzemelerden inşa edildiklerini söylemektedir. Seyyah bunun sebebinin büyük ihtimalle sık sık yaşanan depremlerin etkisini azaltmak olarak değerlendirmektedir.²⁸⁷

²⁸¹ Carne, a.g.e., s. 66-67.

²⁸² Madox, a.g.e., I, s. 25-26.

²⁸³ Madox, a.g.e., I, s. 26-27.

²⁸⁴ Swan, a.g.e., I, s. 128.

²⁸⁵ Ouseley, a.g.e., s. 535-536.

²⁸⁶ Wellsted, a.g.e., s. 69 ve Elliott, a.g.e., s. 38-39.

²⁸⁷ Robinson, a.g.e., s. 319-320.

Osmanlı'da çok sık yaşanan felaketlerden biri de yangınlardır. Osmanlı'da evler ahşap olarak ve birbirine bitişik, çok dar sokaklar içine yapılmaktadır. Ayrıca tulumba ve diğer araçların gereği gibi düzenli ve etkili kullanılma imkânlarının yokluğu, Osmanlı memleketinde yangınlara sebep olmaktadır.²⁸⁸ Swan, İzmir'de şahit olduğu yangın hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. 6 Ağustos 1825 gecesini çıkan yangının su motoruyla, ki bunlar İngiliz konsolosluğuna aittir, zamanında durdurulduğunu, bir evin yıkıldığını ancak yangının çok ciddi hasar vermeden söndürüldüğünü dile getiren seyyah, birinin dikkatsizliğinin yangına sebep olduğunu aktarmaktadır.²⁸⁹

Swan, Doğu'da evlerin ahşaptan yapılmasının ve bitişik olmalarının ürkütücü olan bu duruma sebep olduğunun da altını çizmektedir.²⁹⁰ Aynı şekilde Burgess de 3 Haziran 1834 yılında, İzmir'de yıkıcı bir yangın olduğunu ve bunun bir anda yaşanıp on iki ila on beş meskeni yakıp kül ettiğini belirtmektedir. Bu yangınların doğu şehirlerinde çok yaygın olduğunu söyleyen seyyah, dükkânlar, bankalar ve barınakların yandığını, bunun yanı sıra yaşanan kaybın maddi olarak 4 ila 10 milyon kuruş olduğunu notlarına eklemektedir.²⁹¹

Osmanlı şehirlerindeki günlük hayatta yük ve insan taşıyan, çevrede başıboş gezinen hayvanlar da şehrin dokusunun anlaşılmasında önemli parçalardan biridir. Seyyahlar Anadolu'daki gözlemlerinde eşek, katır, köpek, deve ve öküzlerle sık sık karşılaştıklarını belirtmektedirler. Özellikle ticaret hacmi büyük olan şehirlerde bu hayvanların miktarı daha fazla olup seyyahların dikkatini çekmektedirler. Madox, Bornova'da yürürken eşek ya da küçük atlara binmiş olan Türklerin olduğunu, yine yolda genellikle kış tarafına oturan çocuk ve erkekler tarafından idare edilen iki ila üç deve gördüğünü söylemektedir.²⁹²

Monro, 1833 yılında Adana'da denk geldiği ve bölgedeki komutanlardan biri olan Abbas Paşa'nın kamptaki teftişi sırasında köpeklerle ilgili hobisine şahit olan seyyah şu şekilde bahsetmektedir:

(...) Komutada önde gelenlerden biri olan Abbas Paşa yürüyerek geçti ve açık bir şekilde meydan okuyarak inanç ve disiplinle yürüyen Karaman köpeği sürüsü tarafından izlendi. (...) Bu köpekler çok güzeller. Görünüşleri İngiliz tazılarına benziyor ancak kuyrukları, bacakları ve kulakları bir av köpeğinkiler gibi güzel şekilde tüylüdür. En yaygın renkler esmer, bacak ve kaşlarıyla siyahtır; ancak paşanın yanında olanların bazıları süt beyazı rengine sahiptirler ve

²⁸⁸ İsmail Doğan, "Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, I, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 165.

²⁸⁹ Swan, a.g.e., II, s. 168-169.

²⁹⁰ Swan, a.g.e., II, s. 169.

²⁹¹ Burgess, a.g.e., s. 75.

²⁹² Madox, a.g.e., I, s. 32.

paşanın, sefer boyunca yolu üstünde karşılaştığı bu köpekleri toplayan bir amatör ve büyük bir koleksiyoncu olduğunu öğrendim. (...) ²⁹³

Addison, İzmir’de gezerken sokaklarda çok sayıda köpeğin kapı önlerinde dolaştıklarını ifade etmektedir. ²⁹⁴ Knight, 1836 yılı Ekim ayında Çanakkale’de iken yüklü deve, at, katır ve eşeklerin köylüler eşliğinde şehre doğru ilerlediğini, o günün şehir pazarının açıldığı gün olduğunu ve bunun çarşamba günü olduğunu ifade etmektedir. ²⁹⁵

Seyyahlar şehrin sokakları, pazarları ve dükkânları hakkında pek çok bilgi vermektedirler. Bu mekânlardaki insanların davranış şekilleri, alışkanlıkları ve sık sık göze çarpan hareketleri açısından gözlemlere ulaşılmaktadır. Hobhouse, İzmir’de iken sokaklardaki dükkânlarda üzüm, limon, portakal, nar ve kavun gibi meyvelerden yapılan şerbetlerin olduğunu, şerbetlerin bal ve nar tohumlarıyla tatlandırıldığını ve renkli kavanozlarda açık şekilde satıldığını anlatmaktadır. Ayrıca küçük ve kalaydan yapılmış bir çeşme şeklinde bir ibrikte muhafaza edilen bu şerbetlerin ince bir teker vasıtasıyla değirmen gibi çevrildiğini belirtmektedir. Hobhouse, tatsız ancak sağlıklı olan bu içeceklerin sıcak havalar dolayısıyla ile satıldığını belirtmektedir. Seyyah ekşi yoğurt ve kaymağın yalnızca İzmir’de değil Türkiye’de de çok büyük miktarda tüketildiğini aktarmaktadır. Seyyah ayrıca Türkiye’deki en iğrenç görüntülerden birinin et marketleri olduğunu, kesik hayvan uzuvlarının kir ve sığağa maruz kaldıklarını ifade etmektedir. ²⁹⁶

Genel olarak eserlerde ender rastlanan ve bazı seyyahların değindikleri bir diğer konuda dilencilerdir. Ouseley, İzmit’teki gezisinde, her yaşta kız ver erkek dilenciler olduğunu, bu insanların çok fazla olduklarını ve insanlara karşı ısrarcı davrandıklarını belirtmesinin yanı sıra aralarında iyi görünümlü insanların da yer aldığını vurgulamaktadır. ²⁹⁷ Lady Stanhope, Bursa’nın dilencilerle dolu olduğunu, şehir kapılarının acınası, kötü durumda, biçimsiz kol ve bacaklara sahip kişilerden oluştuğunu ve insanların fazla merhametli olduklarını dile getirmektedir. ²⁹⁸ Aynı şekilde Madox da İzmir’de Türk bölgesinde dolaşırken sokakta sadaka isteyen kadınlar gördüğünü nakletmektedir. ²⁹⁹

Osmanlı şehirlerinin en önemli simgelerinden birisi de kahvehanelerdir. Bugün de olduğu gibi kahvehaneler insanların vakitlerini geçirdikleri, dinlendikleri ve arkadaşlarıyla buluştukları önemli mekânlardır. Hemen hemen her seyyahın eserinde bu yapılarla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olan kahvehanelerle ilgili daha ayrıntılı bilgiler sonraki bölümlerde işleneceği için burada yalnızca bir örnek verilmektedir. The Oriental Herald

²⁹³ Monro, a.g.e., s. 165-166.

²⁹⁴ Addison, a.g.e., s. 96.

²⁹⁵ Knight, a.g.e., s. 16.

²⁹⁶ Hobhouse, a.g.e., s. 81-82.

²⁹⁷ Ouseley, a.g.e., s. 515.

²⁹⁸ Meryon, a.g.e., s. 78.

²⁹⁹ Madox, a.g.e., I, s. 31.

dergisinde nakledilen seyyah, 1826 yılında İzmir’de iken birbirinden farklı olaylara denk gelmektedir. Bunlar günlük hayatı anlamak açısından önemlidir. Seyyah öncelikle bir meydanda yaklaşık 90 cm yüksekliğindeki, bölmelere sahip ki bu her bölmeye on kişi sığabilecek genişlikte, bir tür platform olduğunu (kahvehane) ve burada insanların oturduğunu belirterek şöyle devam etmektedir:

(...) Onlardan birinde bir Ermeni ve Yahudi tavra oynamaktaydı; onların arkasında bir Rum, Maltalı, Tunuslu ve Fransız iskambil oynamakta, iki Türk bir köşede zar atmakta ve beyaz başlı bir Carmelite³⁰⁰ keşişi onların oyunundan keyif alarak parmaklıkların üstünde durmaktaydı. Bir sonrakinde Yahudi ve Ermeni komisyoncular iş hakkında müzakere yapmakta, onların arkasında neşeli bir grup bir Rum tarafından eğlendirilmekteydi. Ayrıca Tunus ve Cezayir’den bir grup siyahî Müslüman, korsanlık maceralarını meraklı Rumlara anlatmakta, bunun bitişiğinde on ila on iki yeşil sarıklı Türk, ki hemen Hz. Muhammed’in soyundan geldikleri anlaşılıyor, duman bulutu içinde yüce ve sessiz bir lükse gömülü olarak sefa yapmaktaydılar. (...) Bu platformu ziyaret eden her çeşit insan, bol pantolonlarıyla, büyük bariz bir konforla ayaklarını alta katlayan Türkler gibi bağdaş kurarak oturmak zorundadırlar. Türklerin çubukları da son derece özeldir, sapları ya yasemin ya da kiraz ağacından olmalıdır. (...) Mümkün olduğunca uzun olmalı, ağız kısmı saf kehribar olmalıdır. Kusursuz ve renkleri oldukça tercih edilebilirdir. (...)³⁰¹

Günlük yaşamda kahve ve tütün Osmanlı toplumunun vazgeçilmez zevklerindenidir. Belirtilen seyyah, hemen hemen her Avrupalının da tütün içme geleneğine alıştığını, hangi eve girilirse girilsin sunulan ilk şeyin tütün ve kahve olduğunu nakletmektedir. Sokaktaki gözlemlerine devam eden seyyah, Bornova’da iken yolda lir ve tulum çalan bir grup ve Rum dansçıların olduğunu, birbirinin boynuna kollarını atmış olan yirmi erkeğin dans ettiğini ve hilal şeklinde dizili olduklarını nakletmektedirler.³⁰² İzmir’de bulunan Addison da bu seyyah gibi Türklerin dükkânlarının önünde bağdaş kurarak dumanlarını tüttürdüklerini ifade etmektedir.³⁰³

Toplumdaki kadınların yaşayış biçimleri ve sokaklardaki durumları hakkında seyyahlar yüzeysel bilgiler vermektedirler. Lady Stanhope anılarında, kadınların oyalanmak için pek fazla şeye sahip olmadıklarını ifade ederek yalnızca sokaklarda gezmelerine ve hamama gitmelerine izin verildiğini görülmektedir. Bütün vücutlarının kapalı olduğunu söyleyen Stanhope, kadınların tek başına dışarı çıkmamalarının gizli aşk kaçamaklarına engel olduğunu da ilave etmektedir.³⁰⁴ Jolliffe ise İzmir’de iken kadınların kapalı olmalarından dolayı sokaklarda görüldüklerinde tacize uğramadıklarını ve kimsenin onlara en ufak bir ilgi göstermediğini söylemektedir. Seyyah, bir

³⁰⁰ Hristiyanlıkta bir tarikat.

³⁰¹ Unpublished Manuscripts, s. 516-517.

³⁰² Unpublished Manuscripts, s. 517-518.

³⁰³ Addison, a.g.e., s. 96.

³⁰⁴ Meryon, a.g.e., s. 82.

kadınla konuşmanın kırbaç veya dayak cezasıyla sonuçlanabileceğini, kişisel bir samimiyetin ise daha şiddetli cezalara yol açabileceğini vurgulamaktadır.³⁰⁵

Emerson, İzmir’de Türklerin evlerine yaptığı ziyaretlerde çok fazla gözlem imkânı olmadığını, bu sebeple kadınlarla ilgili Müslümanların davranışlarını ve onları evlere mahkûm etmeleriyle ilgili haberlerin doğruluğu ya da yanlışlığını yargılayamayacağını ifade etmektedir. Bu görüşlerinin yanında seyyah, kadınların evlerine kapatıldığı fikrine karşılık “(...) Onların oluşturduğu kitlelerle, biraz karamsarlık ya da kısıtlamayla gevezelik ettikleri ve neşe saçtıkları pazarlarda günlük olarak karşılaştığı için disiplinin sert olamayabileceğini düşünmeliyim. (...)” diye eklemektedir.³⁰⁶

Spencer ise Çanakkale paşasının evindeki kadınları gözleme imkânı bulmuştur. Paşanın maiyetiyle birlikte kaledeki evine doğru hareket eden seyyah, paşanın esas hanımı olduğu düşündüğü kişinin hoş bir bayan olduğunu ve bu gözlemi ise gemide iken şiddetli bir fırtına çıkmasıyla yakaladığını itiraf etmektedir. Seyyahın burada kadınlar hakkındaki değerlendirmesi ise genel yorumlara dayanmaktadır. Ayrıca seyyah, esas hanımın yüzünün sönük ve üzüntülü göründüğünü ve bunun sebebinin ise Doğu’daki kadınların maruz kaldıkları katı kısıtlamalar nedeniyle olabileceğini nakletmektedir.³⁰⁷

Osmanlı’da özellikle düğün, şenlik vb. etkinliklerde ve ayrıca geleneksel ata sporu olarak oynanan ciritin yanında deve güreşleri ve avcılıkla birlikte, kahvehanelerde vakit geçirmek için oynanan tavla, kâğıt gibi oyunların yanı sıra farklı oyunların da insanlar tarafından tercih edildiği görülmektedir. Yapılan bu aktivitelerle ilgili örnekler vermek gerekirse; 1810 yılında İzmir’de bulunan Hobhouse, cirit hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, cirit’in Türklerin favori oyunu olduğunu ve bunu pazar günü oynadıklarını belirtmektedir. Şehrin müteselliminin de içinde olduğu kalabalık bir grup tarafından bu aktivitenin icra edildiğini belirten seyyah, şahit olduğunu oyunla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

(...) Mart ayının 11. günü bölge, aralarında mütesellim ya da şehrin baş ağasının da yer aldığı muhteşem kıyafetleriyle atların üstüne binen kalabalıkla doluydu. Esas olarak siyah olan birkaç köle ayakta hazır bulunmaktaydı. Her bir sürücü başı eğri olan ince bir sopayla birlikte bir veya iki cirite sahiptir. (Bir şemsiye çubuğundan biraz daha ince, bir ucu diğerinden daha küçük ve yaklaşık bir arşın uzunluğunda olan düz beyaz çubuklardır.) Muhtemelen yüz kişi olan atlılar birbirlerine cirit atarak ve vurarak mümkün olduğunca dar bir alan etrafında dörtlü koşuyordu. Ciritini fırlatmış olan bir rakip seçen her bir adam, silah olmadığı bir anda öfkeyle ona doğru ‘Allah! Allah!’ nidalarıyla koştu. Diğeri arkasına bakarak kaçtı ve aniden cirit fırlatıldı, adam ya başıyla neredeyse zemine dokunarak aşağıya doğru eğildi ya da akıl almaz bir hızla atıyla döndü

³⁰⁵ Jolliffe, a.g.e., s. 259.

³⁰⁶ Emerson, a.g.e., s. 124-125.

³⁰⁷ Spencer, **Travels in Circassia**, I, s. 106-107.

ve sopasıyla veya koşan bir köleden bir cirit alarak ciritini atıp aniden dönen düşmanı takip etti. Farklı grupların aynı anda denk gelmesinin engellenmesi ve her yönde uçan tesadüfî ciritlerin darbelerinden kaçmak için çok büyük maharet gerekiyordu ve uygulanmalıydı. (...) Spor tehlikelidir, şakak üstüne gelen bir darbe ölümcül olabilir. (...) Ancak bu gelenek, Pers İmparatorluğu kadar eski görünüyor. (...) Bu gelenek aynı zamanda binicilikte uzman olan Doğunun bütün insanları tarafından uygulanmaktadır. (...) Herkes Doğulu insanların atlarına gösterdiği önemi ve ilgiyi bilir. (...)³⁰⁸

Deve güreşleriyle ilgili olarak Webster, 1827 yılında İzmir’de bu güreşlerin yapıldığına şahit olduğunu anlatmaktadır.³⁰⁹ Osmanlı’da avcılıkla uğraşan insanlar da yer almaktadır. Konuyla ilgili olarak bazı seyyahlar, domuz gibi hayvanların yanında kuş türlerinin de avlandığını eserlerine yansıtmaktadırlar. Keppel, 1829 yılında Simav’da iken bu tarz oyunların bol miktarda olduğunu, çok miktardaki kuş türlerinin yanı sıra avcılık yapıldığını da sözlerine eklemektedir.³¹⁰ Monro, 1833 yılında Tarsus’ta bulunduğu sırada ise satranç ile ilgili bilgiler vermektedir. Avusturya konsolosuna ikinci kez misafir olduğu sırada eşinin satranç oyununda uzman olduğunu ve ender şekilde yenildiğini aktarmaktadır. Seyyah akşam vaktine doğru satranç oynadıklarını, kendisinin hamlelerde derinlemesine düşündüğünü ve ev sahibesinin ona tereddüt etmenin doğuda bir gelenek olmadığını söylediğini, günün sonunda yaklaşık bir buçuk saatte yenildiğini nakletmektedir.³¹¹

Liman şehirlerinde kıyılarda ve açıklarda ticaret gemilerinin sık sık, savaş gemilerinin ise bazen demirlemesi ve şehrin ticaretinde rol almaları da şehirlerdeki günlük hayatı betimleyen manzaralarından bir tanesidir. Seyyahlar İzmir, Çanakkale, Antalya, Trabzon gibi yerlerde kıyılara büyüklü küçüklü gemilerin yaklaştıklarını ve demirlediklerini ifade etmektedirler. Örneğin Swan, İzmir’in sol tarafında İngiliz, Fransız, Avusturya ve Hollanda’ya ait savaş gemilerinin kıyıya demirlediklerini dile getirmektedir.³¹² Addison’un verdiği bilgilere göre ise Urla ve Çanakkale açıklarında demirlemiş olan İngiliz donanmasının şehir sakinleri üzerindeki etkisinin nasıl olduğu görülmektedir. Seyyah insanların bu sayede gemilere ürünlerinden satarak gelir elde ettiklerini söylemektedir.³¹³

Şehirlerdeki farklı grupların ve Avrupalı ailelerin günlük yaşamlarıyla ilgili olarak Hervé, 1837 yılını kapsayan birkaç örnek vermektedir. Bornova’da farklı ailelerin bahçelerinde akşamüstü çay ve yemekler ile dinlendikleri, yemekleri beraber yeme alışkanlıkları olduğunu ifade etmekte olan seyyah, bunun genel olarak saat 9 civarında bittiğini ve sonra ziyaret ile partilerin başladığını

³⁰⁸ Hobhouse, a.g.e., s. 84-86.

³⁰⁹ James Webster, **Travels Through the Crimea, Turkey and Egypt; Performed During the Years 1825-1828: Including Particulars of the Last Illness and Death of the Emperor Alexander, and of the Russian Conspiracy in 1825**, I, London, 1830, s. 160.

³¹⁰ Keppel, a.g.e., II, s. 263.

³¹¹ Monro, a.g.e., s. 187-188.

³¹² Swan, a.g.e., I, s. 130-131.

³¹³ Addison, a.g.e., s. 213.

belirtmektedir. Ailelerin ya evlerinde parti yaptıklarını ya da başka bir tanesine gittiklerini, eğlencelerin hep aynı olup, buralarda iddialara girilerek paralı oyunlar oynandığını nakleden seyyah, cümlelerine şöyle devam etmektedir:

(...) İzmir'deki Avrupalılar arasında yaşam tarzı oldukça düzenlidir. Onlar genellikle sabah 8 ve 9 arasında kahvaltı yaparlar. Bundan sonra (kış hariç) herkes çoğunlukla bütün muhasebe ofislerinin kapalı olduğu, köpekler ve İngilizler (Akdeniz kıyıları boyunca çalıştıkları söylendiği gibi) dışında canlı olan hiçbir varlığın ortalıkta görülmediği 2 ve 5 arasında yaklaşık iki saat uzandıktan sonra günün esas yemeğini yerler. Akşam 8'de genellikle çay ve akşam yemeği ya da her ikisi birden yenilir. Bundan sonra leydiler birbirlerinin evlerine ziyarette bulunurlar ve erkekler genellikle gece yarısına kadar vakit geçirdikleri gazinoya giderler. (...)³¹⁴

Ele alınması gereken diğer bir önemli konu da düzenlenen eğlencelerdir. Pek çok seyyahın eserinde özellikle varlıklı insanlar ve bölge yöneticilerinin müzikli ziyafetler verdiklerine, burada dansçıların bulunduğu rastlanılmaktadır. Bu ziyafetler üst sınıf insanların neredeyse vazgeçilmezleri arasındadır. Ouseley, Porter ve Addison bu eğlenceler hakkında bilgiler vermektedirler. Ouseley, 1812 yılında Erzurum'da konuk olduğu paşanın kampındaki ziyafet boyunca çalgı aletleriyle birlikte vokal müzik olduğunu, çalınan bu havalara Şiraz ve Tahran'da da rast geldiğini belirtmektedir.³¹⁵ Porter ise, ülkenin doğusunda Sarıkamış'ta bir handa iken yüklü olan atların lideri olan sürücünün bir tür gitar (muhtemelen saz türü) olan, Türklerle birlikte, İranlılar ve Kürtlerin de sahip oldukları bir çalgı aletini çaldığından bahsetmektedir. Sürekli aynı tonda olduğunu ve insanların bundan keyif aldıklarını ifade etmektedir.³¹⁶

Addison ise 1835 yılında Buca'da ağanın evinde dansçılara sahip olduğunu ve bunların erkek olduklarını söylemektedir. Seyyah, "(...) Rum olan iki erkek dansçı vardı. Biri uygun şekilde, diğeri Türk kadınları gibi giyinmişti. Kadın taklidi yapan adam tempo tutup ve dairesel bir çizgide hareket ederken diğeri bir elinde yanan bir mum tuttu ve güçlü bir geniz tıngırtısıyla söylenen şarkıyla birlikte müziğe eşlik etti. (...)" şeklinde açıklamaktadır. Seyyah ayrıca böyle yerlerdeki Türk kadınlarının da kadın dansçılara sahip olduklarını ve bunların alt sınıftan kişiler olduklarını söylemektedir. Daha zengin leydilerin ise genellikle kendi profesyonel eğitilmiş Gürcü ve Kafkas kölelere sahip olduklarını, bu dansların haremin iç kısımlarında icra edildiğini aktarmaktadır.³¹⁷

Seyyah yine aynı bölgede bulunan tüccarların evlerinden birinde Londra ve Paris salonlarını şerefli müzik aletleri olduğunu belirtmektedir. Seyyah bu durumu şöyle açıklamaktadır:

³¹⁴ Hervé, a.g.e., I, s. 314-315, 377-378.

³¹⁵ Ouseley, a.g.e., s. 469.

³¹⁶ Porter, a.g.e., s. 657.

³¹⁷ Addison, a.g.e., s. 195.

(...) Piyano, arp ve kemanla büyük bir ruh ve edayla çalan İtalyan operasının en iyilerinden birkaçını duyarsın; takdire değer tavırda çalan Alman şarkılarına sahipsin ve etrafında zarif leydileri görmektesin ve şaşkınlıkla kendine sormak için teşvik edilmektesindir: Türk sınırlarında olmam mümkün mü? (...) ³¹⁸

Madden ve Addison ayrıca Rumların eğlence anlayışları hakkında da bazı örnekler vermektedir. İzmir’de bulunan Madden, 1825 yılında ziyaret ettiği Rum ailelerinin davetiyle, antik danslarını yaptıkları bir partiye gittiğini, dans pozisyonu ve oluşumunun kendi sahip olduğu bir Yunan vazosunun üstündeki iki dans figürüyle kesinlikle aynı olduğunu belirtmektedir. Seyyah, yaklaşık bir düzine genç güzel kızın farklı figürlerle yarım daire oluşturduklarını nakletmektedir. ³¹⁹ Addison ise İzmir’in dışında gerçekleşen Rum şenliğini görmeye gittiğini, güzel bir bahçede Avrupalı, Türk, Ermeni ve Yahudilerden oluşan kalabalık bir grubun olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, pek çok yiyecek ve içeceğin sunulduğu ortamda erkek ve kadınların bir arada olduklarını ifade etmektedir. Addison ayrıca zengin bir Rumun düzenlediği bir baloya da katıldığını sözlerine eklemektedir. Seyyah balo hakkındaki gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

(...) Londra ve Paris’te olduğu gibi burada da toplumdaki farklı mezhep ve zümrelerden insanlar var. Önde gelen tüccarların bazılarının aileleri, görünüşleriyle sonradan görme olarak adlandırılan önemli Rumların konaklarını şereflelendirmiyorlar. Çoğu oldukça hoş olan genç leydilerin hepsi Avrupa modası ile giyinmişti. (...) İzmir’den gelen, dikkate değer şekilde iyi çalan ve dans eden bir müzik grubu gün açana kadar hevesle devam etmişlerdi. (...) Rumlar, şenliklere ve bahçe eğlencelerine çok düşkün görünmektedirler ve bahçelerde hep birlikte yapılan eğlenceleri sevmektedirler. (...) ³²⁰

Slade de, bir Rumun işini bitirdiğinde dansa, şarkı söylemeye ve içmeye gittiğini dile getirmektedir. ³²¹ Eğlence kültürü ile ilgili olarak kısaca değinilmesi gereken diğer bir konu ise şehir ve köylerdeki han, kahvehane gibi mekânlarda hikâyeye anlatan insanların olmasıdır. Birkaç seyyah bu konu ile ilgili gözlemlerini aktarmaktadır. Örneğin, Arundell 1833 yılında Afyonkarahisar Sultandağı’nda iken bir handa konakladığı sırada, hikâyeye anlatan yaşlı bir adamla karşılaşır. Seyyah, bu adamın anlatma tarzı ile gencinden yaşlısına, kadınından erkeğine ve Rumundan Türküne bütün insanları etkilediğini, performansını kısmen ritimli kısmen ise şarkılı olarak sergilediğini dile getirmektedir. Arundell, Uşak’ta yaşayan bu adamın bütün bölgeyi dolaşarak ağaları ve önemli Türkleri eğlendirdiğini ve onlara hikâyeler anlattığını nakletmektedir. ³²²

³¹⁸ Addison, a.g.e., s. 221.

³¹⁹ Madden, a.g.e., s. 151-152.

³²⁰ Addison, a.g.e., s. 98-99, 230-231.

³²¹ Slade, **Records of Travels in Turkey**, s. 526.

³²² Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 151-152.

Şehirlere has olan diğer bir unsur da günlük hayatta meydana gelen değişimlerin ilk örnekleri olmalarıdır. Seyyahların eserlerinde özellikle şehirlerde yaşayan Avrupalı, gayrimüslim ve üst sınıf yöneticilerin evlerindeki değişimler göze çarpmaktadır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı şehirlerindeki evlerde günümüzdeki mobilyalara benzeyen çok az eşya bulunmaktaydı.³²³ Ev eşyalarındaki değişimler, Avrupalı mobilya ve araç gereçlerin bu insanların evlerine girmeleri, Osmanlı değişim ve dönüşüm hareketlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda verilecek birkaç örnek konunun anlaşılması açısından değerlidir. Addison, Bornova'da iki İngiliz tüccar kardeşe ait olan villalar hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, bunların içine girdiğinde çok iyi şekilde mobilyalı olduklarını, büyük bir piyano, kızıl kahverengi masalar, sandalyeler, şamdanlar, porselenler ve Şam işi perdeler yer aldığını dile getirmektedir. Ayrıca bunların çok pahalı şekilde İngiltere'den ithal edildiğini ifade etmektedir.³²⁴

Aynı şekilde 1836 yılında Trabzon'da zengin bir binbaşının evinde kaldığını belirten Spencer, bu adamı daha birkaç ay önce gördüğünü ve bu geçen süre zarfında Avrupalı araç gereçlere olan düşkünlüğünün daha da arttığını nakletmektedir. Seyyah gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır:

(...) Fikirlerime göre, düzenli şekilde döşenmekten ziyade çok aşırı süslü olan evi bir Avrupalının arzulayacağı her tür eşya ile doludur. Sandalyeler, masalar, şifonyerler, yazı masaları ve bariz şekilde en yeni Viyana modeli olan çekmeceli dolap vardı. Bunlara ek olarak yemek masası için bıçaklar, çatal, kaşık vb. ve en zengin insanlara ait çok fazla sayıda diğer küçük şeyler vardı. Gerçekten konforlu olan divan ve kanepeler, Avrupa zarıflığı ile Asya muhteşemliğinde kombine edilmiş zengin ipekle kaplıydı. Duvarlar zengin kilimlerle sağda solda resim ve gravürlerden ziyade, yaldızlı çerçeveler ve kadife zeminler üzerinde altınla nakışlanmış olan Kur'an'dan cümlelerle donatılmış aynalarla doldurulmuştu. (...)³²⁵

Hervé şehirlerin vazgeçilmez unsurları olan hamallar hakkında da değerlendirmelerde bulunmaktadır. Seyyah bu konudaki gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

(...) Hamallar, çoğunlukla Anadolu'nun bir şehri olan Konya'dan gelir. Onların çoğu kesinlikle devasadırlar. Bu adamların sahip olduğu, böylesine muazzam göğüsler ve omuzlar hiç görmedim, alsında kolları ve ayakları aynı orandadır. Onlar bana sık sık iri yarı satirler gibi göründü. Gömlekleri neredeyse bazı hayvanların kürkleri gibi olan, kıl kütesini ortaya çıkararak, göğüslerine kadar her zaman açıktır. Oldukça sessiz, edepli ve zararsız insanlardır. (...)³²⁶

³²³ Kara, a.g.e., s. 37.

³²⁴ Addison, a.g.e., s. 219.

³²⁵ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 116-117.

³²⁶ Hervé, a.g.e., I, s. 379.

Günlük gözlemlerine devam eden Hervé, diğer bazı seyyahların söyledikleri gibi geceleri aydınlatılmayan İzmir sokaklarında fener taşımak gerektiğini, aksi takdirde bir bekçi tarafından alıkoyulup bütün gece karakolda kapalı kalma riskinin göze alınması gerektiğini ifade etmektedir. Ramazan Bayramı sırasında şehirde bulunan seyyah, Müslümanların sevinçli ve kutlama havasında olduklarını, tatil kıyafetlerini giydiklerini belirtmektedir. Seyyah, zengin şekilde giyinmiş grupların görüntülerinin oldukça neşeli olduğunu, bayram günü için giyinmiş bir Türk ailesiyle dolu bir sandaldan daha fazla resmedilmeye değer hiçbir şey bilmediğini nakletmektedir.³²⁷

2.2.2. Misafirperverlik

Genel olarak seyyahlar, şehirde karşılaştıkları insanların kendilerine son derece misafirperver davrandıklarını, evlerinde onları ağırladıklarını ve onlara yardımcı olduklarını aktarmaktadırlar. Olumlu gözlemlerin yanında çok nadir şekilde olumsuz olanları da vardır. İslâm dininin bu misafirperverlikteki etkisini fark etmiş olan seyyahların yanında, özellikle ülkenin doğusunda dinî hassasiyetleri ve gelenekleri daha hassas olan insanların yabancılara soğuk davrandıkları da görülmektedir. Örneğin, Morier 1809 yılı yazında, Ağrı Diyadin'de her kapının kendilerine kapandığını bu yüzden kalacak yer bulmakta zorlandıklarını ve zorlukla kendileri ile hayvanları için bir barınak bulabildiklerini ifade etmektedir.³²⁸

Seyyahların verdikleri bilgilerden Anadolu'da hangi sınıf insanın evinde konuk olursa olsunlar, yemekten önce veya sonra tütün, kahve ve tatlı ikramı ile karşılaşmakta oldukları anlaşılmaktadır. Seyyahlar özellikle Anadolu'nun batısında ise hemen hemen her ziyarette tütün içmek için çubuk ve kahvenin yanında tatlı ile şekerlemeler ikram edildiğini vurgulamaktadırlar.³²⁹ Bilhassa Müslümanlara ait olan konukseverlik neredeyse istisnasız şekilde tekerrür etmektedir. Meşhur Müslüman konukseverliği, seyyahlar arasında çok sık temas edilen bir durumdur.

Ouseley, Price ile birlikte 1812 yılı Temmuz ayında Erzurum'dan Ilıca'ya doğru geçerken burada serasker Emin Paşa'nın kampına bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Seyyah ayrıntılı olarak gözlemlerini aktarmaktadır. Geniş bir çadırın kapısında paşanın oğlu ve hazinedarı tarafından karşılandığını, içeri girdiklerinde bir divanda oturduklarını söyleyen seyyah, akşam yemeğinin hazır olduğunun bir hizmetli tarafından haber verildiğini belirtmektedir. Yemek yenilirken hizmetlilerin ayakta olmak üzere hazır beklediklerini, diğer yandan da ziyafet boyunca müzikle memnun edildiklerini aktaran seyyah, çalgı aletleri ve çalınan şarkı türü hakkında da bilgiler vermektedir.³³⁰

³²⁷ Hervé, a.g.e., II, s. 4, 24. Fener taşıma konusunda örnek olarak bkz. Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 108.

³²⁸ Morier, a.g.e., s. 310.

³²⁹ Örnek olarak bkz. Keppel, a.g.e., II, s. 313; Fraser, a.g.e., s. 308; Knight, a.g.e., s. 21 ve Spencer, **Travels in Circassia**, I, s. 107.

³³⁰ Ouseley, a.g.e., s. 469.

Ouseley, iki tane adamın *rebab* denilen bir tür küçük keman, diğer ikisinin ise gitar çaldığını, Türk olmalarına rağmen İran havalarını son derece iyi çaldıklarını nakletmektedir. Seyyah ayrıca kahve ve tütün içtikten sonra paşanın kendilerine çok nazikçe davrandığını, onlara özel güzel atlar verdiğinden bahsetmektedir.³³¹ Bu seyahat sırasında Ouseley ile birlikte yer alan Price da aynı bilgilerin yanında, paşanın oğlunun onları öncelikle nazikçe ağırladığını, yenilen yemek sırasında müzisyenlerin bağdaş kurarak oturduklarını ve müzik aletlerinin esas olarak flüt (muhtemelen doğuya ait üflemeli bir çalgı), İran kemani (rebab), orkestra davulu ve gitar olduğunu belirtmektedir. Seyyah, birkaç askerin ise yakınlarında ayakta durduklarını eklemektedir.³³²

Madden de İzmir’de iken Rum aileler tarafından düzenlenen bir partiye davet edildiğini, bol miktarda kahve, tatlı, çok iyi amber çubukları ve bol miktarda rakı olduğunu ifade etmektedir.³³³ Aynı dönemde Swan, İzmir’de Süleyman Ağa’nın konağında ağırlandıklarından bahsetmektedir. Yanında üst düzey insanların oluşturduğu bir maiyetle konağa gittiklerini belirten seyyah, “(...) Muhteşem bir bando gelişimizi içtenlikle karşıladı. Bando; üç keman, bir santur, bir üçgen zil ve bir yulaf çubuktan oluşmaktaydı. (...)” şeklinde aktarmaktadır. Ağa ve heyetinin onları avluda karşıladıklarını, daha sonra meyve ile tütün ikram edildiğini ve ağanın evini gezmeleri için onlara öneride bulunduğunu nakleden seyyah, ağanın yemek sırasında da en üst düzeyde naziklik gösterdiğini, yakınındaki insanlara kendi eliyle ikramlarda bulunduğunu ve hizmet için çevrede en aşağı yüz tane hizmetli olduğunu da aktarmaktadır.³³⁴

İzmir’de Türklerin evine konuk olduğunu belirten Emerson, 1828 yılındaki gözlemlerinde, amber çubuğu yerine nargile ikram edildiğini, gümüş tepsi içinde kahve ile tatlıların Arap veya Nübyalı bir köle tarafından servis edildiğini aktarmakta ve nargiledeki dumanın bir vazodaki su vasıtası ile dışarı çıktığından bahsetmektedir.³³⁵ Keppel ise 1829 yılı sonunda Kütahya’da, Ermeni arkadaşının ona handaki evinde kalmasını teklif ettiğini ancak bunu kabul etmediğini ve arkadaşının ona lüks bir döşek ile pamuklu yorgan yanında biraz şarap ve sebze yolladığını ifade etmektedir.³³⁶ Ender olarak elde edinilen bilgilerden birini de 1834 kışında Fraser vermektedir. Fraser, Merzifonluların dinî konularda çok katı olduklarını, hatta o kadar ki Ramazanda yabancılara yiyecek ve ateş sağlamaktansa açlıktan ölmelerine izin vermeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca seyyah, atlarının dinlenirken kendilerinin ıslak kıyafetleri ile menzilhanenin dışındaki bir baraka/kulübe de dinlendiklerini söylemektedir.³³⁷

³³¹ Ouseley, a.g.e., s. 470.

³³² Price, a.g.e., s. 23.

³³³ Madden, a.g.e., s. 152.

³³⁴ Swan, a.g.e., I, s. 156-157, 160-161.

³³⁵ Emerson, a.g.e., s. 124.

³³⁶ Keppel, a.g.e., II, s. 181.

³³⁷ Fraser, a.g.e., s. 202-203.

Halktan insanların seyyahları ağırlamasının yanında, farklı bir örneği de Burgess aktarmaktadır. Seyyah, 1834 yazında İzmir’de, oda kiralanan bir apartmanda kaldığını aktarmaktadır. Seyyah konu hakkında şunları söylemektedir:

(...) Ev sahibesi İtalyandı; ancak doğamızın güçlü hırslarını göstermede açıkça Doğulu bir çocuktur. Gözlerindeki dehşet, yanındaki hizmetçi takımını hükmü altına almakta ve bazen misafirleri bile itaatkâr hale getirmektedir. (...) Apartman Avrupa tarzda düzenlenmişti ve bu yapı bir otelden daha ziyade bir pansiyon niteliğindedir. (...) Yiyecek ve kalma dâhil ücret kişi başı günlük 1 dolardır; ancak hesap günü ücret 1,5 dolara yaklaşmaktadır. İzmir’de aynı türdeki diğer ve daha ucuz kurumlar ile karşılaştırıldığında bu miktara değmektedir. (...)³³⁸

Çanakkale paşasının kaledeki evine misafir olan Spencer, kölelerle birlikte hizmetin oldukça kaliteli olduğunu ve nazik konukseverlikten dolayı mutlu olduklarını ifade etmektedir.³³⁹ Son olarak Elliot’un Müslüman Türklerle ilgili olarak yaptığı kıyas ve değerlendirmelere bakacak olursak; seyyah, Irak ve Hindistan’daki gezilerinde şeyhlerin Hristiyanlar ile aynı sofrada bulunmayı reddettiklerini ve yalnızca daha düşük sınıfa mensup Müslümanların ekmeğini Müslüman olmayan insanlar ile paylaştıklarını; ancak Sünni olan Türklerin ise böyle bir önyargılarının bulunmadığını aktarmaktadır. Yine seyyah, Akhisar’da yaşlı bir Hristiyan’ın evine konuk olduğu sırada, Hristiyanlar arasında gelen misafire evin hanımının eşlik etmesinin bir gelenek olduğunu nakletmektedir.³⁴⁰

2.2.3. Yemek Kültürü

Seyyahlar, misafir oldukları insanların evlerinde bulunurken bu insanların yemek alışkanlıkları, sofrada adaptasyonu ve hizmetleri hakkında bilgiler vermekte olup bazı seyyahlar, yedikleri ve gördükleri yemekleri çok ayrıntılı şekilde eserlerine yansıtmaktadırlar. Verilen bilgilerden Anadolu şehirlerinde yaşayan insanların en çok hangi yiyecekleri tercih ettikleri, zengin ve üst sınıfa mensup insanların hangi koşullarda hizmet gördükleri anlaşılmaktadır. Seyyahların sık olarak vurguladıkları ve dikkatlerini çeken bir durum da neredeyse Türkiye’de bütün sofralarda yalnızca tahta kaşıkların kullanılmasıdır. Bu duruma çok şaşırılmış olan Hartley, 1826 yılındaki gözlemlerinde, “(...) Avrupalılar için neredeyse vazgeçilmez olan çatal, bıçak ve diğer araç gereçler Türkiye’de hiçbir şekilde önemli değildir. (...)” şeklinde belirtmektedir.³⁴¹

Dikkat çeken diğer bir nokta ise özellikle idareci konumundaki insanların sofralarının kalabalık olmasıdır. Karaca idarecisine de misafir olan Morier, sofrada çoğu çiftçi olmak üzere

³³⁸ Burgess, a.g.e., s. 82.

³³⁹ Spencer, *Travels in Circassia*, I, s. 110.

³⁴⁰ Elliott, a.g.e., s. 61, 116.

³⁴¹ Hartley, a.g.e., s. 260.

imam ve bir öğretmenden oluşan yirmi kişi olduğunu belirtmektedir.³⁴² Yine bu seyyahların yazdıklarından, Anadolu'daki şehirlerde tütün çubukları ve kahvenin yanında pilav, et, çorba ve bazı tatlıların sofraların vazgeçilmezi olduğu görülmektedir. Türklerdeki yemek menüsü genellikle çorba, ana yemek olarak etli bir yemek, pilav, sebze yemeği ve tatlı yer almaktadır.³⁴³ Farklı sınıftan insanların sofralarına misafir olan seyyahlardan bazı örnekler vermek, konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Morier, 1809 yılı yazında Erzurum Mutesellimi olan Emin Ağa'nın evine konuk olmakta ve hazırlanan yiyecekler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah gözlemediği kadarıyla öncelikle, ikram edilen kahve ve tütünden sonra ağanın yemek hazırlattığını, bu sırada ellerin yıkandığını, Türklerin, İranlıların sağ ellerinin yıkamalarının aksine iki ellerini birden yıkadıklarını belirtmektedir. Çanak ve ibrik getiren hizmetlilerin yanında iki hizmetlinin de katıldığını ve birinin havluyu dizinin üstüne serdiğini, diğerinin ise havluyu almak için beklediğini ve havluları değiştirdiğini söylemektedir. Bundan sonra kurşun/kalay alaşımlı ve desenli olan yuvarlak bir tepsinin konulduğu sofranın köşesine sekizgen bir tabure yerleştirildiğinden ve bunun üstüne ekmekler, soğanlar, marullar, yoğurt kâseleri, süt, peynir ve belirli aralıklarla tahta kaşıklar konulduğundan bahsetmektedir. Seyyah, ev sahibinin *Buyurun* demesiyle yemeğe başladıklarını ifade ederek şöyle devam etmektedir:

(...) Sofraya yaklaştık. Her bir misafir oturduğunda, her bir omzu üstüne altın nakışlı büyük bir peçete atan ve bunları misafirlerin dizlerinin üstüne seren bir hizmetli eşlik etmekteydi. (...) Tabakların yer aldığı tepsinin ortasına küçük bir kumaş örtü yerleştirildi. İlk olarak cam bir vazoda içinde nahoş olan tatlı bir çorba türü geldi. Sonra badem ve pirince bulandırılmış kızartılmış bir kuzu, armut kompostosu, daha sonra koyun yahnisi ve tatlı bir reçel geldi. Kısa bir süre içinde sofraya, genellikle bir ara tatlı, her birinin yanında hamur işi olan etlerden oluşan yüz tabakla doldu. (...) Her bir misafirin arkasında şerbet ya da limonata taşıyan hizmetliler vardı. Yemekler, İran'da yapılanlardan daha kaba olmalarına rağmen genelde iyi pişirilmişlerdi. Her yer muazzam bir pilavla kaplanmıştı. Ana yemekler; İran güvecine benzeyen *yahni*, üzüm yapraklarıyla sarılmış et topları olan *dolma*, kızartılmış et olan *kebab*, *çorba*, *baklava*, bal, hamur işi ve diğer tatlılar; hafif şişme hamur olan *lokma* ve bazen erik, badem ve her zaman biber ve baharatlarla karıştırılan pirinçten başka bir şey olmayan *pilav*dır. Her şey bittiğinde ellerimizi sabun ve sıcak suyla yıkadık, tütün ve kahve içtik ve ayrıldık. (...)³⁴⁴

Erzurum'da Price ile birlikte seyahat eden Ouseley de, ziyaret ettikleri Emin Paşa'nın verdiği ziyafet hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Morier ile hemen hemen aynı şeyleri söyleyen bu seyyahlardan Ouseley, sayısız hizmetli olduğunu ve yetmişten fazla tabak saydığını ve bunlardan

³⁴² Morier, a.g.e., s. 333.

³⁴³ Nevin Halıcı, "Osmanlı Dönemi Mutfağı", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 217.

³⁴⁴ Morier, a.g.e., s. 323-324.

kırk ya da elli tanesini tattığını, çoğunun lezzetli olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁵ Price ise bağdaş kurarak oturduklarını, her bir misafire iki tahta kaşık verildiğini ve çatal ile bıçak olmadığını söyleyerek masanın üstünde hemen hemen kırk tane tabak saydığını nakletmektedir.³⁴⁶ Kars'ta 1819 kışında bulunan Porter ile 1829 kışında Gediz'de bulunan Keppel de ağa ve yöneticiler ile yaptıkları ziyafetler ile ilgili olarak yukarıdaki seyyahlarla benzer bilgileri vermektedir.³⁴⁷

Porter, Koyulhisar'da iken bir menzilhanede düzenlenen bir yemek hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah bu mekânlar hakkında şu bilgileri vermektedir:

(...) Bu yerlerde vezir, paşa ve seraskerlerin rütbesinin altında mola veren her sınıftan insan ister efendi isterse hizmetli olsun, gururlu bir işletmeciden en aşağı seviyede hendek temizleyicisine kadar burada kalan insanlarla aynı sofraya etrafında toplanmaktadır. Onların parmakları genel bir yemekte birbirine karışmaktadır. Bu büyük kalabalık, misafirler kadar çok olan ekmeğin parçalarıyla donatılan düşük dairesel bir masa üstündeki tepsinin ortasında toplanmaktadır. Kahvaltı malzemeleri genellikle katılaşmış süt³⁴⁸, iki parça kesilmiş keçi peyniri, biraz bal ve biraz üzüm suyudur. Öğlen vakti ekmeğin ve kuru ya da olgun meyve verilmektedir. Gün batımından sonra bir tür çorba ve koyun yahnisi ya da keçi eti, ki bu tatlandırılmış salça ve soğanla karıştırılır, bulgur pilavıdır. Yemekler belirli bir sırayla verilmekte ve tepsinin ortasına yerleştirilmektedir. Etrafında, parmakları ya da kaşıklarıyla her bir yemeği süpürmek için hazır şekilde oturan topukları insanlar bulunmaktadır. Bu çoğu menzilhanedeki genel manzardır ki Tatarlar, gezginler ve atlar için günlük öğün sabit bir fiyatta düzenlenmektedir. (...) ³⁴⁹

Antalya'da bir papazın evine misafir olan Madox'un 1824 yılı Ekim ayında verdiği bilgilere göre, zeminde bir hasır serili olduğunu ve bunun üstüne küçük sekizgen bir sofraya konulduğunu söylemektedir. Akşam yemeğinin pirinç çorbası, haşlanmış koyun eti, meyve ve soğanlı et yahnisi, yağ ve salçalı pirinç pilavı, birkaç kızartılmış sebze ile yağa bulanmış zeytinden oluştuğunu nakletmektedir. Sofraya yedi kişi oturduklarını belirten seyyah, iki bayanın da hizmetliyle birlikte arka tarafta olduklarını söyleyerek şarap ve yemekten sonra tütün içtiklerini ilave etmektedir.³⁵⁰ İzmir'de Rumlar tarafından düzenlenen bir partiye katıldığını belirten Madden de, kahve, rakı, tütün ve tatlı ikramından sonra son bölümde lezzetli pilav, yağa bulanmış havyar, şeker soslu et ve pek çok hamur işi ikram edildiğini nakletmektedir.³⁵¹

İzmir'de Süleyman Ağa'nın konağına misafir olan Swan, 1825 yılı Ocak ayındaki bu ziyareti sırasında, ikram edilen yiyecekler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Öncelikle küçük

³⁴⁵ Ouseley, a.g.e., s. 469.

³⁴⁶ Price, a.g.e., s. 23.

³⁴⁷ Porter, a.g.e., s. 649 ve Keppel, a.g.e., II, s. 250-251.

³⁴⁸ Büyük ihtimal yoğurt.

³⁴⁹ Porter, a.g.e., s. 694-695.

³⁵⁰ Madox, a.g.e., II, s. 75.

³⁵¹ Madden, a.g.e., s. 152-153.

bir masanın getirildiğini ve gümüş tepside meyveler, hamsi ve lezzetli yemeklerin olduğunu belirten seyyah, sonra dört tane masanın hazırlandığını ve küçük Çin kupaları ve camlar içinde soğuk meyveler getirildiğini, en aşağı yüz tane hizmetlinin koştuğunu belirtmektedir. Onbeş dakika sonra masaların kaldırılıp diğerlerinin getirildiğini nakletmektedir. Seyyah ziyafet hakkında şöyle devam etmektedir:

(...) Biz oturduk, ortasında dolu bir çorba kâsesi olan büyük bir gümüş tepsi, küçük bir masanın üstüne konulmuştu. Köşelerde ekmek parçaları ve her bir kişi için iki tahta kaşık vardı. Tepsinin diğer ucunda iki tuzluk ile birlikte iki küçük krema tabağı vardı. (...) Altın nakışlı şallar, boynumuzun etrafına asıldı ve dizlerimizin üstüne bir peçete serildi. Çorba mükemmeldi ve yemekler hızlı bir sırayla ardı ardına geliyordu. Çorbadan sonra kızartılmış kuzu vardı ki bu hayvanların kuyrukları geniş, yağlı ve lezzetli olup Doğuda, yiyecek geleneği açısından çok önemlidir. (...) Her bir misafir elini uzatıp bir parça kopardı. (...) Yemeğin doğası bunu gerektiriyordu. (...) Altmış üç tane tabaktan yemek yedik. (...) Hesaplarıma göre toplamda yüz sekiz tabak vardı. (...)³⁵²

Swan, yemek bitince divana geçtiklerini, kendilerine tütün ve mükemmel kahve ikram edildiğini, bandonun tekrar ortaya çıkarak müzik icra ettiğini ifade etmektedir. Seyyah, okuyucularının daha fazla bilgi isteyebileceklerini düşünerek servis edilen yemekleri tek tek adlarıyla birlikte yazma gereğini görmüştür. Seyyahın verdiği bilgilerden ağa, paşa gibi zengin insanların İslâmiyet'te yenilmesi yasak olan domuz gibi hayvanları, yabancı misafirlerini hoşnut etmek için menüde buldukları da anlaşılmalıdır.³⁵³

Tablo 2: Ziyafette İkrâm Edilen Yiyecek ve İçeceklerin Listesi

1	İçinde doğranmış ciğer olan bir tür beyaz çorba
2	Şam fıstıklı kızartılmış kuzu
3	Bir bardak kâsede yüzen marmelat/jöle
4	Parçalara ayrılmış kızartılmış hindi; ananas parçaları doldurulmuş ve kabuğu soyulmuş kestane ile
5	Dövülmüş tarçın serpilmiş bir tür beyaz krema/muhallebi
6	Yağa daldırılmış dilimli sebzeler
7	Krema
8	Ekşi sosta kızartılmış balık
9	Şeker serpilmiş tatlı ekmek
10	Kızarmış balık
11	Bol şurupla korunmuş elma
12	Izgarada kazayağı
13	Çeşitli bitkilerle bezenmiş kıyılmış et, ?

³⁵² Swan, a.g.e., I, s. 160-164.

³⁵³ Swan, a.g.e., I, s. 167.

Tablo 2 (devamı)

14	Tatlı hamur işi/pasta
15	Kaynamış pirinçle dürüdü lahana yaprakları
16	Badem krema
17	Ananas tohumlarıyla pişirilmiş tavuk dolması
18	Elmas şekline benzeyen şekerli kek
19	Sarımsak sosuyla sunulan pişmiş sebzeler
20	Pasta/hamur
21	Kızartılmış yaban domuzu
22	Pasta
23	Pirinç, otlar ve ne olduğu belirsiz olan maddelerden yapılmış sos
24	Kek
25	Kızartılmış balık, tekir balığı
26	Kek
27	Yaban domuzu ya da sığır eti
28	Kavun
29	Kek
30	Kızartılmış?
31	Kek
32	Bütün meyve ve etli börek
33	Bir tür yağda kızartılmış kestane
34	Kızartılmış yaban domuzu eti
35	Geniş tabakta kaynatılmış pirinç
36	Balla tatlandırılmış gül suyu

Kaynak: Swan, a.g.e. I, s. 165-167.

The Oriental Herald adlı dergide anıları yayınlanan seyyah, 1826 yılında İzmir’de bir Ermeni komisyoncunun evinde akşam yemeğine gittiğini, muhteşem görünen yemeklerin otuz tabaktan aşağı olmadığını belirtmektedir. Seyyah şarabın birinci sınıf kalitede olduğunu, tatlıların ise mevsimin bütün meyvelerini içerdiğini ve üzüm asmalarının gördüğü her şeyi geride bıraktığını nakletmekte ve sofrada ağırlığı yaklaşık yarım kilo olan şeftaliler olduğunu ve bunların İstanbul çevresinden geldiğini de sözlerine eklemektedir.³⁵⁴

Seyyah, kahvenin bir yabancıya aşırı nahış geldiğini ve kulpsuz küçük bir fincanda ikram edildiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra, süt ve şeker atılmayıp, çok sıcak olduğunu ayrıca çok fazla yoğun halde olduğu için içmekten ziyade onu yiyebileceğini belirtmektedir. Seyyah, “(...) Kahveyi sunan bayan genelde fincanı almayı bekler, nezaket gereği hızlıca ona geri teslim etmek gerekir. Boğazın sığağa dayanıklı değilse kibarlık şüphesiz pahalıya patlamaktadır. (...)” diye de

³⁵⁴ Unpublished Manuscripts, s. 517.

eklemektedir.³⁵⁵ Türklerin kahveyi çok hızlı içmeleri de seyyahı şaşırtan diğer bir unsurdur. Zengin insanların sofraları hakkında bilgiler veren seyyahlarla aynı düşünceleri ve benzer yiyecekleri paylaşan Monro, 1833 yılı Haziran ayında Antakya'daki İngiliz konsolosu George Dib'in misafirliğindeki gözlemlerinde, salatalıkların Avrupa tarzında kesilmiş olduğunu, şarabın sofrada hazır bulunduğunu ve yemek için tek aracın tahta kaşık olduğunu aktarmaktadır.³⁵⁶

Stuart ise diğer seyyahlar gibi sofrada ekmek, çorba ve et ürünlerinin bulunduğunu ifade etmesinin yanı sıra farklı ve genel durumların aksine bilgiler de vermektedir. Erzurum Pasinler'de, İranlı bir arkadaşına misafir olan seyyah, yemekten önce iki fincan çay içtiklerini ve bunun Rusya'dan getirildiğini, lezzetli olduğunu ve süt olmadan hoş bir şekilde içilebildiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra seyyah, kendilerine Avrupa konforu sağlandığını ve çatal ile bıçakla yemelerine izin verdiklerini nakletmektedir.³⁵⁷

Kahvenin ikram edilmesiyle ilgili detaylı bilgiler veren Spencer, 1836 yılında Çanakkale paşasının kaledeki evinde misafirken, siyahî dört kölenin altın tepside kahve getirerek dizlerinin üstünde servis yaptıklarını ve sonra da odanın bir köşesine çekildiklerini söylemektedir. Seyyah, şöyle devam etmektedir:

(...) İngiltere'de litre başına bir çay kaşığı atılabilen bu mükemmel kokulu sıvı, her biri hoş delikli ve desenli, dış yüzeyi saf altından olan en iyi porselen fincanlar içine döküldü. Kahveyi aldığımızda sohbet başladı. (...) İkinci aşamada köleler, şekerlemelerle dolu büyük bir gümüş tepsi taşıyarak girdiler. (...)³⁵⁸

Spencer aynı yıl içinde, Trabzon'da bir binbaşının evine misafir olduğunu, kahvenin altın tepsiyle birlikte en iyi Çin fincanları içinde altından altlıklarda servis edildiğini aktarmaktadır.³⁵⁹ Konu ile ilgili olarak Elliott, 1837 yılında İzmir'de kahvehaneleri gezmiş olup kahvenin nasıl yapıldığını da açıklamaktadır. Seyyah, bir çay kaşığı kahvenin kaynayan suya atıldığını ve bir dakika ateşte bırakıldığını, daha sonra ise şeker ve süt olmadan içildiğini belirtmektedir. Ayrıca seyyah kahvenin tadının başlarda bir yabancıya hoş gelmediğini; ancak zamanla alışıldığını ve az şekerle çok lezzetli olabildiğini dile getirmektedir.³⁶⁰

Hervé ise İzmir'de bulunurken Türkler ve Avrupalılar arasında yemek kültürü açısından bir kıyaslama yapması, bu iki unsurların ayrıldıkları ve benzeyebilecekleri noktaları anlamak açısından son derece önemlidir. Seyyah bu değerlendirmelerini şu sözlerle ifade etmektedir:

³⁵⁵ Unpublished Manuscripts, s. 517.

³⁵⁶ Monro, a.g.e., s. 139-140.

³⁵⁷ Stuart, a.g.e., s. 106-107.

³⁵⁸ Spencer, *Travels in Circassia*, I, s. 109-110.

³⁵⁹ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 117.

³⁶⁰ Elliott, a.g.e., s. 53.

(...) Avrupalılar ve Türkler arasında en ufak bir ilişki yoktur. Avrupalı ne masa ne de sandayelnin kabullenilmediği geleneklere uyabilir mi? Parmaklarınızla yemek yemeye mecburken bıçak ve çatal onlar tarafından asla kullanılmaz. Eminim ki İzmir’de doğan ve muhtemelen onların evlerine girseler bile en azından bir Türk ailesinin yaşam tarzı ve alışılmış geleneklerini benimsemeyen, bütün hayatlarını burada geçiren pek çok Avrupalı tüccar vardır. Avrupalı ve Türkler arasındaki farklı etkileşimlerde, bazen çubukla tütün ve bir fincan kahve içerek bir araya gelebilirler. (...) ³⁶¹

2.2.4. Giyim

Müslüman olmayan gruplar, Müslümanlarla karışmamaları için farklı mahallelerde yaşamaları ve farklı kıyafetleri giymeleri konusundaki yükümlülüğe razı olmuşlar ve onlara kendi din ve geleneklerini korumaları için izin verilmiştir. ³⁶² Ele alınan seyyahlar da şehirlerdeki pazar, sokak, çarşı, kervansaray vb. mekânlarda karşılaştıkları çeşitlilik karşısında heyecanlarını gizleyememişlerdir. Özellikle İzmir gibi büyük ve ticarî yoğunluğu fazla olan şehirlerde yaşayan milletlerin çeşitliliği ve bunun sebep olduğu kıyafet zenginliği seyyahların dikkatini çekmiş ve bu durum eserlerine yansımıştır.

Ouseley, Tokat’ta gördüğü Tatar ulaklarından birinin kıyafetinin hemen hemen aynı tarzda mat kırmızı ya da tuğla renkli kumaş kot olup çok fazla sarı renk ile işlendiğini pantolonunun çoğunlukla mavi renkten oluştuğunu nakletmektedir. Seyyah, Tatarın kuşağında bir tabanca ve uzun bir bıçak olduğunu, giydiği şapkanın tepesinin sarı ve geri kalanının siyah olduğunu aktarmaktadır. ³⁶³ Osmanlı ülkesinde, Tatarların yanında genellikle ülkede yaşayan insanlar, ister şehirli ister köylü olsun silah veya hançer, kılıç gibi nesnelere de taşımaktaydılar. Bu durum ülkede sık görülmektedir. ³⁶⁴ Jolliffe, 1817 yılında İzmir’de iken burada yaşayan Avrupalıların kendi görünümelerini ve basit alışkanlıkları dolayısıyla yerli halkın ön plana çıktığını, boylarının azametinin ve kıyafetlerinin ışıltısının onlardan açık şekilde daha üstün olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, Avrupalıların kıyafetlerinin günlük kullanım açısından daha dengeli olduğunu, ihtişamlı ama hantal olan doğu kumaşçılığının bir kişiyi güzel gösterebileceğini vurgulamaktadır. ³⁶⁵

Porter, Kars’ta gezisine devam ederken Türklerin giyim kuşamları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah, Türklerin başlıklarının genellikle farklı olduğunu, atlıların ya da askerî birliklerin uzak mesafelerden giydikleri yüksek silindirik siyah başlıklarından fark edildiğini söyleyen seyyah, gözlemlerine şöyle devam etmektedir:

³⁶¹ Hervé, a.g.e., I, s. 377-378.

³⁶² İlber Ortaylı, “The Ottoman *Millet* System and it’s Social Dimension”, Can Cemgil (Ed.), **Ottoman Studies**, 4. Baskı, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2012, s. 16.

³⁶³ Ouseley, a.g.e., s. 491.

³⁶⁴ Örnek olarak bkz. Ouseley, a.g.e., s. 509 ve Emerson, a.g.e., s. 61-62.

³⁶⁵ Jolliffe, a.g.e., s. 258-259.

(...) Bu yüksek kask türü, çok renkli keten veya ipek, az miktarda kayışlarla kaşların etrafından bağlanır. Onunla uyumlu olan üniforma, kahverengi bir cekettir. Bu, normal insanlar tarafından giyilen kıyafete benzeyen bir şey, yalnızca omuz ve sırt taraflarında daha süslü kırmızı, mavi ve sarı örgülere sahip süsü yer almaktadır. Geniş kırmızı botlar üstünde düşük şekilde duran oldukça bol pantolonları ile elbiseleri tamamlanır. Pantolonları çok basit olmayıp bellerine sarılı şekilde bir çift uzun silahın bulunduğu bel çevresine geniş ve nakışlı kemer bağlıdır. Bir kılıç omuzun bir yanından diğer yanına yünden dokunmuş bir ip vasıtasıyla bağlıdır. Yarım düzine torba ve benzeri aletler de onun görüntüsündeki etkileyiciliği ve hareketini engelleyen yüklerini ortaya çıkarır. (...)³⁶⁶

Porter, kılık kıyafetlerle ilgili olarak insanların belli kaidelere göre kendilerini ifade eden şeyler giydiklerinin ve bu kıyafetlerin onların toplumdaki konumlarını gösterdiklerini kavramıştır. Seyyah iyi bilinen elbise ve geniş sarıların yüksek rütbeli ve ticaretle uğraşan insanların arasında yaygın olduğunu, farkların ise renk ve kullanılan materyallerde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Gösteriş ve ihtişamın hayal gücünün ötesinde olduğunu belirten seyyah, bu durumun kafa karıştırdığını hatta tecrübesiz bir yabancıların bir olay sırasında ya da bir kafile gördüğünde uyumsuz bir karışım şeklinde olan bu görkemli insanların rütbelerini ayırt edemeyeceğini iddia etmektedir.³⁶⁷

Askerlerin giydikleri kıyafetler hakkında da kısa analizler yapan Porter, Tatarlar ya da yeniçerilerin hepsinin koyu sarımsı, kızıl renkte giyindiğini ve başlıklarının siyah kuzu postundan yapılma yüksek sarıların olduğunu ve bunların tepesinde sarı kumaşlı iri bir yastık bulunduğunu söylemektedir. Seyyah başlıkların ayırt edici özellikleri hakkında şöyle açıklama yapmaktadır:

(...) Bu başlıklar atandıkları birliklerde, şefleri tarafından onlara verilmiştir. Bunlar aslında onların rütbeleri olarak kabul edilebilir; çünkü rütbeye sahip olan kişi ait olduğu birliğin onurunu zedeleyen herhangi bir yüz kızartıcı bir hareket yaparsa bu başlık ondan alınır ve o zaman o artık bir yeniçeri değildir. (...)³⁶⁸

Erzurum'a geçen Porter, şehrin batı kapısına yakın bir mezarlıkta gözlemlediği kadınların giyimleri hakkında bazı gözlemlerde bulunmaktadır. Seyyah, kadınların örtülerinin esas olarak donuk beyaz olan İran ve Bağdat'takilerden tamamen farklı olduğunu ve buradaki kadınların başörtülerinin yeşile çalan bir renkle birlikte, kırmızı, mavi ve sarı çizgilerle bezendiğini nakletmektedir.³⁶⁹

³⁶⁶ Porter, a.g.e., s. 670.

³⁶⁷ Porter, a.g.e., s. 670-671.

³⁶⁸ Porter, a.g.e., s. 671.

³⁶⁹ Porter, a.g.e., s. 672-673.

Swan, İzmir'deki Ermeni bir tercümanın kıyafetini tuhaf bulmuştur. Seyyah, bir tür yüksek başlık takan tercümanın başlığını iki çift boks eldivenine benzetmekte ve ipek ya da pamuk yeleği geniş kollara sahip olduğunu da eklemektedir.³⁷⁰ The Oriental Herald adlı dergide bahsedilen seyyah ise, Bornova'da gezerken çok sayıda çeşitli ve renkli başlıkların olduğunu, *Türk Türbanı*, *Ermeni Kalpağı* ve en göz alıcı renklerde kuşak ile cübbe giyen Rumların *Capello*'larının insanı heyecanlandıran ve ilgisini çeken zengin ve güzel bir manzara sunduğunu vurgulamaktadır. Kendi ülkesinde giyilen kıyafetlerle bir kıyas yapan seyyah, İngiltere'de insanların tek tip başlık yani birbirine benzer başlıklar kullandıklarını belirtmektedir.³⁷¹

Emerson, İzmir'deki gözlemlerinde Ermenilerin lal şeklindeki başlıkları ile Rumlardan ayırt edilebildiklerini ifade etmektedir. Seyyah, Müslümanların hafif ve akıcı kıyafetlerinin incelik ve kullanışlılık açısından iyi olduğunu, ancak Rumlar tarafından bunun tercih edilmediğini, çünkü bu rahat kıyafetlerin altın şerit ve bağlarla kaplanamayacağını söylemektedir. Türklerin dünyadaki en iyi görünümlü erkek ırkı olduğunu söyleyen seyyah, şöyle devam etmektedir:

(...) Oval başları, kamerli kaşları, çıkıntılı gözleri ve kartal gibi burunları, heybetli görünüşleri ve azametli çehreleri, bol kaftanları ve hoş sarıkları vasıtasıyla tamamen bir avantaj sağlamaktadır. Hepsi bir Türk için rahat ve orantılıdır. Köşeli ya da düz hatlar, onun çehresinde ya da kişiliğinde yoktur. Her şeyde erkeksi güzelliğin saf kıvrımları ve muhteşem zerafeti bulmaktayız. Bir İngiliz ya da Avrupalının onun yanındaki acınası görünüşü hayal edilemez. Osmanlının gösterişli bıyığı, Avrupalının kesilmiş kadınsı çehresi üstünde aşağılama hissi yaratırken, onun siyah anlamsız başlığı, soytarı gibi pantolonu, sert yakalı düz kesim paltosu (Gelecek nesillerin giyim kuşamlarında antika olacak olan bu kıyafet, onları bir gün hayrete düşecek.), Osmanlının akıcı ve kürkten paltosu, bol pantolonu ve resmedilmeye değer başlığıyla kötü şekilde bir zıtlık içerisindedir. (...) ³⁷²

Keppel, 1830 kışında Manisa'dan İzmir'e yolculuğu sırasında, kendi sürücüsü ve geçtikleri birkaç adamın zeybekler gibi giyindiklerini Türkler arasında kullanılan yuvarlak sarık yerine bu dağlıların bir ya da daha fazla mendil ile sarılmış olan yüksek kırmızı başlıklar giyindiklerini belirtmektedir. Seyyah, Türkler genellikle bol kaftan/cübbe tercih ederler ama zeybeklerin kıyafetleri kol ve bacaklarına daha sıkı şekilde sarılı olduğunu da söylemektedir.³⁷³ Fraser ise menzilhanelerdeki sürücülerin kıyafetleri hakkında ayrıntılı şekilde şu bilgileri vermektedir:

(...) Oldukça havadar olan kıyafetlerine rağmen onların görünüşleri karakterleri kadar ilginçtir. Onlar arasında zeki olanları, oldukça bol ve fazla nakışlı olan şalvar (ya da binici pantolonu) giyerler. Genellikle kirli olmasına rağmen kısa ve al renkli Türk ya da Memluk ceketi giyerler.

³⁷⁰ Swan, a.g.e., I, s. 127.

³⁷¹ Unpublished Manuscripts, s. 518-519.

³⁷² Emerson, a.g.e., s. 41, 60-61.

³⁷³ Keppel, a.g.e., II, s. 339.

Sıklıkla ya siyah ya yeşil ya da mor kadife olan, kısa Türk ya da parlak güzel renkli Memlük ceketi oldukça kirli olmasına rağmen zengin şekilde süslüdür. Pantolonların içine soktukları şeritli bir ipek ya da pamuklu yelek vardır. Geniş deri kuşaklarından büyük bir silah ya da yatağan ya da her ikisi asılmaktadır. Genellikle fes üzerinde acayip bollukta ve rahat bir tarzda sarılı olan bir sarık takarlar. Bacak ve ayaklarına bir takım çaput, ipek ya da yün sararlar ve bunları kırık bir uzuv üstüne sarılan bandaj gibi üst üste dolarlar. Bunlar geniş botlar ya da işlenmemiş deriden olan bir tür bağcıklı çarık içine sıkıştırılır. Onların omzunda mektup ya da sevkiyatlar için çanta asılıdır, diğer tarafta çakmaktaşı, tabanca ve bıçak ve çeşitli zanaat araç gereçleri olan bir zincire bağlıdır. (...) Bu sınıfın çoğu daha az şekilde teçhizatlıdır ve bazıları neredeyse eski püskü giysiler içinde görülebilir. (...) ³⁷⁴

Kinglake, 1835 yılında İzmir'deki gözlemlerinde, Rum din adamları hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, "(...) Bütün Osmanlı sınırlarında ve oldukça da sık şekilde Otho'nun krallığında Rumlar sarık ya da diğer başlıkları takarlar ve yalnızca tepelerinde bir sıçankuyruğu bırakarak başlarını tıraş ederler. (...) Başlıklarını yalnızca Kilise içinde çıkarırlar. (...)” diyerek gözlemlerini dile getirmektedir. ³⁷⁵ Aynı yıl Buca'da bir Rum şenliğine katılan Addison, burada yüzlerine çekilmiş beyaz örtüleri ile Ermeni ve kıpkırmızı al başlıkları ve mavi püskülleri ile Rum, ayrıca en son İran modasında giyinmiş bütün Avrupa ırkından kadınlar olduğunu ifade etmektedir. Seyyah bu unsurlar hakkındaki gözlemlerinde şunları aktarmaktadır:

(...) Bol cübbeleri ve kalpak olarak adlandırılan kocaman iğne yastığına benzer sıra dışı başlıkları ile Ermeniler, dalgalı sarıkları ve astarlı kürkleri ile Türkler, al başlıkları ile Rumlar ve uzun frak kotları ve kunduz kürdünden siyah başlıkları ile zavallı bir görünüme yol açan karışmış Avrupalı insanlar vardı. (...) ³⁷⁶

Addison, kalabalık doğu şehirlerinin Avrupalıları heyecanlandığını, sokakların bütün uluslardan insanlarla dolu olduğunu ve pek çok renk olduğunu dile getirmektedir. Seyyah, bu durum karşısındaki şaşkınlığını gizlememekte olup, beyaz, siyah, yeşil sarıklar takan ve cübbeler giyen insanların olduğunu belirterek cümlelerine son vermektedir. ³⁷⁷

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen yeniliklerin toplum üzerindeki etkisini göstermek açısından 1836 yılında Spencer'in yaptığı yorum değerlidir. Seyyahın, kırmızı kumaşlı başlıkların (fes) yalnızca orduda giyilmediğini, yavaş yavaş bütün nüfus tarafından kullanılmaya başlanıldığını söylemesi önemlidir. Spencer, Çanakkale paşasına konuk oldukları sırada, paşanın kaledeki evinde her sınıftan Türkün giydiği mavi püsküllü ve kırmızı kepin dışında, tamamen Avrupalı kıyafetler giymekte olduğunu nakletmektedir. ³⁷⁸

³⁷⁴ Fraser, a.g.e., s. 224-226.

³⁷⁵ Kinglake, a.g.e., s. 77-78.

³⁷⁶ Addison, a.g.e., s. 98-99.

³⁷⁷ Addison, a.g.e., s. 104.

³⁷⁸ Spencer, **Travels in Circassia**, I, s. 106 ve II, s. 157.

Osmanlı toplumundaki kadınların giyimleri hakkında ise seyyahlar hemen hemen benzer bilgiler vermektedirler. Osmanlı kadınının giysisi hakkında bilgi edinmek için, klasik döneme ait kaynaklara bakıldığında; sokak giysisi olarak ferace, yaşmak ve bazen de peçenin kullanıldığı görülür.³⁷⁹ Tanzimat dönemine gelinceye değin zengin ve üst sınıf Osmanlı kadınları dışındakiler klasik görünümlelerini korumaktadırlar. XIX. yüzyılın ilk yarısında Batılı adetlerden etkilenen Osmanlı zümresi, henüz üst tabakadakiler ile sınırlı kalmaktadır. Osmanlı kadınının giyimindeki Avrupalılaşıma XIX. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış olsa da aynı yüzyılın son çeyreğinde büyük gelişme göstermiştir.³⁸⁰

Jolliffe, “(...) Türk kadınları evrensel olarak halk içinde kapalıdır; keten bir örtü, yalnızca gözlerinin küçük bir aralığı ile alınlarının alt kısmı dışarıda bırakacak şekilde neredeyse tamamen yüzlerini kapatmaktadır. (...)” şeklinde nakletmektedir.³⁸¹ Seyyahların verdikleri bilgilerden Türk kadınlarının genellikle beyaz ve siyah renkte örtü ve şallar kullandıkları anlaşılmaktadır. The Oriental Herald’da anıları yer alan seyyah ise İzmir’de gördüğü kadınların başörtülerinin iki parça kumaştan oluştuğunu, bunların birinin çenenin altında bağlı olup başı kapladığını, diğerinin ise ağız çevresinden burnun yarısına kadar uzandığını belirtmektedir.³⁸²

Swan, İzmir’de iken gördüğü Rum kadınlarının diğer hemcinslerine oranla çok ilginç olmadıklarını; ancak türbanlı başları, en parlak renkteki doğal çiçeklerle süslenmiş koyu siyah saçları ve gözleri ile meraklı şekilde baktıklarını aktarmaktadır.³⁸³ Addison, Rum kadınlarının genelde Avrupa kıyafetlerini tercih ettiklerini, alıştıkları kıyafetlerini bırakıp Avrupalı geleneğe uymaya başladıklarını ifade etmekte, erkeklerin ise yavaş yavaş bol pantolon, ceket ve başlıkları yerine pantolon, mont/kaban ve şapkaları tercih etmeye başladıklarını bildirmektedir. Bu bilgilerde toplumdaki değişmeyi göstermesi açısından önemlidir.³⁸⁴

Addison, Avrupa kıyafetlerinin Hristiyan tüccarları ve zengin olmaya başlayan Ermeniler tarafından bir ayrıcalık olarak düşünüldüğünü ve bu Ermenilerin onların uzun pelerin ve kalpaklarını bir kenara atıp mont/palto ve şapkaya adapte olduklarını nakletmektedir.³⁸⁵ Stuart, Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki gezisinde, kadınların batıdakilere oranla daha fazla kapalı olduklarını ifade etmektedir. Seyyah, “Anadolu’nun bu kısmındaki kadınlar yüzlerini

³⁷⁹ Sevgi Gürtuna, “Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 190.

³⁸⁰ Nicole van Os, “Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti”, Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 239.

³⁸¹ Jolliffe, a.g.e., s. 259.

³⁸² Unpublished Manuscripts, s. 511-512.

³⁸³ Swan, a.g.e., I, s. 155.

³⁸⁴ Addison, a.g.e., s. 191.

³⁸⁵ Addison, a.g.e., s. 191.

İstanbul'dakilerden çok daha fazla gizlerler. Trabzon'da onlar yüzlerini tamamen kapatan siyah peçe takıyorlardı. (...)” şeklinde ifade etmektedir.³⁸⁶

2.3. Köylüler

Seyyahlar gezdikleri ve gözlemledikleri köylerdeki insanların yaşam tarzları, günlük işleri ve durumları hakkında da bilgiler vermektedirler. Osmanlı Devleti'nin tarıma dayalı sistemi ve nüfusun çoğunu köylülerin oluşturması nedeniyle bu unsurlar oldukça önemlidir. Kimi seyyah bu insanlarla doğrudan temas ederek evlerine misafir olmuş, kimileri de yoldan geçerken tarlaları ile meşgul olan köylüleri inceleme imkânı elde etmiştir. Ancak şehir hayatıyla daha fazla meşgul olan, şehirlerde ikamet eden seyyahlar, nispeten köylüler hakkında daha az bilgiler vermektedirler. Bu konuda seyyahlar genellikle kısa ve yüzeysel noktalara temas etmektedirler.

2.3.1. Gündelik Hayat

Köylü insanların geçim kaynakları ve yaşadıkları çevre kısıtlı olduğu için bu küçük çevrede genellikle birbirini iyi tanıyan insanlar yaşamaktadır. Bu sebeplerden dolayı seyyahlar tarafından gözlemlenen bu insanlar, tarımsal faaliyetlerinden dolayı tarlada, hayvanları ile ilgili işlemlerde ise otlaklık arazilerde dikkat çekmektedirler. Erkekler ise günün boş vakitlerinde daha çok kahvelerde vakit geçirmektedirler. Kısacası köylülerin yaşantılarının günümüzden pek de farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Hobhouse, Çanakkale'nin güneyinde Kalafatlı adında bir köyden geçerken insanların sığırlarla toprağı sürdüklerini ve gıcırdayan hasırdan yapılmış arabalarını (kağrı) sürdüklerini nakletmektedir.³⁸⁷

Galt ise gündelik yaşam içinde köylülerin durumları hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Kocaeli Kirpi'de bulunduğu sırada ülkenin bu kısmında köylülerin donanma için yakın ormanlık alanlarda kereste kesimine yardım etmeleri için zorlandığını aktarmaktadır. Birkaç köylü ile konuştuğunu belirten seyyah, söylediklerine göre beylerinin nadir olarak topladıkları haraç ve savaş zamanlarında kampa alınmaları dışında oldukça rahat bir hayat sürdüklerini belirttiklerini ifade etmektedir.³⁸⁸ Köylüler, bir yandan vergi, odun temini gibi sorumluluklarını yerine getirirken, diğer yandan da kendi hayatlarını idame ettirmek içinde çalışmaktaydılar.³⁸⁹

Ouseley Kars'ta gözlemlerde bulunurken sığır tezeklerinin kışın yakıt olarak kullanıldığını, bunun saman, çalı çırpı ve biraz toprak ile karışmış halde kuru olduğunu ifade etmektedir. Seyyah bu gübrelerden oluşan yakıt yığınlarının ve havlayan köpeklerin köyün özelliklerinden olduğunu

³⁸⁶ Stuart, a.g.e., s. 83.

³⁸⁷ Hobhouse, a.g.e., s. 148.

³⁸⁸ Galt, a.g.e., s. 295.

³⁸⁹ İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Köylüler: Sinop Örneğı”, Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 130.

söylemektedir.³⁹⁰ Madox, 1823 yılında Urla'da sefil durumdaki bir köyü ziyaret ettiklerini, Türk ve Rumların mükemmel şekilde uyumlu halde bir arada yaşadıklarını söylemektedir. Seyyah ayrıca erkeklerin tütün içtiklerini, kadınların ise çocuklarına baktıklarını aktarmaktadır.³⁹¹ Urla'da bulunan Slade, 1830'lu yıllarda köylülerin ev ortamlarını yansıtmaya açısından köy evlerindeki araç gereçlerin nelerden oluştuğu hakkında "(...) Bir kilim, bir çift tencere, kahve ısıtıcısı, birkaç tahta kaşık ve tabak ile birkaç kâse ya da bardak bir kır evinin eşyalarını oluşturur. (...)" demektedir.³⁹²

Fraser ve Stuart, Erzurum'da yakıt olarak kullanılan tezekler hakkında benzer bilgileri vermektedirler. Fraser bunların inek, manda ve atlar tarafından samanları ve besinleri aldıktan sonra yakıtı çevrildiklerini söyleyip insanların bu tezekleri bir kap içinde yoğurduğunu ve kuruduktan sonra piramit şeklinde dizdiklerini ifade etmektedir.³⁹³ Stuart da Erzurum'daki bazı köylerdeki gözlemlerinde, kokusuz ve bir tür yakıt olan tezeğin yığıldığını ve bu işin kadınlar tarafından yapıldığını dile getirmektedir. Seyyah ayrıca bölgedeki halkın onları Ruslara karşı uyardıklarını dile getirmektedir. Stuart, buradaki vatandaşlardan Rusların sık sık istilaya geldiklerini ve yerlileri alıp götürdüklerini öğrendiğini belirtmektedir.³⁹⁴

2.3.2. Misafirperverlik

İncelenen eserlerde köylüler ile ilgili olarak söylenebilecek en önemli şeylerden birisi bu insanların şehirlilere göre daha saf ve ahlaklı olmalarıdır. Tarlaları, hayvanları ve günlük işleri ile meşgul olan bu insanlar, seyyahlarla karşılaştıkları zaman imkânları dâhilinde ellerinden gelen en iyi şekilde bu insanları ağırlamış ve onlara ikramda bulunmuşlardır. Bunların oldukça iyi niyetli insanlar olduklarını söyleyen seyyahlar, bazı durumlarda ise bu insanların dinî etkiden dolayı yabancılara olumsuz tavır takındıkları görülmektedir. Konu ile ilgili olarak Arundell, Türkler hakkında yanlış şeyler söylediklerini, onları barbar olarak adlandırdıklarını; ancak bu insanların köyden köye sıcakkanlı karşılamada bulduklarını, kalacak yer ve yiyecek tedarik ettiklerini, hatta bunları fakir insanların yaptıklarını söylemektedir.³⁹⁵

2.3.3. Yemek Kültürü

Tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerin sofralarında genellikle benzer türde yiyecek ve içecekler yer almaktadır. Bu insanlar şehirdekiler gibi çok çeşitli yemeklere ve farklı ikram tarzına sahip değildirler. Çorba, pilav, yumurta, yoğurt, kaymak, peynir ve ayran köylü insanın sofrasını oluşturan başlıca yiyecek olup özellikle erkeklerin kullandığı tütün diğer bölgelerde olduğu gibi

³⁹⁰ Ouseley, a.g.e., s. 458.

³⁹¹ Madox, a.g.e., I, s. 219.

³⁹² Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 72-73.

³⁹³ Fraser, a.g.e., s. 270.

³⁹⁴ Stuart, a.g.e., s. 88, 113-114.

³⁹⁵ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 73.

vazgeçilmezdir. Günümüzde sevilen bir içecek olan ayranın, Osmanlı döneminde de Türkler tarafından tercih edilen içeceklerden olduğu görülmektedir.³⁹⁶ Yine evlerde ve kahvehanelerde de kahve geleneği devam etmektedir. Morier köylülerin ikramları ile ilgili olarak, Erzurum’da bir yerde dinlenirken Ermenilerin kendilerine yumurta, etli börek, yoğurt (kaymaklı süt) ve kaymak getirdiklerini aktarmaktadır. Seyyah, Koçhisar’da iken burada bir kahvehanede çorba ve üzüm yapraklarına sarılmış dolma yediklerinden bahsetmektedir.³⁹⁷

Kahvenin ikram edilişi ile ilgili olarak Madox, 1821 yılında Çanakkale’de kıyıya yakın bir köyde kahveye gittiğini ve burada kendilerine küçük bir porselen fincanda kahve getirildiğini ve bu kabın gümüşten yapılmışını İzmir’e gördüğünü nakletmektedir. Seyyah özellikle çorbanın eksik olmadığı köylerde un ve tarhana çorbasının en sık görülenlerden biri olduğunu da belirtmektedir.³⁹⁸ Seydiköy’de bir kahvehanede konaklayan Emerson, kahvenin kullanıma hazır hale getirilişi ve pişirilişi hakkında şunları söylemektedir:

(...) Doğu Akdeniz’deki kahve hazırlama usulü şekilsel olarak bizimkinden farklıdır. Kahve kullanılacak hale gelene kadar asla fırında kızartılmaz ve daha sona önemli miktarda daha fazla kavrulur ve bizdekinden daha ince şekilde toz haline indirilir. Hazırlarken kullanılacak miktarı (genelde yaklaşık bir şarap kadehi) tam olarak muhafaza eden küçük bir kalay kaptı, aynı zamanda kahve ve şeker içindeyken ateş üstüne yerleştirilir. Hep beraber kaynatılırlar ve küçük bir Çin fincanına dökülürler. Tortusu dibe düştüğünde herhangi bir krema veya süt karışımı olmaksızın içilmektedir. (...) ³⁹⁹

Keppel, 1829 yılı Eylül ayında Çanakkale’deki bir köyde, buğday ufalayan bir adam gördüklerini, kabuklarını tohumdan ayırdığını söylemektedir. Bunun tarhana adında bir tür yemek için hazırlanmakta olduğunu söyleyen seyyah, “(...) Tohumlar güneşte bekletildikten sonra süt ve suyla kaynatılır ve ikinci kez bekletildikten sonra yemek için hazır olur. (...)” diye anlatmaktadır. Aynı yıl kış aylarında Kütahya’ya bağlı olan Tatar Pazarcık adında bir köydeki akşam yemeğinde seyyah, undan yapılan ekşi bir çorba, yumurtalı ve kaynatılmış buğday ve tuzlu bir su içinde çiğ lahana olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁰

Arundell ise, 1833 yılı Kasım ayında Uşak yakınlarında bir köyde kaldıkları yerde tarhana, pilav, peynir, pekmez ve gözleme yediklerini söyleyerek yemeklerin yapılma süreciyle ilgili bilgiler vermektedir. Seyyah, pekmezin, üzümün kaynatılmasıyla yapıldığını, tarhananın ise düşük sınıf insanların temel yiyeceği olup farklı tahıllardan yapıldığını nakletmekte, gözleme ekmeğinin çok ince ve yenildiği zaman genellikle deri parçası gibi katlandığını da belirtmektedir.

³⁹⁶ Halıcı, a.g.m., s. 218-219.

³⁹⁷ Morier, a.g.e., s. 326, 353.

³⁹⁸ Madox, a.g.e. I, s. 41.

³⁹⁹ Emerson, a.g.e., s. 74.

⁴⁰⁰ Keppel, a.g.e., I, s. 57 ve II, s. 201.

Seyyah Ekim ayındaki gezisinde ise Isparta’da bir köyde çorba, yumurta ve soğanlı bir yemek ile büyük beyaz bir pilav, pekmez ve peynir yediklerini söylemektedir.⁴⁰¹

2.3.4. Giyim

Bu insanların giyimleriyle ilgili seyyahlar çok detaylı bilgiler vermemektedirler. Yalnızca kısa ve eksik noktalara temas etmektedirler. Ancak bu gözlemlerden köylülerin oldukça sade ve basit giyindikleri görülmektedir. Porter, 1819 kışında Kars’taki gezisinde, köylülerin başlarını herhangi bir renkte olan kapalı bandana ya da bir parça kirli keten parçası ile örttüklerini bunun dışında daha gösterişli olan herhangi bir şey takmaya cesaret edemediklerini nakletmektedir.⁴⁰² Robinson, Hatay’ın güneyindeki Samandağ’da bir köyde, kadınların giyimleri hakkında gözlemlerini aktarmaktadır. Seyyah kadınların saçlarının örgülerine taktıkları muazzam miktarda eski gümüş demirler vasıtasıyla dikkat çektiklerini belirtmektedir.⁴⁰³ Kadınlarla ilgili olarak Stuart da, Trabzon’daki Balahor yaylası çevresinde gezisine devam ederken “(...) Köylerdeki kadınlar her ne zaman bizi görse başlarına bir şal atıyorlar. (...)” demektedir.⁴⁰⁴

Fraser, 1834 kışındaki gezisinde, Ağrı’da yolda bir yerde dinlenen birkaç adam gördüğünü ve bunların soğuktan korunmak için botlarının içine saman doldurduklarını söylemektedir. Ayrıca bir tür kumaşı ayakucundan diz kapaklarına kadar sardıklarını ve çoraplarını giyerek bileklerini bağladıklarını ifade etmektedir.⁴⁰⁵ Slade, 1834 yazında Urla’da bir bölgede, beyaz sarık, gömlek giyen erkeklerin olduğunu anlatmaktadır.⁴⁰⁶ Doğu Karadeniz bölgesinde bulunan Spencer, buradaki insanların görünüşlerinin kötü olduğunu ve sık sık yalınayak gezdiklerini ve en iyi ayakkabılarının ıhlamur ağacını kabuğundan yapılma olduğunu aktarmaktadır. Seyyah ayrıca kıyafetlerinin önemli bir kısmının koyun derisinden olduğunu nakletmektedir.⁴⁰⁷

2.4. Konargöçerler

Anadolu’yu gezen seyyahlar, ülkede geniş bir alana yayılmış olan konargöçer Türkmen gruplarla da temas etmişler, bu insanların yaşantılarını dikkatle inceleyip eserlerine aktarmışlardır. Seyyahlar eserlerinde bu grupların yaşam tarzlarını, kaldıkları yerleşim yerleri ve meskenlerinin özelliklerini, geçim kaynaklarını, görünüm ve kılık kıyafetlerini işlemektedirler. Bu insanların kısaca yaşam biçimleri hakkında bilgiler veren bu gezginlerden bazıları bizzat bu insanların arasında kalıp gözlem yapma imkânı edinmişler; bazıları da duydukları ve uzaktan gördükleriyle

⁴⁰¹ Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, I, s. 98-99 ve II, s. 58.

⁴⁰² Porter, a.g.e., s. 670.

⁴⁰³ Robinson, a.g.e., s. 349.

⁴⁰⁴ Stuart, a.g.e., s. 83.

⁴⁰⁵ Fraser, a.g.e., s. 280.

⁴⁰⁶ Slade, *Turkey, Greece and Malta*, I, s. 290.

⁴⁰⁷ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 76.

yetinmişlerdir. Şehirde ve köylerde yaşayan insanlara göre Türkmenler hakkında daha az bilgilere ulaşılmaktadır. Arundell, Robinson, Burgess ve Spencer gibi seyyahlar diğerlerine göre daha detaylı bilgiler vermektedirler.

2.4.1. Gündelik Hayat

Irby ve Mangles, 1818 yılında Konya Karapınar-Ereğli çevresinde pek çok Türkmen çadırı olduğunu ve bunların göz alıcı şekilde düzenli ve temiz olduğunu aktarmaktadırlar. Dairesel bir şekle sahip olan bu çadırların çubuklarla tutturulduğunu, çatılarının kubbe şeklinde olup sıcak mevsimlerde havanın içeriye girmesine izin verecek şekilde uyarlandığını belirtmektedirler.⁴⁰⁸ Nazilli-Denizli arasında Nisan ayında seyahat eden Arundell de karşılaştığı Türkmen kampının çok büyük olduğunu, daha ziyade küçük bir köy görünümü oluştuğunu ifade etmektedir. Seyyah, siyah çadırlarla örtülü alışılmış çadırların yanında baraka/kulübe gibi farklı yapıların da olduğunu, bazılarının balçık tuğlalarla düzenli şekilde inşa edildiğini, bazılarının ise basitçe birbirine dayalı uzun kamış demetleri ile inşa edilmiş olduğunu nakletmektedir.⁴⁰⁹

Göçebeler, o dönem için küçümsenemeyecek küçükbaş sürülerine sahip oldukları için, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinin et ihtiyacının önemli bir kısmının karşılanmasında payları vardı.⁴¹⁰ Bu insanların yakınlarındaki köy ve kasabalara, hayvan sürülerinden edindikleri kaymak, yoğurt ve peynirlerini sattıklarını söyleyen Arundell, 1826 yılında bu insanların kamplarının çam ormanlarına yakın olduğunu belirtmektedir. Seyyah, “(...) Türkmenler, kadınlar tarafından tahtalara ayrılan ağaçları keserler ve İzmir’deki evlerin çoğu, bu tahtalarla inşa edilmektedir. (...)” şeklinde söylemektedir. Seyyah, çalışkan olan bu kadınların halıların üretimi için yün, örme ve ipliklerin boyanması sürecinde çalıştıklarını ve sıklıkla halı yaptıklarını belirtmektedir.⁴¹¹ Bu faaliyetlerin ise daha çok Anadolu'nun batı bölgesinde ikamet eden göçebelere ait bir özellik olduğu görülmektedir.⁴¹²

Bu insanların koyun, keçi ve büyükbaş sürülerinin zengin olduğunu aktaran Arundell, aynı gün içinde neredeyse üç yüz tosuna sahip bir sürü gördüğünü belirtmektedir. Seyyah ayrıca Bayındır ve Tire arasında Bozdağlar’da siyah çadırlarıyla Türkmenlerin, yine Denizli çevresinde de sürülerini güden ve öküzleri ile mısırları/darıları ezen Türkmenlerin olduğunu nakletmektedir.⁴¹³ Arundell, 1833 yılındaki gezisinde ise Eğirdir Gölü çevresinde rastladığı Türkmen kadınlarının zemine sabitlenen basit dokuma tezgâhıyla halı dokuduklarını söylemektedir.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 497.

⁴⁰⁹ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 75.

⁴¹⁰ İlhan Şahin, “Göçebeler”, Güler Eren (Ed.), *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 139.

⁴¹¹ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 77-78.

⁴¹² Şahin, *Göçebeler*, s. 140.

⁴¹³ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 78, 205, 232.

⁴¹⁴ Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, I, s. 330.

Emerson, Alaşehir çevresindeki Türkmen kamplarının varlığına vurgu yapmakta ve Türkmenlerin Anadolu'nun iç ve tenha kısımlarını mesken edindiklerini, ev veya kalıcı evleri olmaksızın göçebe olarak dolaştıklarını söylemektedir. Ayrıca bu Türkmenlerin pašalık için at yetiştirdiklerini, kendi şahsi işlerinin ise sürüleri olduğunu da aktarmaktadır.⁴¹⁵ Robinson da Reyhanlı'da gördüğü Türkmenlerin mevsimsel göçleri ve yaşam tarzları hakkında şu örnekleri vermektedir:

(...) Onlar Eylül ayının sonlarına doğru Antakya Ovası'nda görünmeye başlarlar. Burada ovanın sinekleri, atlarını ve ineklerini rahatsız ettikleri yaklaşık Nisan'ın ortalarına kadar kışlık barınaklarında kalırlar. Sonra Maraş'a doğru yol alırlar ve yaklaşık bir ay boyunca çevrede kalırlar ve bundan sonra Gürün ve Elbistan dağlarına ulaşırlar. (...) En sıcak yaz aylarını burada geçirirler, kışın Elbistan Ovası'na ve aynı güzergâh vasıtasıyla da Antakya'ya geri dönerler. (...)⁴¹⁶

Robinson, bu Türkmenlerin kendi topraklarını sürmediklerini, bunu daha ziyade terk edilmiş köylerden geriye kalan fakir köylüler tarafından yapıldığını belirtmekte, kadınların ise keçi kılından hem çadır kaplaması hem de yünlü halı yapmak için çalıştıklarını, dokuma tezgâhı kullanmaksızın elleriyle dokumaya geçtiklerini ifade etmektedir.⁴¹⁷ Addison da Buca'da büyük miktarda Türkmen kampları olduğunu, at ve katırları ile çadır ve mallarını taşıdıklarını aktarmaktadır. Seyyah, Türkmenlerin hırsızlık potansiyelleri ile çevre köyler için korku ve endişe kaynağı olduklarını belirtmektedirler. Addison bunların geçim kaynağı olarak farklı şehir ve köylere süt, yağ ve et ile birlikte yetiştirdikleri atları sattıklarından, kadınların ise halı yapımı ve yün eğirme ile uğraştıklarından bahsetmektedir.⁴¹⁸

Burgess, Susurluk'a doğru seyahatinde Türkmenler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah, bölgede Türkmenler tarafından iskân edilmiş otlaklardan geçtiklerini, develeriyle beraber gezici hayat tarzlarının bu göçebelere vahşilik kattığını belirtmektedir. Asya'nın kimsesiz ovalarını kurtaran bu insanların meşguliyetleri ve yaşam tarzlarından dolayı şehirde yaşayan Türklerin ahlaki bozukluklarından mahrum olduklarından bahsetmektedir. Bir boyun zenginliğinin mal ve ürünleri bir yerden başka bir yere avantajlı şekilde taşımalarını sağlayan deve sayısından anlaşıldığını belirten seyyah, bu insanların özgür şekilde hareket edip az vergi ödediklerini nakletmektedir. Türkmenlerin ürünlerini kıyı bölgelerde sattıklarını söyleyen seyyah, "(...) Onlar, yakın şehirlerde yaşayan mülk sahiplerinin meyvelerini toplamada ve hasadını yapmada etkili şekilde çalıştırılan yegâne kişilerdir. Ücretleri, bu yüzden son derece yüksektir. (...)” şeklinde söylemektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Emerson, a.g.e., s. 107.

⁴¹⁶ Robinson, a.g.e., s. 315-316.

⁴¹⁷ Robinson, a.g.e., s. 316-317.

⁴¹⁸ Addison, a.g.e., s. 196.

⁴¹⁹ Burgess, a.g.e., s. 116.

Doğu Karadeniz Bölgesinde bulunan Spencer, Hopa'ya doğru giderken karşılaştığı Türkmenlerin yolculuk halinde olduğunu, genç bir adamın at sırtında sağlıklı inek sürülerini kontrol ettiğini, bunu ayrıca iyi at binen saygıdeğer görünümlü, uzun sakallı aile reislerinin takip ettiğini ifade etmektedir. Bunlardan sonra gelen kadınların deve, katır ve eşeklerin sırtında yolculuk yaptığını, bu hayvanların, içerisinde tedarik ürünleri, keçe çadırlar ve pişirme araç gereçleri olan sepetleri taşıdıklarından bahsetmekte, kafilenin en sonunda ise keçi ve koyun sürüleriyle birlikte kürklü yüksek başlık takan ve koyun derisi ceketler giyen çocukların geldiğini de eklemektedir. Bu insanlarla bir gece geçiren seyyah, insanların şafak vaktinde kalktıklarını, erkeklerin inek ve koyun sürülerine baktıklarını ve kadınların ise süt sağma, yayık yapma ve arpadan kek pişirme işiyle meşgul olduklarını nakletmektedir.⁴²⁰

Ülkede yaşayan göçebe gruplar yalnızca Türkmen ve Yörük diye adlandırılan unsurlar değildir. Seyyahlar ayrıca doğu ve güney bölgelerinde konargöçer şekilde çadırlarında yaşayan Kürtleri de eserlerinde ele almaktadırlar. Örneğin, Armstrong ve Stuart 1830'lu yıllarda Doğu Anadolu'daki Kürtlerin, Fırat Nehri kenarlarında siyah çadırları ile yerleştiklerini, kalın ve güçlü görünen bu çadırların keçi ya da devetüyünden yapıldığını belirtmektedirler. Stuart, bu çadırların güneye baktıklarını, Kürtlerin yaz boyu kamp yapıp yazın köylerine geri döndüklerini ve Ağrı Dağı'ndan Luristan dağlarına kadar bütün sınırların farklı Kürt aşiretleri ile dolu olduğunu dile getirmektedir. Armstrong, Erzurum'da Fırat Nehri kenarında Kürt bir aileye konuk olmuştur. Seyyah, adam ve eşinin koyun sağdıklarını, işleri bittikten sonra ise kadının eşi için çadırda halı ve yastık hazırladığını, çubuğunu ona verip sofrayı hazırlamaya koyulduğunu dile getirmektedir.⁴²¹

2.4.2. Misafirperverlik

Bu insanların çalışkan ve konuksever olduğunu ifade eden Arundell, niteliklerinin genel olarak hırsızlıkla ilişkilendirilemeyeceğini belirtmektedir. Seyyah, Türkmen kampını gören birisinin onların sahtekârlığa sahip olmadıklarına inanması gerektiğini nakletmektedir. Efes'i ilk ziyaret ettiğinde seyyah, Torbalı ovasının Türkmen çadırlarıyla kaplı olduğunu, reislerinin aşırı medeni ve yardıma hazır olduğunu, hatta bir gece bu Türkmen kampında kaldığını, kişisel güvenliğinden ya da boğazının güvenliğinden herhangi bir sıkıntı yaşamadığını aktarmaktadır.⁴²²

Spencer, Doğu Anadolu'da seyahat ederken Artvin Hopa'da karşılaştığı Türkmen kafilesinin oldukça iyi huylu ve misafirperver olduklarını ifade etmektedir. Seyyah, boyun bir kısmı ile bir yerde kamp kurduklarını, gece yaşlı bir adamın çadırına davet edildiğini ve içeri girdiklerinde bol miktarda yemeğin hazır halde bulunduğunu söylemektedir. Yemekten sonra ev sahibi ve ailesiyle birlikte çubukla tütün içtiğini, gece vakti ise çadır içindeki kuzuların zıplamalarından dolayı rahat

⁴²⁰ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 107-108, 110.

⁴²¹ Armstrong, a.g.e., s. 183 ve Stuart, a.g.e., s. 115-117.

⁴²² Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 77-78.

uyuyamadığını belirtmekte olan seyyah, ev sahibinin ertesi gün kahvaltı yapmadan onların ayrılmasına izin vermediğini de notlarına eklemektedir.⁴²³

2.4.3. Yemek Kültürü

Göçebe grupların yemek alışkanlıkları ile ilgili seyyahlar net bilgiler vermemektedirler. Yalnızca elde edinilen bilgilerden yola çıkarak tespitler yapılabilmektedir. Çoğunlukla hayvancılıkla uğraşan ve tarımla da ilgili bulunan bu grupların süt, yağ, kaymak, yenir ve et gibi hayvansal ürünler ile birlikte pilav ve çorba tükettikleri söylenilebilir. Spencer, Hopa'daki Türkmen kafilesine misafir olduğu akşam, arpadan yapılmış kek, taze süt, yağ ve mükemmel pilav yediğini nakletmektedir.⁴²⁴

2.4.4. Giyim

Burgess, 1834 yılı Temmuz ayında Balıkesir Susurluk çevresinde gezerken denk geldiği Türkmen kamplarındaki kadınların görüntüleri hakkında az da olsa bilgiler vermektedir. Seyyah, "(...) Kadınlar fazla miktarda allı pullu görünürler, hoş görünmeyen ceketlerinin etrafı metal püsküllerle çevrilidir ve büyük, göz alıcı tokaları, kuşaklarını ve bileziklerini iyice kaplamaktadır. (...)" diye aktarmaktadır.⁴²⁵ Spencer da iki yıl sonra Hopa'da karşılaştığı bir Türkmen kafilesindeki kadınların tek kıyafetlerinin çeşitli renkte örülmüş pantolon ve gömlek olup, bunların bol olduklarını söylemekte ve saçlarının da kuşakla sarılı olduğunu ilave etmektedir.⁴²⁶

⁴²³ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 110.

⁴²⁴ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 110.

⁴²⁵ Burgess, a.g.e., s. 117.

⁴²⁶ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TOPLUMSAL MEKÂNLAR, EĞİTİM KURUMLARI VE HALK SAĞLIĞI

Bir toplum, onu oluşturan insan gruplarının yanında, bu grupların hem bireysel hem de toplu halde yaşamlarını sürdürdükleri mekânlar çevresinde temellenmektedir. Osmanlı toplumu, diğer toplumlarda görüldüğü gibi, farklı dinlere inanan insanların birlikte vakit geçirdikleri ve karşılıklı etkileşimlerin meydana geldiği mekânları barındırmaktaydı. Osmanlı toplumunun iç dünyasını yansıtmaya amaçlanan bu bölümde öncelikli olarak toplumsal hayatın vazgeçilmez unsurları arasında olan insanların evleri dışında zamanlarının neredeyse tamamını geçirdikleri pazar, han, kahvehane, hamam, gazino ve mezarlar vb. mekânlar ele alınarak dönemin toplumunun özellikleri resmedilmektedir. Özellikle de Hristiyan okullarının incelendiği eğitim kurumları ile toplumun yüzyıllar boyunca mücadele etmek zorunda kaldığı ve coğrafyada büyük kısımlara sebep olan hastalıklar nezdinde toplumun sağlık koşulları değerlendirilmektedir.

3.1. Toplumsal Mekânlar

Seyyahların verdikleri bilgiler doğrultusunda şehir ve köyleri oluşturan toplumsal alanlar ve mekânlar hakkında tasvirler yapmak mümkündür. İnsanların vakitlerini geçirdikleri mekânlar, toplumun yansımalarını ortaya koymaları açısından önemlidir. Bu mekânların incelenmesi, toplumdaki insanların ilgi alanlarını ve sosyal durumlarını ortaya koymasından dolayı dikkat çekicidir. Çünkü insanların yaşadıkları ve temas ettikleri çevre, tarihin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Osmanlı insanının en üst sınıftan en alt sınıfa kadar zamanlarını nerede geçirdikleri, nerelerde toplandıkları, burada meşgul oldukları aktiviteler ve en önemlisi birbirleriyle sürekli temas halinde olmaları ile ilgili tespitler bir toplumun iç yüzünü ortaya koyması bakımından tarihçilere farklı bakış açıları sunabilmektedir. Çok uluslu olan Osmanlı Devleti'nin bu özelliğini en iyi şekilde bu mekânlar gözler önüne sermektedir.

3.1.1. Pazarlar

Osmanlı şehirlerinin vazgeçilmez ve en işlek yerlerinden olan pazarlar, seyyahların anlatımlarıyla da bu özellikleri doğrultusunda paralellik göstermektedirler. Pazarlar özellikle büyük şehirlerde bulunanlar; canlılık, tedarik ürünlerinin bolluğu, kalabalık insan toplulukları, yine kadınların ender olarak görüldükleri yerler olmaları yönünden seyyahların dikkatini çekmektedir.

Morier, 1809 yılında Erzurum'daki pazarların çoğunu gezdiğini ve çok azının kubbeli, diğerlerinin ise teraslı olduğunu belirtmektedir. Seyyah, pazarlardaki dükkânların dolu olduğunu ve buraların oldukça iyi bir işleyiş gösterdiklerini dile getirmektedir.⁴²⁷ Ouseley, 1812'de Düzce ve İzmit'teki gezilerinde gördüğü pazarlardaki ürünler hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, Düzce'de pazarın salı günü toplandığını ve burada ekmek, et, peynir, tütün, çay, şeker, barut, çubuk, kilit, tarak, kâğıt ve çakmaktaşı gibi ürünlerin yer aldığını aktarmaktadır. İzmit'te ziyaret ettiği pazarın ise et ve meyve açısından zengin olduğunu, Rum ve Ermenilerden şarap ve rakı da aldığını sözlerine eklemektedir.⁴²⁸

Kinneir, 1813 yılında İzmir'deki köle pazarı hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah buradaki çocukların sağlıklı ve mutlu olduklarını, bu kadar siyah olan köleleri hiç görmediğini belirtmektedir. Pazarda otuz ya da kırk köle olduğunu nakleden seyyah, hepsinin genç olduğunu sözlerine eklemektedir. Yolculuğuna devam eden Kinneir, Aydın'daki pazarlar ile ilgili olarak tamamen güneşten korunduklarını ve buradaki ağaçların, çoğu şehirde güneşten korunmak için kullanılan hasırdan mekânların yerini tuttuklarını aktarmaktadır. Seyyah pazarların durumu ve karşılaştığı manzara hakkında şunları dile getirmektedir:

(...) İngiltere'de fuarlarda ve yarışlarda buldum, Paris'te anma törenlerine, Katanya ve Napoli'de maskeli balolar ve karnavallara tanıklık ettim. Ancak, genelde güzel kıyafetlerin ve hoş bir çeşitliliğin olduğu Türk pazarlarının yanında bunların hiçbiri beklentileri karşılamamaktadır. Seslerin gürültüsü, bu tür bir manzarada olağan olandan daha gürültülüydü. Develer ve yüklü katırlar, sürekli olarak sürücülerin ikazlarına neden olan kalabalık arasından geçmekteydi. Kadınlar çocuklarını arkalarına bağlamışlardı. (...)⁴²⁹

Swan, 1825 yılında İzmir'de bir pazarda gezerken bağırarak satıcıların olduğunu, satılan ürünler arasında hoş bir elmas yüzük ve bir Türk halısının sergilendiğini belirtmektedir.⁴³⁰ Emerson ise 1828 yılında şehirde gezinirken, hiçbir seyyahın hayal kırıklığına uğramayacağı ve şehrin en ilgi çekici kısmı olan pazarlar ve meyve marketlerine geldiklerini söyleyerek buralardaki ürünler ve pazardaki manzara hakkında bilgiler vermektedir:

(...) Armutlar, narlar, bademler, altın elmalar, domates ve diğer binlerce şey, mis kokulu piramitler içinde dizilmişken çok lezzetli Kasaba kavunu, Sancak ve Urla'nın şeftalileri ve zerdalileriyle birlikte yığınla kümelenmektedir. Bunların arasına karışmış şekilde her köşede soğuk, her lezzette ve buz gibi serinlikte şerbetlerin satıcılarının kaynaklarının tıngırtısı bulunmaktadır. Ancak pazarlar büyük ilgi oluşturmaktadır. Sıralı kemerlerin uzun hatları, önleri tamamen açık, zeminden yaklaşık 61 cm yükseklikte olan her tarafta küçük kare apartmanlar

⁴²⁷ Morier, a.g.e., s. 321.

⁴²⁸ Ouseley, a.g.e., s. 509, 515.

⁴²⁹ Kinneir, a.g.e., s. 6-7, 277.

⁴³⁰ Swan, a.g.e., I, s. 139.

içermektedir. Rafların her tarafı, amber çubuğunu tütürmek ya da da cilalı boncuğunu sürekli saymak için merkezde bir yastık üzerinde yaslanan tüccarların eşyalarıyla zengin şekilde doludur. (...)⁴³¹

Emerson, pazardaki bir Yahudinin, Rumların ceketleri için marifetli elleriyle örgü yaptığını ya da Türk leydilerinin eşyalarını nakışladığını ifade etmektedir. Bir grup neşeli Rumun gevezelik yapıp iskambil oyunlarını ile eğlendiklerini dile getiren seyyah, Arapların, Mısırlıların, Fransızların, İngilizlerin ve İtalyanların aynı pasajda toplandıklarını nakletmektedir. Seyyah, Ermenilerin sürekli pazarda bulunduğunu ve bunların Türkler ile yabancılar arasında tercümanlık ve komisyonculuk yaparak hayatlarını idame ettirirliklerini de sözlerine eklemektedir.⁴³²

Burgess, 1834 yılında İzmir'de iki büyük pazar olduğunu sözlerine eklemektedir.⁴³³ Bir yıl sonra şehirde bulunan Addison da, güneş ışığından korunmak için pazarlarda kalın bir hasır ile kaplı olan kereste parçalarının çatıdan çatıya gerili olduğunu, uzun sakalları ve sarıklarıyla saygıdeğer görünümlü kişilerin bağdaş kurarak dükkânları önünde oturduklarını ve kendilerini bir şeyler satın almaya davet etiklerini belirtmektedir. Seyyah, burada tütün içmek için yapılan çubukların amber başlıkları (lüle), zengin Türk halıları, kaşmir şal ve Bursa ipeğinin onlara sergilendiğini söylemektedir. Addison, pazarın ayakkabı pazarı, silah pazarı şeklinde farklı bölümlere ayrıldığını, zengin Türk kostümlerinin ve kadın peçelerinin (altın ve pullarla süslenmiş) ayrıca satışta olduğunu nakletmektedir.⁴³⁴

Hamilton 1836 yılında İzmir'in merkezinde bulunurken, pazarların İstanbul'da çok göz alıcı olmasına rağmen, burada oldukça ıssız olduğunu aktarmaktadır. Seyyah farklı ürünlerin, zemin üstüne geniş bir şekilde yayılan ahşap bir alandaki farklı kısımlarda satıldığını belirtmektedir. Bunlar arasındaki yolların oldukça dar olduğunu belirten seyyah, geceleri bu mekânların kilitlendiğini ve bekçiler tarafından korunduğunu nakletmektedir. Seyyah her çeşit ürün için farklı dükkânların olduğunu belirterek şu şekilde devam etmektedir:

(...) Taze meyve genellikle sokaklarda ve açık pazar alanlarında satılmaktadır. Diğer kısımda ilginç eşyalar ve güzel sanat objelerinin yanında antik silahlar, fitilli tüfekler, yatağan ve silahlar için pazarlar yer almaktadır. Çubuklar diğer bir bölgede satılmaktadır. İngiliz pazarı olarak adlandırılan bir galeride pamuklu ürünler yer almaktadır. (...)⁴³⁵

⁴³¹ Emerson, a.g.e., s. 39-40.

⁴³² Emerson, a.g.e., s. 40-41.

⁴³³ Burgess, a.g.e., s. 67.

⁴³⁴ Addison, a.g.e., s. 97.

⁴³⁵ Hamilton, a.g.e., I, s. 57.

3.1.2. Hanlar/Kervansaraylar

Seyyahların uğradıkları ve dinlendikleri yerler arasında bulunan han ve kervansaraylar oldukça göz önünde olan yapılardır. Bunlar özellikle ticarî yollar üzerinde ticaretle uğraşan insanların ve kervanların barınmalarını sağlamak, onların mallarını emniyet altına almak üzere tesis edilmiştir. Burada konaklayan insanların her türlü ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla hizmet eden bu yapılar, ya devlet tarafından ya da hayırsever insanlar tarafından tesis edilmektedir. Han ve kervansaray ayrımının seyyahlar tarafından pek yapılmadığı ve sık sık iki tabirinde kullanıldığı görülmektedir. Seyyahlar da verdikleri bilgilerde bu yapıların özelliklerini, verdikleri hizmetler ve yapıma amaçları hakkında kendi fikirlerini de ortaya koymaktadırlar. Bazı seyyahlar bu konuda kısa ve detaylı bilgiler vermektedirler.

Morier, Turhal-Amasya yolunda bir kervansarayda konakladıklarını ve öküzlerini çektikleri arabalarıyla köylülerin de orada konakladıklarını belirtmektedir.⁴³⁶ Kinneir ise Tarsus'da oldukça düzgün yedi tane ve Kastamonu'da ise altı tane han olduğunu dile getirmektedir. Seyyah, Samsun'da tüccarların kullandığı oldukça büyük bir han olduğunu aktarmaktadır. Gümüşhane'de ise beş; Erzurumda yirmi ve Bitlis'te yedi tane hanın varlığından bahsetmektedir.⁴³⁷ Porter da, 1819'da Kars Pasinler'de bir handa kalmaları ve burada insanlarla hayvanların iç içe kaldıklarından dolayı hayvan oranının insana oranla daha fazla olmasından ve bu durumun olumsuz şartlara sebep olduğundan bahsetmektedir. Seyyah ayrıca burada efendilerin, hizmetlilerin, hırsız ve dürüst adamların bir arada dost olarak görüldüklerini ve bütün tarafların aynı tütün çubuğunu ve kahve cezvelerini ortak olarak kullandıklarını ifade etmektedir.⁴³⁸

Emerson, İzmir'in güneyinde seyahatine devam ederken harabe halde olan bir kervansaray hakkında fikirlerini belirtmektedir. Seyyah, bu muazzam yapıların tesis edilmesinin peygamberin tebliği ve sadaka verme inancı ile teşvik edildiğini aktarmaktadır. Seyyah, "(...) Kervansaray genellikle bir su kaynağının çevrelediği ya da ona uygun olarak inşa edilmiş geniş boyutlarda kare bir avludan oluşmaktadır. Her taraf ayrı apartmanlara bölünmüş mimari kemerler üzerinde çevrelenmektedir. (...)” şeklinde ifade etmektedir. Emerson bu yapıların işleyişi ile ilgili olarak seyahat eden kişilerin atlarını dinlendirmelerine izin verildiğini ya da deve sürücülerinin halılarını yere sererek ve her ne getirdilerse onu yediklerini, ne bir yiyecek, şarap ne de yatak tedarik edildiğini söylemektedir. Sabah han kapıcısına az miktarda bahşiş verildiğini açıklayan seyyah, bunun zorunlu bile olmadığını sözlerine eklemektedir.⁴³⁹

⁴³⁶ Morier, a.g.e., s. 321, 346.

⁴³⁷ Kinneir, a.g.e., s. 126, 282, 304, 349, 366, 394.

⁴³⁸ Porter, a.g.e., s. 655-656.

⁴³⁹ Emerson, a.g.e., s. 75-76.

Bursa’da bulunan Burgess, ülkedeki hanların yapılma amaçları ve özellikleri ile Bursa’daki yapılar hakkında şu bilgileri vermektedir:

Khans ya da hans olarak adlandırılan Türkiye’nin büyük şehirlerindeki oteller orijinal olarak kamu kuruluşları olarak tasarlanmıştır. Onlar, genel olarak ticaret yapan yolculara kolaylık sağlamak ve yabancıları ağırlamak amacıyla, İslâma saygı duyan sultanlar vasıtasıyla kurulmuştur. Onlar büyük bir ölçek üzerinde tasarlanmakta ve sağlam malzemelerle inşa edilmektedir. Camiler dışında Türk şehirlerindeki en göz alıcı ve dikkat çeken yapılardır. Her şey göz önüne alındığında, onlar neredeyse hala esas amacıyla sınırlandırılmaktadır. Tek başına geçen gezginleri karşılamak ikinci bir hedeftir. Onlar gerçekte ticarî ürün depoları ve tüccarlar için kalıcı ikamet yerleri olarak kullanılmaktadır. Khangee ya da hancı misafirlere odalar dışında bir şey tahsis etmez. Günlük ücretini düzgün ödeyen sakinlere anahtarlarını teslim eder. Bursa’da gördüğümüz İpek Han, ham ipek satan ve satın alanların hâkim olduğu bir sezondan dolayı neredeyse bu tarzda işgal edilmişti. Hana giriş oldukça geniş hantal bir kapı ki güneş batmaya başlar başlamaz, ‘onun menteşeleri sert gök gürültüsü şeklinde gıcırdamaktadır’, vasıtasıyladır. İçi; ortasında hoş ve bereketli bir kaynağın aktığı geniş dikdörtgen bir avlu sunmaktadır. Bütün avlu çevresindeki odalar iki kat şeklinde düzenlenmektedir, ortalama boyutları yaklaşık 3,66 m²’dir. (...) ⁴⁴⁰

Balıkesir, Akhisar ve Alaşehir’de 1836 yılında yolculuklar yapmış olan Addison da bu bölgelerde seyahat edenler için han gibi yapılar olduğunu ifade etmektedir. ⁴⁴¹ Spencer ise Trabzon’da bulunduğu sırada bu yapıların ticarî ürünler için bir depo olmasının yanında tüccarların da konforlu şekilde buralarda ikamet ettiklerini aktarmaktadır. Seyyah 1836 yılında verdiği bilgilerde, bu yapılardan şehirde on bir tane olduğunu ve hepsinin taştan yapılmış olduğunu sözlerine eklemektedir. ⁴⁴² Ainsworth 1838 yılında Ankara’da bulunduğu sırada, şehrin on yedi ila on sekiz hana sahip olduğunu, Kalecik’te ise yalnızca bir tane han olduğunu gözlemlerinde dile getirmektedir. ⁴⁴³

Bu yapılarla ilgili en ayrıntılı bilgileri Elliott vermektedir. Seyyah, 1837 yılında Manisa Salihli’de gezisine devam ederken Türkiye’de şehir ve büyük köylerdeki hanların hepsinin yabancılar için barınak sağladığını, büyük şehirdeki hanların zaten hepsinin aynı olduğunu; ancak taşradakilerin de bunlara oldukça benzerlikler gösterdiklerini söylemektedir. Seyyah, dört duvar olan bu yapıların kapılarının geceleri kilitlendiğini, mekândaki küçük odaların tek kapı ve pencereden oluştuklarını ifade etmektedir. Seyyah, anahtarlara sahip olan odaların günlük 2 pence; 32 para ya da 3 pence; 1 kuruş 8 para karşılığında kiralandığını ve bir yabancıya daha uzun ya da

⁴⁴⁰ Burgess, a.g.e., s. 125-126.

⁴⁴¹ Addison, a.g.e., s. 171, 174, 177.

⁴⁴² Spencer, *Travels in Circassia*, II, s. 156.

⁴⁴³ Ainsworth, a.g.m., s. 271, 274-275.

kısa dönem için oda kiralayabileceğini nakletmektedir. Seyyah, kalacak olan kişinin yatması ve yemesi için gerekli gereçleri odasına koyabildiğini de sözlerine eklemektedir.⁴⁴⁴

Fellows, 1838 yılında Manisa’da konakladığı han hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Seyyah, oldukça iyi bir yapı olan hanın İtalyan sarayları gibi büyük olduğunu ve tamamen taş ve demirden yapıldığını aktarmaktadır. Odaların çok temiz olduğunu söyleyen seyyah, aylardır gördüğü herhangi bir evden daha iyi durumda olan bu yapının görüntüsünü sevdiğini söylemektedir. Seyyah, Edremit’teki bir han hakkında ise aksi yönde gözlemlerde bulunmaktadır. Seyyah, hanın kirli olduğunu ve kendisinin iki oda seçme hakkının bulunduğunu belirterek, son dönemlerde peynir ve zeytin kabuklarıyla doldurulmuş olan bu odaların oldukça tiksindirici göründüğünü dile getirmektedir.⁴⁴⁵

3.1.3. Kahvehaneler

Osmanlı coğrafyasında, günümüzde olduğu kadar hatta daha fazla olmak kaydıyla kahvehaneler ve kahvehane kültürü geniş bir alana yayılmaktadır. Şehir ve köylerde erkekler bu mekânlarda toplanmakta, tütün ve kahveleriyle sohbetlerini gerçekleştirmektedirler. Ele alınan seyyahların hepsi bu yerlere uğramış ve buraları gözlemlemişlerdir. Bazı seyyahların gözünden buralardaki insanların nelerle uğraştıkları, ortam ve ülkede ne sıklıkta kahvehane olduğu oldukça iyi şekilde anlaşılmaktadır.

İstanbul’a doğru yol alan Morier, Gerede de durduğu bir sırada, buradaki pazarlarda iyi görünümlü kahvehanelerin olduğunu ve çok sayıda insan tarafından doldurulduklarını aktarmaktadır. Seyyah iyi görünümlü insanların burada oturup tütün içerek keyif yaptıklarını ifade etmektedir.⁴⁴⁶ Hobhouse da 1810 yılında İzmir Selçuk’ta bir kahvehanede, insanların kahveden başka bir şey içmediklerini, insanların kendi çubuk ve tütünlerini getirdiklerini söylemektedir. Seyyah, “(...) Bu kurumda, bizim meyhanelerimizdeki gibi müşterilerin borçlarının yatağının üzerindeki bir tahtaya yazıldığını gözlemledim. (...)” şeklinde sözlerine devam etmektedir.⁴⁴⁷

İzmir’de bulunan Emerson, Gaziemir’de bir köyde kahvehanede konakladıklarını ve ülkede pek çok kahvehane olduğunu söylemektedir. Buraların kalabalık alanlar olduğunu belirten seyyah, bazı halsiz Türklerin köşede eğlendirici bir hikâye anlatıcısı etrafında toplandığını ve amber çubuklarından uzun kıvrımlı dumanlar çıktığını belirtmekte, diğer bir gurubun ise iskambil oynayan gürültücü Rumlar olduğunu ve onların yüksek sesle konuştuğunu aktarmaktadır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Elliott, a.g.e., s. 99-100.

⁴⁴⁵ Fellows, a.g.e., s. 20, 43.

⁴⁴⁶ Morier, a.g.e., s. 356.

⁴⁴⁷ Hobhouse, a.g.e., s. 100.

⁴⁴⁸ Emerson, a.g.e., s. 73-74.

Keppel, 1829 yılında Sakarya ve Eskişehir’de uğradığı kahvehaneler hakkında bilgiler vermektedir. Hersek ve İnönü gibi yerlerdeki kahvehanelerde yaklaşık yirmi Türkün bulunduğunu, havalandırmalarının son derece kötü olduğunu söyleyen seyyah, kömür dumanlarının çok yoğun olduğunu ve bu durumun insan sağlığı üzerindeki kötü etkisinden bahsetmektedir.⁴⁴⁹ Slade ise 1830’lu yıllarda Balıkesir’de uğradığı bir kahvehane hakkında, burada insanların duman tütürüp kahve içtiklerini, halı üzerinde uzanıp yaslandıklarını söylemektedir. Seyyah buradaki insanların karşılama şekli ve kibarlıklarıyla ilgili olarak şu şekilde bilgiler vermektedir:

(...) Hep birlikte değil ayrı ayrı, ‘*Hoch ghieldiniz, sefa ghieldiniz*’, (Hoş geldiniz, daha da hoş geldiniz) sürekli tekrarlanmaktadır. Her birinin açıkça iyi niyetini fark edebilirsin. Eğer yorgun görünüyorsan, bazı kişiler hoş bir şekilde oturacak yer gösterirler. Eğer çubuğun yoksa onlardan biri sana bunu önerir, diğeri tütün ikram eder, üçüncü kişi ise kömür getirir. Sonra kendini birkaç dakikalığına sessizliğe bırakırsın. Kahveni yudumladıktan ve yenilenmiş bir şekilde etrafına bakmaya başlarken ‘*Nerdan ghieldiniz?*’ (Nereden geldiniz?) ‘*Ne haber?*’ (Haberler ne?) soruları sorulabilir. (...) ⁴⁵⁰

Stuart, 1835 yılında Mudanya’da bir kahvehanede kahvaltı yaptıklarını, insanların burada tek eğlenceleri olan çubuklarıyla tütün ve nargile içtiklerini belirtmektedir.⁴⁵¹ Elliott da İzmir’deki kahvehanelerin özellikleri hakkında gözlemlerini aktarmaktadır. Seyyah, Avrupa’dakilerin aksine buradaki kahvehanelerin barınmak için yegâne yapılar olduğunu, kahve yapmak için tek bir odada ocak ve iki tasın yer aldığını, zeminden yaklaşık 20 santim yükseklikteki platformun gelen insanlar ve misafirler için uyuma yeri olarak kullanıldığını nakletmektedir. Dışarıda da aynı platformun bulunduğunu söyleyen seyyah, güneşten korunmak için çalılıklardan oluşan bir tentenin varlığından bahsetmektedir. Bu mekânlarda sunulan tek şeyin kahve olduğunu aktaran seyyah, bazen somun ekmeğinin de tedarik edilebileceğini sözlerine eklemektedir.⁴⁵²

3.1.4. Hamamlar/Kaplıcalar

Ülkedeki hamam ve kaplıca gibi yapılar da seyyahların dikkatini çeken unsurlar arasındadır. Seyyahlar bu yapılarla ilgili olarak genellikle, insanların buralara gelme sebepleri, bu konuda ünlü olan şehirler, binaların yapısı ve içindeki suyun özellikleri ile ilgili bilgiler vermektedirler. İslâm dininin yerleştirdiği temizlik anlayışı, kaplıcalardaki suların şifalı olduğuna inanılması ve insanların böyle yerlerde dinlenme istekleri bu tür yapıların ülkede cazip hale gelmesine sebep olmaktadır. Seyyahların verdikleri bilgilerden temizlenme ve şifa bulma amacı ile tesis edilmiş olan hamam ve kaplıcaların ülkede yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Morier, Lady Stanhope, Arundell, Emerson ve Slade gibi seyyahlar konu hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedirler.

⁴⁴⁹ Keppel, a.g.e., II, s. 144-145, 178.

⁴⁵⁰ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, I, s. 355-356.

⁴⁵¹ Stuart, a.g.e., s. 51.

⁴⁵² Elliott, a.g.e., s. 51-53.

Erzurum'da bulunan Morier, şehirde on altı tane hamam olduğunu ifade etmektedir. Seyyah Ilıca bölgesindeki hamamlardan ikisinin, erkek ve kadınları ayırmak için duvarlarla kaplı olduğunu ve çevredeki geniş kesimden insanların oraya toplanıp çadırlarını kurduklarını nakletmektedir.⁴⁵³ Bölgeyi ziyaret eden Armstrong da 1829 yılında Ilıca'da birkaç sıcak kaplıca ve hamam bulunduğunu aktarmaktadır.⁴⁵⁴ Çanakkale'de bulunan Hobhouse ise, bölgede yer alan bir Kaplıca'dan çıkan suyun insanlar tarafından tedavi amaçlı kullanıldığını ve insanların fil hastalığı ile cüzam türlerinin tedavisi için geldiklerini aktarmaktadır. Seyyah, kendilerine eşlik eden bir İngiliz beyefendisinin söylediklerine göre suyun sıcaklığının kaynağın başında 60 derece olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁵

Pek çok seyyah Bursa kaplıcaları ve hamamlarının ününden bahsetmektedir. Lady Stanhope, 1811 yılında şehirde oldukları sırada, birkaç hamamla ilgili tanımlar yapmaktadır. Bunların geniş binalar olduklarını söyleyen seyyah, tonoz çatıyla kaplı üç ferah odaya sahip olduklarını, çatıların loş ışığa izin veren fanus şeklinde camlardan oluştuklarını ve sıcaklığı engellediklerini ifade etmektedir. Bu hamamların Osmanlı'da yaygın olduğunu söyleyen seyyah, buradaki suların farklı derecelerdeki kükürtlü kaynaklardan çıktığını söylemektedir. Başlıca hamamlardan birindeki kaynağın elin dayanamayacağı kadar sıcak olduğunu söyleyen Lady Stanhope, sıcaklık arttıkça güçlü bir sülfür kokusunun ortaya çıktığını ve insanların bu kokunun hastalıkları tedavi edici yönüne inandıklarını belirtmektedir. Meryon, Stanhope'un bir arkadaşına gönderdiği mektupta yazanlara göre bahsettiği hamamın yapısı ve burada vakit geçiren kadınlar hakkında şunları söylemektedir:

(...) İlk odada bulunan aynı su, vücudu buğulamak için yeterli derecede sıcak buhar üretir, ikinci odadaki su, hamama gelenlerin kendilerini soktukları uygun sarnıçlar içine ulaşır. Bu hamamlar sadece hastalar tarafından değil, genellikle sık bir şekilde normal yerleşimciler tarafından kullanılır. (...) Asya kadınları ne kadar güzeller! Onlar elli ila beş yüz kişi hep beraber hamama gidiyorlar. (...) Yıkandıktan sonra saçlarını çiçeklerle bağlıyor ve yemek yiyip saatlerce konuşuyorlar. Gözleri dışında yüzlerinin her yerini toparlıyor ve akşam olana kadar ağaçların altında oturuyorlar. (...)⁴⁵⁶

Bursa'da gezintisine devam eden Alcock da, 1830 yıllarına doğru şehrin belki de Türkiye'de en iyisi olan hamamlara sahip olduğunu nakletmektedir.⁴⁵⁷ Aynı yıllarda ülkede bulunan Slade, Urla'nın kaplıcalarıyla ünlü olduğunu; ancak hastalar için müsait durumda olmadığından çok fazla kullanılmadığını belirterek Türkiye'deki bütün kaplıcaların hemen hemen aynı kusurlara sahip

⁴⁵³ Morier, a.g.e., s. 321.

⁴⁵⁴ Armstrong, a.g.e., s. 191.

⁴⁵⁵ Hobhouse, a.g.e., s. 122.

⁴⁵⁶ Meryon, a.g.e., s. 75-78.

⁴⁵⁷ Alcock, a.g.e., s. 162.

olduğunu; Bursa'dakilerin bunun aksine konaklama açısından çok harikulade imkânları bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁸

Addison da, şehirde her taraftan insanları çeken sayısız ferah doğal sıcak hamamlar olduğunu ve bunların aynı odada sıcak ve soğuk su kaynaklarına sahip olduklarını söylemektedir.⁴⁵⁹ Stuart, Bursa'da bir kaplıca'yı ziyaret ettiklerini, suyun sıcak olduğu üçüncü odaya girdiklerini ve geniş havzadan çıkan sıcak suyun içinde yirmi Türkün yüzdüğünü söylemektedir.⁴⁶⁰ Spencer ise 1836'da şehrin birkaç kaplıcaya sahip olduğunu ve bunların etkili tedaviler açısından meşhur olduklarını, yıkanmak için her türlü konfora sahip olan hamamların hastalar tarafından sıklıkla ziyaret edildiklerini ifade etmektedir.⁴⁶¹

Kinneir Tarsus'ta iki tane hamam olduğunu belirtmektedir. Seyyah, Bolu'nun kaplıcalarıyla meşhur olduğunu ve bunların şehrin yaklaşık 6,5 kilometre güneydoğusunda bulunduğunu belirterek pek çok Türkün burada konakladığını da sözlerine eklemektedir. Seyyah, Kastamonu'da yirmi beş; Trabzon'da beş; Gümüşhane'de iki; Erzurum'da on yedi ve Bitlis'te dört tane hamam olduğunu nakletmektedir.⁴⁶²

Porter, Bolu'nun güneyinde kaplıcaların olduğunu ve onların iyileştirici özelliğinden dolayı Türkler için fazla öneme sahip olduklarını söylemektedir.⁴⁶³ Aydın'da bulunan Arundell, 1826'da Güzelhisar'da iken İngiliz konsolos yardımcısı Signior Pascal Barbon tarafından verilen bilgiye göre bölgede oldukça güzel olan sayısız hamam olduğunu bildirmektedir. Denizli'ye geçen seyyah, şehrin bir bölgesinde eski bir hamam olduğunu ve içerde kadınların olduğunu aktarmaktadır. Su sıcaklığını 108 derece olarak ölçtüğünü belirten seyyah, suyun merkezinde belkide bu oranın daha fazla olabileceğini vurgulamaktadır. Seyyah hamamın kullanımını ile ilgili olarak şu sözleri söylemektedir:

(...) Bütün Türk hamamları gibi burada da sabah erkenden giren ve yaklaşık öğleye kadar duran kadınlara ilk kullanım hakkı verilir. Günün geri kalanı boyunca akşama kadar erkekler yıkanır. Şu andan itibaren bütün gece kirli suya katlanmak kaçınılmazdır. Bariz şekilde, eğer suyun duruluğu ve onun iyileştirici meziyetlerinden herhangi bir kişi fayda sağlayacaksa bu yalnızca suya ilk girenler için geçerlidir. Doğal olarak bu ayrıcalık için bir yarış olabilir. (...)⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Slade, **Records of Travels in Turkey**, s. 538.

⁴⁵⁹ Addison, a.g.e., s. 169.

⁴⁶⁰ Stuart, a.g.e., s. 54

⁴⁶¹ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 160.

⁴⁶² Kinneir, a.g.e., s. 26, 76, 272, 282, 341, 366, 394.

⁴⁶³ Porter, a.g.e., s. 726.

⁴⁶⁴ Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 227.

İzmir’de bulunan Emerson, büyük ihtimalle kimsenin Türkler kadar tertipli olmadığını ve Türklerin beklide dinlerinden gelen bir kaideden dolayı sürekli hamama gittiklerini nakletmektedir. Seyyah hamamların kullanımı ve amaçları hakkında bazı bilgiler vermektedir:

(...) Her sınıftan insanlar için hayatın bir gerekliliği olarak görülür ve büyük ihtimalle terleme, buharlanma, temizlenme ve şampuanlanma çilesinden sonra hafif ipek bir cübbe içinde hamamın salonunda nefis bir divan üzerinde oturan, çubuğu ve kahvesini sırayla içen bir kişinin sahip olduğu dinlenme hissinden daha lüks bir şey yoktur. Zihnin aynı oranda vücutla beraber arındığı görülür. Kişi insanlığın bütün kaygılarından uzaklaşmış gibi hisseder. (...) ⁴⁶⁵

Hamilton, 1836 yılında Bursa’nın sıcak su kaynaklarıyla meşhur olduğunu, en önemli kaynağın şehrin yaklaşık 2,5 km batısında olduğunu aktarmaktadır. Seyyah ziyaret ettiği kaynakların ortalama 83 derece olduğunu ve Türkler tarafından yapılan bu yapıların kadınlar ve erkekler arasında dönüşümlü olarak kullanıldıklarını ifade etmektedir. Seyyah Kars’ta dört ve Tokat’ta yedi tane hamam olduğunu da sözlerine eklemektedir. ⁴⁶⁶

Balıkesir Sındırgı’da 1837 yılında ziyaret ettiği bir kaplıca hakkında bilgiler veren Hamilton, suyun sıcaklığının 35 derece olduğunu, suyun buradan çıkmadığını ve belli bir mesafedeki başka bir yerden getirildiğini aktarmaktadır. Seyyah ayrıca genel olarak sıcak su kaynaklarının *ılıca* olarak adlandırıldığını dile getirmektedir. Hamilton akıntıyı takip ederek suyun kaynağına ulaşmıştır. Seyyah burada sıcaklığın 60 derece olduğunu ancak yaklaşık 84,5 derece olan Bursa’daki bir kaynaktan çok daha fazla sıcak olan bir tanesinin onu şaşırttığını nakletmektedir. Bu kaynaklardan sülfür gazı yayıldığını da sözlerine eklemektedir. ⁴⁶⁷ Ankara’da bulunan Ainsworth ise modern şehrin yalnızca üç tane hamama sahip olduğunu söylemektedir. ⁴⁶⁸

3.1.5. Gazinolar/Tavernalar

Özellikle Anadolu’nun batısında, İzmir’de seyyahların göz ardı etmedikleri diğer bir konu ise gayrimüslimler tarafından işletilen gazinolardır. Birkaç seyyah bu mekânların amaçları, verdikleri hizmet ve içindeki ortam hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Jolliffe, 1817 yılında şehirde gazino ve tavernaların olduğunu ve bunların ücretlendirme konusunda Avrupa’daki örneklerinden çok farklı olmadığını söylemektedir. ⁴⁶⁹ Carne de 1821 yılında gazinoların güzel şekilde düzenlendiğini ve her akşam 8’de açıldıklarını belirtmektedir. Seyyah okuma salonlarına sahip olan bu yapıların farklı yerlerden gelen seyyah ve yabancıların tanışma alanı olduklarını ve burada

⁴⁶⁵ Emerson, a.g.e., s. 65.

⁴⁶⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 77, 194, 352.

⁴⁶⁷ Hamilton, a.g.e., II, s. 120.

⁴⁶⁸ Ainsworth, a.g.m., s. 274-275.

⁴⁶⁹ Jolliffe, a.g.e., s. 261.

dinlenip zevk aldıklarını, ayrıca ara sıra balolar düzenlendiğini ifade etmektedir. Ancak Yunan İsyamı dolayısı ile bu durumun değiştiğini sözlerine eklemektedir.⁴⁷⁰

Swan, haftada bir gazinoda düzenlenen bir baloya davet edildiklerini, Hobhouse'dan alıntı yaparak bu balolara genelde bütün saygın Rumların, ailelerinin ve leydilerinin davet edildiğini belirtmektedir. Ancak seyyah ona söylendiğine göre, leydilerin Rumdan ziyade İzmirli olduklarını aktarmaktadır. Bunların Avrupalı olup İzmir'de doğduklarını söyleyen seyyah, bu kadınların dans ettikten sonra takındıkları tutumun utanmaz ve iğrenç olduğunu da izah etmektedir.⁴⁷¹ Hervé, 1837'de şehirde Avrupalılara ve Rumlara ait gazinolar olduğunu nakletmektedir. Seyyah, Rum gazinosuna üye olan Avrupalıların olduğunu; ancak Rumların Avrupalılara ait gazinoya girmelerine izin verilmediklerinin altını çizmektedir.⁴⁷² Şehirde bulunan Slade, gazinolar hakkında şu şekilde bilgiler vermektedir:

(...) Gazinolar kış boyu açık olup sürekli eğlenceler düzenlerler. Konuksever bir yönetimle, yabancılar tanışır ve bütün ulusların savaş gemilerinin memurlarına giriş serbesttir. Doğuyu simgeleyen her bir insana girerken bir fincan kahve uzatılır. Eğlence ender şekilde kapalı olan balo salonunda sürmektedir.⁴⁷³

Eğlenmek için İzmir'de bir Rum gazinosuna gittiğini belirten Slade, Rum gazinosunun Avrupalı modellerinden tamamen yoksun olduğunu, kart ve tütünün, kitap ve gazeteden daha çok görüldüğünü aktarmaktadır. Salonun gösterişsiz ve güzel olduğunu nakleden seyyah, manzaranın oynanan oyunlar tarafından çirkin hale getirildiğini söylemektedir. Slade, bitişik bir odada, uzun yeşil bir masada yaşlı leydilerin bir tür kart oyunu oynadıklarını, diğer bir odada da kumarbazların olduğunu, bir başkasında ise dansçıların olduğunu sözlerine eklemektedir.⁴⁷⁴

Addison da İzmir'de bulunurken Hervé'yi doğrular nitelikte, şehirde Avrupalılara ve Rumlara ait iki gazino olduğunu belirtmektedir. Seyyah ilkinin muazzam suit odaları olup bunların bilardo masaları, kartlar ve temel Avrupa dergilerine sahip olduğunu ve Avrupalı tüccarlar tarafından desteklendiğini ifade etmektedir. Bütün yabancıların üç aylık onur üyesi yapıldığını izah eden seyyah, buralarda sık sık balolar düzenlendiğini ve her akşam kart oyunları, satranç, bilardo ve kumar oynandığını sözlerine eklemektedir.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Carne, a.g.e., s. 66-67.

⁴⁷¹ Swan, a.g.e., I, s. 140-141.

⁴⁷² Hervé, a.g.e., I, s. 342-343.

⁴⁷³ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 86-87.

⁴⁷⁴ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 259-260.

⁴⁷⁵ Addison, a.g.e., s. 103.

3.1.6. Mezarlıklar

Seyyahların en sık vurgu yaptıkları konulardan biri de geçtikleri her yerde karşılaştıkları mezarlıklardır. Özellikle Müslüman mezarlık alanlarıyla ilgili pek çok gözlem yer almaktadır. Seyyahlar, Müslümanların bu alanları oldukça iyi şekilde düzenlediklerini aktarmaktadırlar. Ayrıca seyyahlar genellikle şehir dışında ve tepelerde kurulu olan mezarlıkların oldukça büyük alanları kapladıklarını da belirtmektedirler. Aynı şekilde mezar taşları da seyyahların dikkatini çeken diğer unsurlardır. Özellikle Porter, Swan, Emerson ve Hartley gibi seyyahlar konu ile ilgili gözlemlerine geniş yer vermektedirler.

Erzurum'da bulunan Porter, şehrin batı kapısına yakın bir yerde çok geniş bir mezarlık alanı olduğunu ve burada ilk kez Türklere ait anıtlar gördüğünü, bunların şekillerinin kendi dik mezar taşlarına benzediklerini ve üst taraflarında başlıklar olduğunu ifade etmektedir. Mezarlıkta birkaç kadın gözlemleyen seyyah, yüzleri kapalı olan bu kadınların çeşitli yas ve dua şekillerinde ölen Müslümanlar için ağıt yaktıklarını belirtmektedir.⁴⁷⁶ Seyyahların sık vurguladıkları bir husus da mezarlıkların istisnasız selvi ağaçları ile dolu olmalarıdır. Neredeyse ülkedeki her mezarlık alanında bu ağaçlardan görülmektedir.⁴⁷⁷

İzmir'de bulunan Swan, şehirde mezarlıkların sayısız ve dikkat çekici olduğunu, her nerde bir ölü varsa onun gömüldüğünü belirtmektedir. Seyyah, mezarlıkların durumu ile ilgili olarak yaptığı gözlemlerde şunları aktarmaktadır:

(...) Türk gelenekleri, defin yapılan yere bir daha defne izin vermeyeceği için memleket bu ölüm simgeleriyle dolar. Selvi ağaçları kaçınılmaz şekilde onların yakınlarına ekilir. Anıtın baş tarafına yerleştirilen sarıklı taş abideler sayesinde insanlar ölüleri ayırt edebilir. Bunlar sık sık boyalı ve varaklıdır. Ancak onlara gölge yapan ağaçların kasveti, göze hoş gelmeyen ve gösterişli bir görüntü sunar. Her birin üstüne Kur'an'dan yazılar yazılıdır. İzmir'in Rumları yanında Türkler, özellikle kadınlar sık sık lale ve hoş çiçekler ekerler. Bu hoş bir etki yapar. (...)⁴⁷⁸

İzmir ile ilgili olarak Burgess, altı tane mezarlık saydığını söylemektedir.⁴⁷⁹ Erkek mezar taşlarının birçoğunun meslekleri ve mensubu buldukları grubun simgelerini taşıyan başlıklara sahip olduğu ve genel olarak bu taşlarda kullanılan yazı çeşidinin sülüs ve talik karakterli olduğu bilinmektedir.⁴⁸⁰ The Oriental Herald'da anıları yayınlanan seyyah, 1826 yılında İzmir'deki mezarlıklarda mütevazı mezarları olanların baş ve ayak bölgelerine dikilen selvi ağaçlarıyla temsil

⁴⁷⁶ Porter, a.g.e., s. 672-673.

⁴⁷⁷ Örnek olarak bkz. Carne, a.g.e., 65-66; Madden, a.g.e., s. 154; Armstrong, a.g.e., s. 199 ve Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 159.

⁴⁷⁸ Swan, a.g.e., I, s. 131-132.

⁴⁷⁹ Burgess, a.g.e., s. 67.

⁴⁸⁰ Necdet Ertuğ, "Osmanlı Mezartaşları", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 224.

edildiklerini, diğerlerinin ise erkekler için sarıklı ve oyulmuş dik taşlardan oluştuğunu ve bunun anlamının rütbe veya hayattayken yaptığı işi gösteren simgeler olduğunu söylemektedir. Seyyah mezarlar ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır:

(...) Kadınlar için ise sade yuvarlak bir baş bulunur. İsim, yaş ve ayrıca kabarık harflerle kazınmış birkaç uygun dize bulunan metinler süslenmiştir ve oldukça ince işçiliğe sahip olan siyah ya da yeşil zemin ile zıtlık oluşturur. Bunların bazılarının arasına süslü taş sandıklar yerleştirilmiş ve bunlar, görev bilinci ile grup şeklinde toplanan ailenin kadınları tarafından düzenli şekilde ekilen ve en hoş kokulu çiçekler ve bitkilerin yetiştirildiği toprakla doldurulmuşlardır. Bu saygı göstergesi daha ziyade bekâr olup vefat eden diğer cinsiyetten gençlere gösterilir. (...) ⁴⁸¹

Burdur çevresinde 1826'da gezisine devam eden Arundell, batı bölgelerinde selvi ağaçlarının her zaman mezarlıkları süsleyen bir simge olduğunu; ancak Burdur'dan itibaren yol boyunca hiç ağaç görmediklerini belirtmektedir. Anadolu'nun o kısmında selvi ağaçlarının görülmediğini ifade eden seyyah; ancak Türklerin ağaçlara düşkün olduklarını ve özellikle de mezarlarında selvi ağaçları yerine her türden ağaçların toplandığını nakletmektedir. ⁴⁸² Hartley, 1826 yılında İzmir'de iken Yahudi mezarlığının çok geniş bir tepe üzerine kurulu olduğundan, ölü insanların kalıntılarının olduğu yerleri işaret eden taşların varlığından bahsetmektedir. Seyyah bu mezarlığın Türk mezar düzeninin güzelliği ve ağaçları ile büyük bir zıtlık içinde olduğunu da sözlerine eklemektedir. ⁴⁸³

Emerson, 1828'de mezarlıkları genellikle kadınların ziyaret ettiklerini, mezarlıklara çiçekler bıraktıklarını ve erkeklerin nadiren buraları ziyarette bulduklarını ifade etmektedir. Seyyah ayrıca gelenek ve kadınların evlatlarına düşkün olmalarının, erkeklere bu tür davranışların kadınca olduğunu benimsettiğini aktarmaktadır. ⁴⁸⁴ İzmit'te gözlemlerde bulunan Armstrong, Müslüman mezarlarının eğlence yerlerine benzediğini, kabirlerin çiçeklerle kaplı olup beyaz mermerden oluşan mezar taşlarının varaklı metinlerle birlikte aşırı süslü şekilde renkli güller içinde boyandığını belirtmektedir. ⁴⁸⁵

Elliott, Manisa'dayken mezarlıkların çok büyük ve sayısız olduğunu ve bu yapıların seyyahların çok ilgisini çektiğini ifade etmektedir. Seyyah dünyanın diğer yerlerinde, her bir köyün bir, şehirlerin ise iki veya üç tane mezarlığa sahip olduklarını; ancak burada şehirlerin eşit olarak ölümler ve canlılar olarak ikiye ayrıldıklarını aktarmaktadır. Seyyah ayrıca şehrin dışları ve yol kenarları tamamen mezarlıklarla dolu olduğu şeklindeki açıklamasıyla ülkedeki durumu ortaya

⁴⁸¹ Unpublished Manuscripts, s. 512.

⁴⁸² Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 159.

⁴⁸³ Hartley, a.g.e., s. 105.

⁴⁸⁴ Emerson, a.g.e., s. 59-60.

⁴⁸⁵ Armstrong, a.g.e., s. 210.

koymaktadır.⁴⁸⁶ Fellows, İzmir'deki gözlemlerinde, şehrin güneyine doğru giderken gördüğü Yahudi mezarlığının kötü bir görünümüne sahip olduğunu söylemekte ve mezarların genellikle yüzeyin üstünde inşa edildiklerini ve mezarlıklar ile mezar taşlarının Türkler tarafından devamlı olarak tahrip edildiklerini aktarmaktadır. Seyyah, Çanakkale Ayvacık çevresinde gördüğü Türk mezarlarının baş ve ayak kısımlarında sarıklı taşlar bulunduğunu, selvi ağaçları ile sarıldıklarını dile getirmektedir.⁴⁸⁷

3.2. Eğitim Kurumları

Anadolu'yu ziyaret eden İngiliz seyyahlar, ülkenin eğitim durumu, konuşulan dil ve insanların okuma ve yazma alışkanlıkları ile ilgili kısa bilgiler vermektedirler. Bu seyyahlar Osmanlı'daki Müslümanların eğitim sistemleri ve durumlarından ziyade gayrimüslimlerden bahsetmektedirler. Genellikle kiliselere bağlı olan gayrimüslim okulları ve verilen eğitim ile ilgili gözlemlerde bulunmaktadır. Ancak bu eserlerde medrese eğitimiyle ilgili herhangi bir değerlendirme göze çarpmamaktadır. Antalya'da bulunan Beaufort, 1812 yılında bölgedeki Rumların Türkçeden başka bir dil konuşmadıklarını, bazı duaların Türkçeye çevrilmiş olduğunu ancak esas ayinlerin papazlar tarafından Rumca yapıldığını söylemektedir. Seyyah bu papazların çoğunun cemaatlerindeki gibi dualarının anlamlarını bilmediklerini vurgulamaktadır.⁴⁸⁸

Jowett, 1818 yılında İzmir'de Rumlara ait bir okulla ilgili olarak öğrenciler, verilen ders ve ücretler hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, iki yüz elli ila üçyüz öğrenci ve dokuz öğretmen bulunduğunu ifade ederek okulun biri papaz diğeri doktor olan Economus adına sahip iki kardeş tarafından desteklendiğini belirtmektedir. "(...) Mantık üzerine Platon gibi ders verdiğini gördüğümüz doktor, etrafında ayakta duran yaklaşık otuz öğrenciye sahipti. (...)" diyen seyyah, bir öğretmenin yirmi beş öğrenciye sahip olduğunu ve öğrencilerin aldıkları kitaba göre aylık (onbeş yirmi gün arası) 60, 80 veya 100 para, alfabe öğrenimi için 60 ve alfabede ileri seviye için 100 para ödediklerini nakletmektedir. Jowett, papaz olan Mr. Williamson'un İzmir'de bu tarzda yaklaşık altı ila sekiz okul olduğunu düşündüğünü söylemektedir.⁴⁸⁹

Denizli'de seyahatine devam eden Hartley, bölgede Rumca konuşulduğunu gördüğü için mutlu olduğunu ifade etmektedir. Honaz ilçesinde ise Rumcanın ihmal edildiğini ve bunun üzücü olduğunu aktarmaktadır. Seyyah bununla ilgili olarak şu şekilde devam etmektedir:

(...) Tek rahip, Kıbrıs yerlisi olan biridir ve bu dili konuşabilen tek kişidir. Nerede olursa olsun Türkçe Rumcanın yerini almıştır, elbette Rumca yazılmış Kitab-ı Mukaddes'in değeri yoktur.

⁴⁸⁶ Elliott, a.g.e., s. 67.

⁴⁸⁷ Fellows, a.g.e., s. 13, 52.

⁴⁸⁸ Beaufort, a.g.e., s. 123-124.

⁴⁸⁹ Jowett, a.g.e., s. 53-54.

Türkçe olan kutsal kitap eksikliği gidermez. Çünkü kısmen Rumların Türkçe karakterler hakkında bilgileri yoktur ve Türkler de bu kitabın tanıtımı ve kullanımını hazmedememektedirler. Rumca karakterler ile Türkçe kitap hazırlamak gerekli olmuştur. (...)⁴⁹⁰

Alaşehir'e doğru yol alan Hartley, burada bir Rum okulunu ziyaret ettiğini ve burada otuz ya da kırk çocuk olduğunu söylemektedir. Seyyah ayrıca Okuldaki öğretmenle konuştuğundan ve hocanın, anne ve babalarının ilgisizliğinin çocukların gelişimi üzerinde büyük bir engel oluşturduğundan şikâyetçi olduğunu belirtmesinin yanı sıra bir çocuk yeterli olacak kadar, ticarî amaçlar için yazı yazmayı öğrendiği zaman okuldan alınıyor ve işte çalıştırılıyor, diye de eklemektedir.⁴⁹¹

Arundell, Burdur ve İzmir'deki gözlemlerinde okullar, Yunan İsyanı öncesi bunların durumları ve verilen dersler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Burdur'da bulunan seyyah, 1833 yılı Kasım ayında burada iki okul olduğunu, birinin Rum okulu olup öğretmen eksikliğinden dolayı birkaç yıldır kullanımda olmadığını, diğerinin ise genç bir papaz müdür ve seksen öğrencisi olduğunu ve bunun odalarının iyi şekilde düzenlendiğini, duvarlarda bir takım boyalı tablolar olduğunu nakletmektedir. Arundell ancak okul kitaplarının olmadığını, onlara İzmir'den kutsal kitap, Rumca ve Türkçe kitap yollamak için söz verdiğini belirtmektedir. Seyyah aklın, zihnin Burdur'da bile ilerlediğini, eğitimin diğer yerlerden çok daha fazla olarak burada yaygın olduğunu, sayısız Türkün dükkân tezgâhlarında genç çocuklara yazmayı öğrettiklerini söylemektedir.⁴⁹²

Arundell, İzmir'de Efes yakınlarında Şirince Köyü'ndeki kilise ve okulu ziyaret ederek burada tek gözlü ancak kaliteli bir öğretmenin ve on öğrencinin olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, Balıkesir Ayvalık'ta ziyaret ettiği okulun ise Yunan İsyanı öncesinde yabancıların bile büyük takdirine mazhar olduğunu, şehir, çevresi ve adalardan bütün yaşlarda üç yüz elli öğrenci barındırdığını ifade etmektedir. Arundell, "(...) Öğrencilere antik ve modern Grekçe, edebiyat, doğa felsefesi ve matematik, mantık, hitabet ve ahlak felsefesi öğretilirdi. Kürsüler özel profesörler tarafından idare edilmekteydi. (...)" diye anlatmaktadır. Ancak 1821 yılı Haziran ayında buranın harap olduğunu belirten seyyah ayrıca bölgedeki Virgin Kilisesi'ni ziyaret ettiğini ve okul müdüründen aldığı bilgilere göre yetmiş iki öğrencisinin olup ücretinin aylık 1 kuruş (40 para) olduğunu nakletmektedir.⁴⁹³

Ülkedeki genel eğitimle ilgili olarak Slade, eğitimin dinî kaideler üzerinde kurulu olduğunu anlatmakta, Müslüman gençlerinin, adetlere bağlı ve büyüklerine karşı saygılı olduklarını ve bunun

⁴⁹⁰ Hartley, a.g.e., s. 260, 264.

⁴⁹¹ Hartley, a.g.e., s. 292.

⁴⁹² Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, II, s. 97-98.

⁴⁹³ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, II, s. 266, 317, 322.

onlarda büyük iz bıraktığını aktarmaktadır.⁴⁹⁴ Burgess, verdiği bilgilerde, Bursa’da uzun süre önce kurulmuş ve gelişmekte olan bir Ermeni Okulu olduğunu ve bunun henüz yeni bir sistem olan *ortak öğretim* sistemine geçtiğini ifade etmektedir. Seyyah, yetmiş öğretmene sahip olan okulun, papazların muhalif olmalarına karşın başarılı olacağına inandığını da sözlerine eklemektedir.⁴⁹⁵

Addison İzmir’deki gözlemlerinde ziyaret ettiği bir Ermeni kilisesinin orda okula da uğradıklarını, hocalarının iyi olduğunu ve ayrıca kütüphanesinin bulunduğunu belirtmektedir. Burada Milton’un Kayıp Cennet’i, Ermenice-İngilizce, Ermenice-Fransızca sözlüklerin bulunduğunu ve iki yüz çocuğun eğitim gördüğünü aktarmaktadır. Seyyah daha ziyade dil alanında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Seyyah, modern Grek (Rum) dilinin İzmir’deki Avrupalılar arasında yaygın olduğunu belirterek şu sözleri söylemektedir:

(...) Buca’nın en genç leydilerinin çoğunun genel dilidir. Çok güzel, oldukça yumuşak ve ahenklidir. Ancak Doğu Akdeniz kızlarının çoğu mükemmel akıcılıkla İtalyanca ve Fransızca konuşur. Bu, Rum dilini bilmeyen ve buraya gelen seyyahlar için büyük avantajdır. İngiliz olarak adlandırılan ve İngiliz konsolosunun koruması altındaki İngiliz kökenli pek çok kız, iki cümle İngilizce konuşamayabilir. Kendilerini İngiliz olarak adlandıran bu kızların çoğunun dili, modern Grekçedir. (...) ⁴⁹⁶

Samsun Bafra’da bulunan Hamilton, 1836 yılında burada misafir olduğu papazdan eğitim ile ilgili olarak bazı önemli bilgiler elde etmiştir. Hamilton, papazın ülkedeki Rum çocukların eğitimi hakkında birkaç detaylı bilgi verdiğini söyleyerek şöyle devam etmektedir:

(...) Papaz, Türklerin imparatorluğun bu bölgesindeki Rum çocuklara şu ana kadar uygulanan Türkçenin yerine kendi dillerinin öğretilmesine son zamanlarda izin verdiğini söyledi ve Kayseri Rum piskoposunun son zamanlarda ülke çapındaki okulları organize etmek konusunda çok aktif olduğunu ekledi. (...) ⁴⁹⁷

Elliott, Manisa ve Akhisar’daki Rum ve Ermeni okulları ile ilgili gözlemlerini aktarmakta, Manisa’da bir Ermeni ve iki Rum Okulu olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, “(...) Az bir gidere sahiptirler. Rum Okulu, kız ve erkek yüz altmış öğrenciye imkân sağlamaktadır. Rum kızlarının, Rumca Yeni Ahid okumalarını duymak özellikle ilginçti. (...)” şeklinde nakletmektedir. Seyyah bunun sebebinin İngiliz Protestanları olduğuna inandığını sözlerine eklemektedir. Akhisar’da ise Ermeni ve Rum kiliseleri ile Rum okulunu ziyaret eden Elliott, Rum okulunda kız ve erkek yüz elli öğrenci olduğunu ve papazların gözetimi altında olduklarından bahsetmektedir. Seyyah ayrıca “(...) İngiliz papaz okullarındaki gibi harfler, sayılar ve cümlelerin yazılı olduğu kartlar oda

⁴⁹⁴ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, I, s. 134-135.

⁴⁹⁵ Burgess, a.g.e., s. 134-135.

⁴⁹⁶ Addison, a.g.e., s. 98, 231.

⁴⁹⁷ Hamilton, a.g.e., I, s. 296.

etrafında asılmaktaydı. Bunların arasında modern Grekçede Tanrının emirlerini gözlemledik. (...)” diyerek sözlerini tamamlamaktadır.⁴⁹⁸

3.3. Halk Sağlığı

Anadolu coğrafyasını gezen seyyahların dikkatini çeken hususlardan birisi de şehirleri saran hastalıklardır. Dönemin tedavi imkânları ve alınan tedbirler düşünüldüğünde topluma yayılan salgın hastalıklar, uzun süre boyunca insanlara acı çektirmiştir. Hemen hemen her seyyah geçtikleri yerlerde gördükleri, başta veba olmak üzere, sıtma gibi hastalıklar hakkında bilgiler vermektedirler. Ayrıca bu eserlerde hastalıklar karşısında hükümet ve halk tarafından alınan tedbirler, hastalıklara insanların ne tür tepkiler verdikleri ile ilgili örnekler bulunmaktadır. Konu hakkında en detaylı bilgileri Addison ve Hamilton vermektedir.

Bazı seyyahlar 1812 yılında çıkan ve ülkeyi önemli derecede etkileyen veba hakkında gözlemlerini aktarmaktadırlar. Bu olay hakkında Cevdet Paşa da, vebanın İzmir limanına gelen yabancı gemilerden bulaştığını, buradan da İstanbul’a sıçradığını ve oldukça etkili olduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁹ Ouseley ve Price, 1812 yılında seyahatlerinde ülkedeki veba ve tesiri hakkında gözlemlerini aktarmaktadırlar. Ouseley, Ağustos ayında vebanın sadece İstanbul’da olmadığını, Tokat’a kadar etkisinin yayıldığını ve bir önceki gün Niksar’da on beş, on altı kişinin bu sebeple öldüğünü ifade etmektedir. Seyyah durumu, “(...) Türk başkentine giden güzergâhımız üstündeki her yerde, sağ ve soldaki her köy ve şehirde hastalığın şiddetinin gittikçe artabileceğini anlamalıyız. (...)” şeklinde aktarmaktadır. Seyyah hastalığın evrelerini bulaşma daha sonra sayıklama ve ölüm olarak ifade etmektedir.⁵⁰⁰

Ouseley, İstanbul’dan Tokat’a giden bir Tatarın onları Merzifon’daki vebadan dolayı uyardığını, yol boyunca saat başına beş ceset gördüğünü, çocukların ağlamaları ve kadınların ağıtlarının hemen hemen her yerde olduğunu nakletmektedir. Vebanın Amasya’ya henüz ulaştığını, şiddetli olmadığını ve bir önceki gece dört kişinin öldüğünü söyleyen seyyah, Manisa’da korkutucu veba raporları olduğunu, hala İzmir’i etkilemeye devam ettiğini belirtmektedir.⁵⁰¹ Price da Ağustos ayında Niksar ve diğer pek çok merkezde veba hastalığının olduğundan bahsetmektedir.⁵⁰²

Jowett, 1814 yılında İzmir’de 30 bin insanın vebadan öldüğünü ve bunun Türklerin kaderi olup tedbir alınmadığından bahsetmektedir. Camilerde anonsların yapıldığını, insanların, ölen arkadaşlarının cenaze törenlerine katıldıklarını ve omuzlarda taşınan ölümlerin bir kaynakta yıkandığını aktaran seyyah, kısa zamanda ölümlerin çok arttığını ve bu uygulamaların bile

⁴⁹⁸ Elliott, a.g.e., s. 58-59, 112.

⁴⁹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, II, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 256-258.

⁵⁰⁰ Ouseley, a.g.e., s. 487-488.

⁵⁰¹ Ouseley, a.g.e., s. 493, 537.

⁵⁰² Price, a.g.e., s. 32.

yapılamadığını vurgulamaktadır.⁵⁰³ Kinneir, Mart 1814'de Bursa'da bulunduğu sırada binlerce kişinin vebadan öldüğünü nakletmektedir.⁵⁰⁴ Stuart da 1835 yılı Eylül ayındaki gezisinde, Bursa'nın vebadan hala muzdarip olduğunu, Trabzon'da ise vebadan yaklaşık yirmi günde 20 bin kişinin öldüğünü nakletmektedir.⁵⁰⁵

Stuart, Türklerin ölüm ilanlarında nadiren de olsa kadınlara yer verdiklerini; ancak bu hesaplamanın bir Avrupalı tarafından yapıldığına inandığını vurgulamaktadır. Seyyah Erzurum'da ise göç olayının yanında vebanın da nüfusu zayıflattığını belirtmektedir.⁵⁰⁶ Spencer iki yıl sonra Trabzon'a gerçekleştirdiği seyahatinde de en endişe verici şekilde vebanın olduğunu, Anadolu'yu kasıp kavurduğunu ifade etmektedir. Seyyah salgın karşısında Avrupalıların tepkilerini şu şekilde izah etmektedir:

(...) Şehirdeki tüccarların (Avrupalılar) çoğu tamamen evlerine çekildi ve birbirleriyle çok az hatta hiç iletişim kurmadılar. Şüpheli olan veba taşıyıcıları temizlenme işleminden geçene kadar ne evrak ne de para aldılar. Bu korkunç salgının yayılma vasıtası olabilir diye her yabancıyı yaklaşmasından korkulmaktaydı. (...)⁵⁰⁷

Hamilton, 1836 yılı Haziran ayında seyahatine Afyon'da devam ederken bütün köylere ve çevre şehirlere vebanın bulaştığı hakkında raporlar geldiğini ve günlük iki ila üç ölüm raporlandığını belirtmektedir. Buradan Iğın'a geçen seyyah, burada da vebanın etkili olduğunu ve günlük sekiz ila on ölüm vakasının olduğunu bildirmekte, hastalık ve hastalığın etkisinden dolayı bölgede pek insan olmadığını da sözlerine eklemektedir. Seyyah Ağustos ayında Seydişehir'de gezisine devam ederken köylerde vebanın olduğunu, dükkânların ve evlerin kapalı olduğunu, çok az bir miktar haricinde insanların ya öldüğünü ya da kaçtığını nakletmektedir. Seyyah, vebanın İzmir'de şiddetli olduğunun haberlerinin geldiğini ve bu sebeple ürünlerin bile hasat edilemediğini dile getirmektedir. Aynı şekilde seyyah köylerden geçerken sahipsiz bırakılan mısır tarlalarından ve Iğın'da vebadan dolayı kapalı olan altı yüz yetmiş evden bahsetmektedir. Hamilton öğrendiğine göre, kıyılara yakın yerler ve Antalya'da durumun pek iç açıcı olmadığını ve vebanın bütün bölgede etkili olduğunu nakletmektedir.⁵⁰⁸

Mevcut hastalıklarla salgınların ortaya çıkması ve alınan tedbirler hakkındaki görüşler de seyyahların üzerindeki durdukları konulardan biridir. Galt, 1810 yılında İznik Körfezi'nin başında geniş ve düz bataklık araziden ortaya çıkan zararlı buharların, özellikle Ağustos ve Eylül aylarında

⁵⁰³ Jowett, a.g.e., s. 57.

⁵⁰⁴ Kinneir, a.g.e., s. 246-247.

⁵⁰⁵ Stuart, a.g.e., s. 55, 75.

⁵⁰⁶ Stuart, a.g.e., s. 75, 92.

⁵⁰⁷ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 115.

⁵⁰⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 183, 188, 351-354.

hastalık bulaştırdığını vurgulamaktadır.⁵⁰⁹ Arundell ise 1826 yılı Nisan ayında İzmir’de iken sonbahar havası olduğunu ve şehirde bu mevsimde sıtma hastalığının genel olarak oraya çıkan bir durum olduğunu nakletmektedir.⁵¹⁰ Arundell, 1833 yılı Kasım ayındaki gezisinde ise Antakya’nın güneyindeki bir bölgede korkunç ve ölümcül bir koleranın olduğunu ve bunun Akşehir’den gelen biri tarafından bulaştırıldığını söylemekte ve hastalık yayıldıktan sadece iki saat sonra birkaç kişinin öldüğünü belirtmektedir.⁵¹¹

Konu ile ilgili olarak Keppel daha farklı ve dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Seyyah, 1829 yılında Denizli Hersek’te köydeki tek kahvehanenin Türkler tarafından işgal edildiğini ve her altı kişinin bir kömür mangalı etrafında oturduğunu ifade etmektedir. Kendilerinin de kömür dumanından nefes alamadıklarını ve mangalın Türkiye’deki evrensel kullanımının insanlar arasındaki hastalıkların temel sebeplerinden birisi olduğunu değerlendiren seyyah, bir İngiliz doktordan öğrendiğine göre sekiz vakanın altısının bu sağlığa zararlı uygulamadan acı çektiğini ve ayrıca duyduklarına göre Türklerin sürekli olarak bu kömür tavaları yanında ölü olarak bulduklarını nakletmektedir.⁵¹²

Monro, 1833 yılında İskenderun’da bulunduğu sırada, şehri kuşatan bataklıkın burayı Suriye’deki en sağlıksız noktalardan biri haline getirdiğini ve insanların tenlerinin sararması, vücutlarının güçsüzlüğü ile birlikte az olan nüfusunun sıtmanın etkisini kanıtladığını belirtmektedir. Bu hastalığa yalnızca birkaç bünyenin dayanabileceğini söyleyen seyyah, bölgenin İtalyan konsolosunun buradaki suların uzak durduğunu ve buraya biraz uzakta olan bir kaynaktan su tedarik ettiğini dile getirmektedir.⁵¹³

İzmir Bornova’da bulunan Burgess, 1834 yılı Haziran ayında veba salgını olduğunu ve bunun Frankları endişeye sevk ettiğini, çoğu dükkânın kapalı ve Rum evleri ile diğer Avrupalıların karantina altına girdiklerini dile getirmektedir. Kapılar boyunca bariyerler olduğunu söyleyen seyyah, insanların bunların ötesine geçemediğini, mektup ve kâğıtların parfümlendiğini, paraların sirke ve su içine batırıldığını nakletmektedir. Seyyah, Türklerin ise tam aksine umursamaz olup, kaderlerine razı geldiklerini, ölümlerle bile temasa girmekten korkmadıklarını ve yalnızca üst sınıf bazı Türklerin Avrupalıları izleyerek tedbirler aldıklarını ifade etmektedir.⁵¹⁴

Alınan tedbirler, hastalığın şiddeti ve İzmir’deki Avrupalılar ile Müslümanların vebaya karşı olan yaklaşımları hakkında en detaylı bilgileri Addison vermektedir. Seyyah, 2 Temmuz 1835 tarihindeki gözlemlerinde, şehrin ilan edilen veba sonucu o sabah endişeli olduğunu ve Mısır

⁵⁰⁹ Galt, a.g.e., s. 298.

⁵¹⁰ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 63.

⁵¹¹ Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, I, s. 322.

⁵¹² Keppel, a.g.e., II, s. 144-145.

⁵¹³ Monro, a.g.e., s. 147-148. Konu hakkında ayrıca bkz. Wellsted, a.g.e., s. 67 ve Robinson, a.g.e., s. 328.

⁵¹⁴ Burgess, a.g.e., s. 75-76.

vebasının orada çok korkunç olduğunu ifade etmektedir. Seyyah vebanın ortaya çıkışıyla ilgili olarak şunları belirtmektedir:

(...) Mısır'dan gelen gemiler ve tüccarlar için oluşturulan karantina bölgesindeki görevlilerin ihmalleriyle otlarını toplamakta olan ve şehirde yabanî otları satan kadınlar arasında ortaya çıktığı söylenmektedir. Diğer bir bilgi şudur; bir kez vebaya yakalanan ve bu sebeple tekrar yakalanması muhtemel olmayan bir Yahudi, tüccarları dezenfekte etme ve temizlemekle görevlendirilmişken biraz pamuk çaldı ve böylece cebine biraz para koymak uğrunda binlerce hayatı tehlikeye soktu. Ancak bu yaşanırken kervan köprüsü yakınındaki bir evde dört kişi aniden hastalandı. İkiisi hemen öldü ve dokuz vaka daha Veba Hastanesi'ne götürüldü. (...) ⁵¹⁵

Addison, Avrupalıların kendilerini karantinaya çektiklerini ve kapılarının önüne hasırdan yapılmış olan geçitler koyduklarını ifade etmektedir. Seyyah bu durumla ilgili olarak şu şekilde bilgiler vermektedir:

(...) Bizim kapımızın önünde uzun hasırdan yapılmış bir giriş vardı ve bir taraftaki geçit içinde su varili, diğer taraftakinin içinde bir testi sirke vardı. Buraya getirilen et ve yiyecekler ilkinde, paralar ise ikincisine atıldı. Onlar dezenfekte edilmek için söylenen sıraya göre belli bir zaman içinde burada kaldı. (...) Evlerin kapıları tamamen kapalıdır. (...) Alınan önlemler olmadığı gibi, Türk bölgesi ve pazarlarında hiçbir girişim düşüncesi yoktu. Vebayı duyan Türkler; *Allah-kierim!* (Tanrı büyüktür), diyorlar. (...) Ticaret hala ayakta, insanlar çalışmıyor ve tüccarların hepsi oldukça dalgın görünüyor. (...) ⁵¹⁶

Şehirde tedbirlerin alındığını ve Avrupalıların yaşadığı kısımda evlerin kapatıldığını anlatan Addison, hastalığın vücudun farklı kısımlarında, genelde ise koltuk altında çıkan hiyarcık ile anlaşıldığını nakletmektedir. Seyyah durumu, "(...) Eğer kişi iyileşecekse deriyi bir miktar döken hafif bir hiyarcık çıkar. (...) Hastalık kötüye bazen Türkler tarafından son çare olarak aşı uygulanır ancak bu deneyim yaygın olmayacak kadar çok tehlikelidir. (...)” diye açıklamaktadır. Hastalığın kötü şekilde bulaştığını ve bu durumun havaya da bağlı olduğunu söyleyen seyyah, bu durumu rüzgâr ya da sıcaklığın kontrol ettiğini ifade etmektedir. Bu durumun insan yapısıyla yani hastalığa eğilimli olup olmamasıyla da ilişkili olduğunun altını çizen Addison, hastalığın kötü olduğu zamanlarda bütün kokular ve güçlü olan maddelerden uzak durulduğunu ve etlerin pişirilmediğini, çiçeklerle temastan kaçınıldığını vurgulamaktadır. ⁵¹⁷

Hamilton ise 1836 yılı Mart ayında, bir Ermeni tüccarın evinde halı ve divanların keçi kılından yapılmış olan kalın kumaşlarla kaplandığını, bunun vebanın yıkıcı etkisinden korunmak için olduğunu belirtmektedir. Seyyah ayrıca bu tedbirin Frankların yanında Rumlar ve Ermeni

⁵¹⁵ Addison, a.g.e., s. 182-183

⁵¹⁶ Addison, a.g.e., s. 183.

⁵¹⁷ Addison, a.g.e., s. 190.

tüccarlar arasında yaygın olduğunu nakletmektedir. Seyyah, Kasım 1836'da İzmir'de insanların İstanbul'da çıkan veba konusunda ciddi bir telaş içinde olduğunu ve Türklerin kaderci yaklaşımlarından dolayı tedbir almadıklarını anlatmaktadır. İzmirli Frankların ise hastalığın şehre ulaşmasından çok korktuklarını dile getirmektedir. Hamilton, 1837 Mayıs'ında Erdek'te bulunduğu sırada, vebanın Türkler ve Rumlar arasında yayıldığını ve o gün altı kişinin öldüğünü belirtmektedir. Seyyah, Rumların sıkı tedbirler aldıklarını ve konuştuğunu bir kişinin ona oğlunu üç aydır evden çıkartmadığını söylediğini nakletmektedir.⁵¹⁸

Diğer bir konu ise, Osmanlı toplumunda özellikle Müslümanların gördükleri seyyahların hastalıklarını iyileştirilebilecek tıp insanları olduklarını düşünmeleridir. Seyyahlar genellikle bu insanların kendilerini, onların acılarını dindirecek bireyler olarak gördüklerini ve onlara müracaat ettiklerini ifade etmektedirler. Örneğin, Hartley, 1826 yılında Burdur'da, bir Türkün elini tuttuğunu ve parmaklarını kendi nabzına yaklaştırdığını söyleyerek bu kişinin, kendisinin bir tıp adamı olmadığını anlamasının güç olduğunu nakletmektedir. Hartley ayrıca beraber seyahat ettiği Arundell ile ilgili bilgiler de vermektedir. Seyyah, "(...) Bütün seyahat boyunca övgüye en çok layık olacak şekilde kendini ona başvuran kişilere yardım etmek için adadı. (...)" diye bahsederek Doğu'da bütün Avrupalıların tıp adamı olduklarının farz edildiğini aktarmaktadır.⁵¹⁹ Arundell de kendi eserinde, Antakya'da olduğu sırada insanların ona geldiğini ve kolera için yardım istediklerini ifade etmektedir.⁵²⁰

Sağlıkla ilgili olarak elde edilen farklı bir bilgi ise Türkiye'deki doktorların niteliği ve aldıkları maaştır. Elliott, 1837 yılında Manisa'da Karaosmanoğulları ailesinden gelen Eyüp adında bir beyin, eyaletin idarecisi olduğunu ve ona misafir olduklarında doktoru tarafından takdim edildiklerini aktarmaktadır. Seyyah bu doktorun İtalyan asıllı olduğunu; ancak eğitimini bir Rum gibi aldığını ifade etmektedir. Doktorun maaşının aylık 400 kuruş olduğunu ve miktarın az geldiğini söyleyen seyyah, kasabada başka bir doktorun olduğunu bunun ise ücretinin gittiği mesafeye göre 2 kuruştan 5 kuruşa kadar değiştiğini nakletmektedir. Seyyah, doktorların nitelikleri ile ilgili olarak şu şekilde söylemektedir:

(...) Türkler, cerrahlar olarak yabancılara müracaat etmek zorundadırlar. Çünkü onlara dinleri tarafından bir bedeni incelemek yasaklanmaktadır ve bu yüzden ilaçların birkaçı dışında operasyon hakkında bilgileri yoktur. Sonuç olarak, neredeyse her Anadolu şehrinde Avrupalılar arasında yetişen ve Avrupa kıyafeti giyen Rum kökenli bir doktor bulunmaktadır. (...)⁵²¹

⁵¹⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 76 ve II, s. 1, 98.

⁵¹⁹ Hartley, a.g.e., s. 283.

⁵²⁰ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 324.

⁵²¹ Elliott, a.g.e., s. 59-62.

Sağlık hizmetleri hakkında vurgulanması gereken son şey ise hakkında çok az bilgiye ulaşılan hastanelerdir. Bu konuda bilgi veren tek kaynak olan Hobhouse, 1810 yılındaki gözlemlerinde, şehrin Avrupa bölgesinin kuzey doğusunda büyük bir halk hastanesi olduğunu ve bunun Rum doktorlar tarafından yönetildiğini ifade etmektedir. Binanın bir laboratuvar ve ağaçlar tarafından gölgelendirilen üç koğuş ile çevrili açık bir alan olduğunu söyleyen seyyah, her hasta için ayrı koğuşlar olduğunu nakletmektedir. Bunlar hakkında seyyah, “(...) Koğuşların biri her tür hastalar, diğeri sakat ve yatalak olan yaşlı kadınlar ve üçüncüsü deli ve manyaklar için tahsis edilmektedir. (...)” şeklinde bilgi vermektedir. Hobhouse, İngiliz atölye/fabrikasına ait küçük bir hastane olduğundan da bahsetmektedir. Seyyah, şehrin dışında kuzeye doğru bir mevkiide olan bu yapının İngiltere’dekiler kadar düzenli ve konforlu; ancak çok fazla kullanışlı olmadığını belirtmektedir. Seyyah nadir şekilde cerrahi operasyonlar gerçekleştirildiğini de sözlerine eklemektedir.⁵²²

⁵²² Hobhouse, a.g.e., s. 78-80.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ANADOLU'DA İKTİSADİ HAYAT

Dört mevsimin bir arada yaşandığı Anadolu coğrafyası'nın sahip olduğu iklim ve arazi şartları, bölgede yaşayan insanların farklı ekonomik faaliyetler üzerinde yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Bu bölümde Anadolu coğrafyasında sürdürülen bu ekonomik faaliyetler hakkında seyyahların notlarından çıkan bilgiler değerlendirilmektedir. Osmanlı Devleti'nin esas üretim faaliyeti olan tarım ve aynı paralelde sürdürülen hayvancılığın yanında, coğrafyada yürütülen ormancılık ve madencilik alanları ile ilgili de bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bölge insanının maharet gösterdiği zanaat dalları ve yapılan üretim faaliyetleri yanında ticarî faaliyetler geniş olarak ele alınmıştır. Son olarak ise ulaşım ve haberleşme imkânlarına değinilmiştir.

4.1. Tarım

Seyyahların notları arasında tahıl, sebze, meyve, endüstriyel bitkilerin üretimi ve yetiştirilmesi hakkında bilgiler mevcuttur. Az sayıda seyyah tarım ürünleri, yetiştirilmesi ve hasat edilmesi hakkında geniş bilgi verirken pek çok seyyah ise yüzeysel olarak sadece o bölgede yetişen ürünlerin adlarını zikretmektedirler. Seyahatnameler içerisinde gezdikleri bölgelere oranla tarım ürünleri, yetiştirilmesi ve toprağın işlenebilirliği ile ilgili en detaylı bilgiler; Morier, Ouseley, Kinneir, Galt, Beaufort, Arundell, Hamilton, Addison ve Ainsworth gibi seyyahların eserlerinde bulunmaktadır.

Seyyahların eserlerinden, nehir, çay vb. akarsuların; toprağın ve ürünlerin sulanmasında etkili şekilde kullanıldığı öğrenilmektedir. Örneğin Morier, Temmuz 1809'da Tokat Turhal'da bazı bahçe ve tarlaları sulamak için büyük çarklar olduğundan ve bu çarkların bölgeden geçen bir nehir tarafından döndürüldüğünü belirtmektedir. Seyyah iki büyük çark tarafından çalıştırılan büyük bir mısır değirmeninden de bahsetmektedir.⁵²³ Beaufort da, 1812 yılının ilkbahar aylarındaki gezisinde, Antalya'da toprağın kireçli maddelerle dolu olan akıntılar vasıtasıyla gübrelendiğini ve bu akıntıların denize doğru döküldüğünü aktarmaktadır.⁵²⁴ Kinneir ise, 1813 yılındaki gözlemlerinde, Antakya'daki toprakların verimli olduğunu ve bunların Asi Nehri ile birleşen çevredeki pek çok sayıda akarsu vasıtasıyla sulandığını nakletmektedir.⁵²⁵

⁵²³ Morier, a.g.e., s. 136-137. Örnek olarak bkz. Swan, a.g.e., I, s. 136-137 ve Armstrong, a.g.e., s. 202.

⁵²⁴ Beaufort, a.g.e., s. 122.

⁵²⁵ Kinneir, a.g.e., s. 153.

Bazı seyyahlar ise verimli arazilerin yeterince ekilemediği, ihmal edildiği ve nüfusun bunda etkili olduğunu aktarmaktadırlar. Örneğin Addison İzmir’de iken 1835 yılı Eylül ayında Avrupalı tüccarlar, Rumlar ve diğer vatandaşlar ile yaptığı sohbetler sonucu son on yılda nüfusun azaldığını ve bunun çevre şehirlerle birlikte üretimi etkilediğini söylemektedir. Seyyah, “(...) Her bir küçük köy ve her bir küçük mezra genellikle kendi birkaç ve basit isteğini karşılıyorlar. Nüfus çoğunlukla ileriye düşünmeden, ellerine geçtikçe topraktan meyveleri toplayarak yaşamaktadır. (...)” şeklinde aktarmaktadır.⁵²⁶ Spencer ise 1836 yılında gezdiği Mudanya’da nüfusun az olmasından dolayı verimli arazilerin otlarla kaplandığını ve bakımsız olduklarını ifade etmektedir.⁵²⁷

Seyyahlar notlarında, toprağın öküzler vasıtası ile sabanla sürüldüklerini, erkek, kadın ve çocukların tarlalarda çalıştıklarını ifade etmektedirler. Galt, 1810 yılında Kocaeli’ndeki Kandıra ilçesinde yer alan Kerpe’de gözlemleri sırasında, toprağın altı ila sekiz öküz vasıtası ile sürüldüğünü aktarmaktadır.⁵²⁸ Kars’ta iki farklı bölgeyi 1812 yılında gezen Ouseley ise bunların birinde on dört ila on sekiz öküzle çekilen birkaç saban gördüğünü, diğer bölgede ise bu sayının yirmi ila yirmi dört olduğunu belirtmektedir.⁵²⁹ Kinneir ise Ankara’daki gözlemlerinde, köylerde genellikle dört öküz vasıtasıyla sabanın sürüldüğünü; ancak sık sık tek sabana bağlanmış on hatta on iki hayvana da rast geldiğini dile getirmektedir.⁵³⁰

Seyyahlar toprağın kullanım hakkı ile ilgili bilgiler de vermektedirler. Toprağın kullanımına ve tımar sistemine atıfta bulunan bu gezginler, insanların topraklarına değer verdiklerini, halkın özellikle de küçük yerleşim yerlerindeki insanların çoğunlukla tarımla uğraştıklarını ifade etmektedirler. Koyulhisar’da bir bölgeden geçen Morier’in anlattıklarına göre, köylülerin otlaklarına değer verdikleri ve atlarını otlatmak isterlerken silahlı insanların onları uyardıklarını ifade etmektedir. Seyyah, İran’da ise bunun aksine toprakların sahipsiz olduğu ve kralın adı ve yetkisi ile atlarını arpalık araziye götürüp beslediklerini, fakir köylülerin onlara seslerini çıkarmadıklarını dile getirmektedir.⁵³¹

Galt ise Kocaeli’nde seyahat ederken toprağın devletin malı olduğunu yani miras yoluyla geçmediğini, bölgenin idarecisinin tarımsal üretimin onda birini aşmayacak şekilde yapılan üretimi talep etme ve kırsal mülklerden her bir koyun başına yaklaşık yarım para olarak düzenlenmiş küçük bir vergi alma yetkisine sahip olduğunu aktarmaktadır. İşçilerin toprağın işlenmesi için gereken alet ve kaldıkları evlerin masraflarından muaf olup toprağı işlediği sürece arazinin kullanım hakkının

⁵²⁶ Addison, a.g.e., s. 218.

⁵²⁷ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 162.

⁵²⁸ Galt, a.g.e., s. 294.

⁵²⁹ Ouseley, a.g.e., s. 457.

⁵³⁰ Kinneir, a.g.e., s. 51.

⁵³¹ Morier, a.g.e., s. 339.

devam ettiğini, aksi takdirde ise aynı koşullar altında başka birinin kullanımına geçebileceğini ifade etmektedir.⁵³²

Tahıl Ürünleri

Buğday ve Arpa: Morier, Haziran 1809'da Şebinkarahisar'dan geçerken bölgedeki toprağın iyi ve kırmızı olduğunu, vadideki tarım alanlarının zirvelere göre daha elverişli olduğunu ve buralarda büyük miktarda buğday yetiştirildiğini belirtmektedir. Seyyah ayrıca buğdayın halk için zorunlu bir ürün olmadığını, yenilen ekmeğin hemen hemen arpadan yapıldığını ifade etmektedir.⁵³³ Beaufort, 1812 yılı Mayıs-Haziran aylarında Mersin'den doğuya doğru seyahat ederken, buğday hasadını bitirmek üzere olan aileler olduğunu, ürünün püsküllü ve oldukça iyi durumda olduğunu belirterek arpanın hepsinin toplandığını aktarmaktadır.⁵³⁴

Kinneir ise 1813 yazında Ankara çevresinde seyahat ederken köylülerin tamamen buğday ve arpa hasat ettiklerini dile getirmektedir. Seyyah, "(...) Toprakta elde edilen üretimin, çoğu durumda bireylerden ziyade mülkiyete; ancak köy ve bölgedeki esas kişiye dayalı olduğu dünyanın bu kısmında, mısır hasat edildikten sonra hemen dövüldüğü şehir ya da köy çevresinde belirli bir amaç için belirlenen özel bir noktada toplanmaktadır. (...)" şeklinde söylemektedir. Burada Tahılın bir daire içinde sürülen ve yan yana yerleştirilmiş birkaç at veya sığır vasıtasıyla ezildiğini belirten seyyah, işlem sona erince anızın iki öküz tarafından çekilen bir tür silindirik keskin bir taş vasıtasıyla doğrandığını nakletmektedir. Bunların daha sonra sepetler içine konulup köye götürüldüğünü eklemektedir.⁵³⁵

Robinson, 1831 yılı Mart ayında Reyhanlı'da iken bölgede Türkmenler olduğunu ve buğday, arpa ile birkaç tür baklagiller ettiklerinden bahsetmektedir.⁵³⁶ Keppel, 1830 kışında Kütahya Örencik'te buğday ve arpanın temel tarım ürünleri olduğunu nakletmektedir.⁵³⁷ Monro, 1833 yılı Haziran ayında İzmit'te iken burada buğday ve arpa ürününün ekildiğini söylemektedir.⁵³⁸ Stuart ise 1835 yılı Eylül ayında Giresun'da bir köyde, kayalık arazide bile arpa ekimi yapıldığını ve dağların kuzeydoğusunda yaşayan Lazilerin böylesine dik arazilerde ekim yaparken insanların gövdelerini ağaçlara bağlamak zorunda kaldıklarını söylemektedir.⁵³⁹

⁵³² Galt, a.g.e., s. 294-295.

⁵³³ Morier, a.g.e., s. 334.

⁵³⁴ Beaufort, a.g.e., s. 257.

⁵³⁵ Kinneir, a.g.e., s. 50-51.

⁵³⁶ Robinson, a.g.e., s. 315.

⁵³⁷ Keppel, a.g.e., s. 381.

⁵³⁸ Monro, a.g.e., s. 309.

⁵³⁹ Stuart, a.g.e., s. 83.

Hamilton 1836 yazında Trabzon'da arpa, Samsun'da da buğday ve arpa ekiminden bahsetmektedir.⁵⁴⁰ Knight, 1836 yılı Ekim'inde Çanakkale'nin kuzeyine doğru yaptığı gezisinde, çok büyük bir buğday gördüğünü, bunun ot ve anızlarla karışmış halde olup insanların bu ürünü yılda iki kere elde ettiklerine inandığını ifade etmektedir.⁵⁴¹ Ainsworth, 1838 yılı Eylül'ünde günümüzde Karabük'e bağlı olan Eflani vadisinde gözlemlerde bulunurken ekilen esas ürünlerin buğday ve arpa olduğunu belirtmektedir.⁵⁴²

Mısır ve Darı: Morier, aynı yıl Erzurum ile Bolu arasında Haziran-Temmuz aylarında yaptığı uzun yolculuk sırasında yerleşim yerlerindeki mısır ekimi hakkında bilgiler vermektedir. Erzurum'da iken birkaç köyün arazilerinin iyi şekilde ekildiğini, köylülerin ise mısır ekimi ile uğraştıklarını aktaran seyyah, Erzurum ile Ilıca arasındaki arazilerdeki ekiminin nüfusla orantılı olduğunu, mevsiminin çok elverişli olup bazı bölgelerde mısırın ayak boyu kadar olduğunu belirtmektedir. Seyyah Haziran sonu Temmuz başlarında Koyulhisar'da mısırın genel olarak 1 feet; 30,48 cm uzunluğuna ulaştığını ve biraz daha sıcağa maruz kaldıktan sonra hasat edileceğini ifade etmektedir.⁵⁴³

Morier seyahatinin ilerleyen aşamalarında, Temmuz ayında Niksar'dan Tokat'a geçerken çevre arazilerde bol miktarda mısır olduğunu söylemektedir. Merzifon'da da mısır tarlalarının bulunduğunu aktaran seyyah, Osmancık bölgesinde esas olarak ekili olan iki üründen biri olarak mısırı göstermektedir. Tosya ile Ilgaz ve Gerede ile Bolu arasındaki arazilerde mısır tarlalarının bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁴ Hobhouse da, 1810 yılı Mayıs ayında Çanakkale ile Kumkale arası geçtiği güzergâhta birkaç baraka dışında köy yerleşimi olmadığını; ancak burada mısır tarlaları bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁴⁵

Lady Hester Stanhope'un anılarını aktaran Meryon ise Haziran 1811'de Bursa'da mısır tarlaları ile kaplı olan köylerin varlığından bahsetmektedir.⁵⁴⁶ Beaufort, 1812 yılının ilkbaharında Antalya'dan geçerken halkın genel olarak üretkenlikten ziyade mısır alanlarını konuştuğunu belirtmektedir. Tarsus'da kuzeybatı bölgesinde Tarsus çayının yakınlarında bir ovada muazzam bir mısır anızlığının bulunduğunu belirten seyyah, kıldan yapılmış küçük kamp çadırlarında kalan köylülerin bu mevsimde hasat topladığını ve ayaklarıyla mısırı ezdiklerini belirtmektedir.⁵⁴⁷

Kars'ta mısır tarlalarından bahseden Ouseley ise, 1812 yılı Ağustos'undaki gezisinde, bölgedeki bazı mısır tarlalarının yaklaşık 1,600 metre ya da daha fazla genişlik ve uzunlukta

⁵⁴⁰ Hamilton, a.g.e., s. 242, 327.

⁵⁴¹ Knight, a.g.e., s. 28.

⁵⁴² Ainsworth, a.g.m., s. 257.

⁵⁴³ Morier, a.g.e., s. 317, 325, 338.

⁵⁴⁴ Morier, a.g.e., s. 344, 350-353, 357.

⁵⁴⁵ Hobhouse, a.g.e., s. 213.

⁵⁴⁶ Meryon, a.g.e., s. 77.

⁵⁴⁷ Beaufort, a.g.e., s. 122, 263.

olduklarını belirtmektedir. Seyahatine Çankırı’da devam eden seyyah Çerkeş’in düz bir memleket olduğunu ve bölgede önemli boyutlarda mısır tarlaları bulunduğunu belirtmekte ve Manisa Kırkağaç’ta da mısır tarlalarının varlığından bahsetmektedir.⁵⁴⁸ Kinneir de 1813 yılında Ankara’nın yakın bölgelerle karşılaştırıldığında burada çok az miktarda mısır yetiştirildiğini dile getirmekte ve 1814’de Konya’nın ikliminin ılıman ve toprağın verimli olduğu belirterek bol miktarda mısır üretiminin olduğunu dile getirmektedir. Seyyah, Samsun’da bulunduğu sırada ise köylülerin mısır ekmek için ağaçları kestiklerini nakletmektedir.⁵⁴⁹

İzmir Bornova’da toprağın iyi şekilde ekili olup bağ bahçelerin çok zengin olduğunu belirten diğer seyyahlar, yine bölgede mısır üretiminden bahsederler.⁵⁵⁰ Madox, Temmuz 1823’deki gözlemlerinde, Urla’da mısır tarlaları olduğundan bahsetmektedir.⁵⁵¹ Arundell, 1826 yılı Nisan ayında İzmir Güzelhisar’da toprağın iyi şekilde ekildiğini ve mısır tarlaların bol miktarda olduğunu vurgulamaktadır. Eylül ayında ise Denizli Çivril ovasında büyük miktarda darı olduğunu aktarmaktadır. Bergama çevredeki köylerde insanların öbeklerinden mısır ve darı topladıklarını belirtmektedir. Arundell ve aynı yıl İzmir’de bulunan Hartley, konsolostan edindikleri bilgiye göre, Güzelhisar’da günlük tahıl tüketimin yüz deve yükü olduğunu söylemektedirler.⁵⁵² Armstrong ise Gümüşhane Kelkit’te 1829 yılı Mayıs ayında yaptığı gezisinde, “(...) Nerede olursa olsun, bölgede değişmeksizin su ve odun ikmalinin bol olduğunun, ayrıca çalışkan insanlar bulunduğunun farkına vardım. (...)” şeklinde dile getirmektedir.⁵⁵³

Keppel, 1829 yılı Ağustos ayında yaptığı seyahatinde, Çanakkale’de toprağın yüksek oranda ekili olup bazen iyi şekilde gübrelendiğini belirterek mısırın bol miktarda yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Aynı dönemlerde başkentteki mısır kıtlığından dolayı Kula çevresindeki ovaların yeni ekildiğini ve bunun tarım yapanlara belli özerklikler sağlayan bir fermanla sağlandığını açıklamaktadır. Yılsonuna doğru Bilecik’te bulunan seyyah, Vezirhan’da vadinin iyi bir şekilde sulandığı ve mısırın bol miktarda ekili olduğunu nakletmektedir.⁵⁵⁴ Nisan 1831’de Tarsus’ta bulunan Robinson da bu dönemde yeşil mısırların bitmeye başladığını ifade etmektedir.⁵⁵⁵

Slade, Haziran 1834’de Balıkesir’de seyahat ederken mısır tarlaları ve yüksek miktarda ekili ovalar olduğunu, bölgedeki ve Akşehir’deki ekimin İspanya ve Portekiz’dekinden çok daha üstün olduğunu belirtmektedir.⁵⁵⁶ Akhisar çevresinde bir köyde mısır hasadına denk gelen Burgess,

⁵⁴⁸ Ouseley, a.g.e., s. 457, 503, 533.

⁵⁴⁹ Kinneir, a.g.e., s. 75, 222-223, 302.

⁵⁵⁰ Madox, a.g.e., s. 32; Carne, a.g.e., s. 67 ve Jowett, a.g.e., s. 57.

⁵⁵¹ Madox, a.g.e., I, s. 192.

⁵⁵² Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 63, 236, 280 ve Hartley, a.g.e., s. 245.

⁵⁵³ Armstrong, a.g.e., s. 193-194.

⁵⁵⁴ Keppel, a.g.e., I, s. 57 ve II, s. 170, 366.

⁵⁵⁵ Robinson, a.g.e., s. 334.

⁵⁵⁶ Slade, *Turkey, Greece and Malta*, I, s. 341-342.

Temmuz 1834'de aktardığı bilgilere göre, ürünün toplanma tarzının basit ve ilkel olduğunu ifade ederek şöyle devam etmektedir:

(...) Onlar ürünü keserler, küçük demetler halinde bağlarlar ve bizim normal ot yığınlarımızdan birinin şeklinde bunları yığarlar. Bu daha sonra gıcirtıları 1 mil⁵⁵⁷ mesafeden duyulabilen yük arabaları ile harman yerine götürülür. Harman yerinde muazzam öbekler içinde yayılırlar. Demetler çözülür, düz bir kızağa bağlanmış şekilde bir çift öküz getirilir. Daha fazla baskı için ağır bir taş vasıtasıyla yardımcı olan bir adam başlarında bekler ve dağılmış yığın etrafında döner. Bu sayede öküz yalnızca adımılayacağı kısımda işini yürütür. (...) Hasır, at ve diğer bütün sığırlara yem sağlamak için kesilir. Anadolu'daki seyahatim boyunca hiç bu kadar taze otlaklıklar görmedim. (...) ⁵⁵⁸

Kuzeye doğru gezisine devam eden Burgess, Susurluk'un başlıca ürünün de mısır olduğunu dile getirmektedir. ⁵⁵⁹ İzmir'de yaz aylarında gözlemlerde bulunan Addison, küçük köy ve mezralardaki insanların ihtiyaçları kadar Hint mısırı yetiştirdiklerini söylemektedir. ⁵⁶⁰ Bayburt'ta bulunan Stuart ise Eylül ayında bölgede önemli miktarda mısır yetiştirildiğini belirtmektedir. ⁵⁶¹ Hamilton da 1836 yılında Bursa'daki tarım arazilerinde ekilen ürünlerden biri olarak mısırı göstermektedir. Trabzon ve Samsun'daki gezisinde de bölgede mısır ekimi yapıldığını vurgulayan seyyah, 1837 yazında Konya'ya ulaştığında ise birkaç mısır tarlası gördüğünü nakletmektedir. ⁵⁶² Ainsworth ise Kastamonu'da Gökırmak vadisinde darı yetiştirildiğini aktarmaktadır. ⁵⁶³

Pirinç ve Çavdar: Morier, Haziran ayında Şebinkarahisar'da yabanî olarak çavdarın yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Seyyah Temmuz ayında ise Koyulhisar'da bazı yerlerde, insanların toprağı eski ağaç gövdeleri arasında sürdüklerini ve muhtemelen buralarda çavdar ekeceklerini söylemektedir. Seyyah aynı ayda Niksar-Tokat arasındaki arazinin zengin olduğunu ve büyük miktarda pirinç ekiminden bahsederek etrafın sarı renge bürünmesinden dolayı hasat zamanının yaklaştığını belirtmektedir. Osmancık'ta geniş bir pirinç tarlasını geçtiklerini ve burayı sulamak için Kızılırmak Nehri'nin hemen kenarında bir tesisin bulunduğunu aktaran seyyah aynı zamanda da Tosya-Ilgaz arasında pirinç tarlaları olup bölgenin tasvir edilemeyecek kadar zengin şekilde ekili olduğunu ifade etmektedir. ⁵⁶⁴ Kinneir de 1814 yılında Bitlis'den Siirt'e doğru geçerken bazı pirinç tarlaları gördüklerini ve bunun nehirden çekilen kanallar vasıtasıyla sulandığını dile getirmektedir. ⁵⁶⁵

⁵⁵⁷ Yaklaşık 1,600 km.

⁵⁵⁸ Burgess, a.g.e., s. 112.

⁵⁵⁹ Burgess, a.g.e., s. 119.

⁵⁶⁰ Addison, a.g.e., s. 219.

⁵⁶¹ Stuart, a.g.e., s. 88.

⁵⁶² Hamilton, a.g.e., I, s. 79, 242, 327 ve II, s. 196.

⁵⁶³ Ainsworth, a.g.m., s. 257.

⁵⁶⁴ Morier, a.g.e., s. 334, 339, 343, 352-353.

⁵⁶⁵ Kinneir, a.g.e., s. 399.

Porter, 1819 yılı Kasım ayı sonlarına doğru Çorum ve Tosya'da bulunduğu esnada arazilerde bol miktarda pirinç ve diğer tahıl ürünleri ile ekili olduğunu aktarmaktadır.⁵⁶⁶ Hamilton'da 1836 yılı Temmuz ayı sonlarında Sinop Boyabat'taki gezisinde bölgede geniş miktarda pirinç ekimi olduğunu ve bunun şehrin temel ürünü olduğunu nakletmektedir. Seyyah Niksar'da ise birkaç yerde bu ürünün ekimine rastladığını nakletmektedir. Eylül ayında Afyonkarahisar'da bulunan Hamilton, bölgede mısır tarlalarının ender şekilde görüldüğünü aktarmaktadır.⁵⁶⁷ Ainsworth ise Eylül ayında İzmit, Tosya ve Boyabat'ta pirinç üretimi yapıldığından bahsetmektedir.⁵⁶⁸

Endüstri Bitkileri

Pamuk: Hobhouse, Mayıs ayında Kumkale-Çanakkale arasında pamuk tarlaları olduğunu aktarmaktadır.⁵⁶⁹ Keppel, Salihli ovasındaki gözlemleri sırasında pamuğun esas ekim ürünü olduğunu bildirmektedir.⁵⁷⁰ Knight, Çanakkale'deki gezisinde Ekim ayında pamuk tarlalarından bahsetmektedir.⁵⁷¹ Ainsworth, Eylül ayında Vezirköprü'den geçerken pamuk tarlaları olduğunu aktarmaktadır.⁵⁷² Hamilton, 1837 yılında Afyonkarahisar ve Alaşehir arasında seyahatine devam ederken, bölgede pamuk ekimi yapıldığını ve bu ürünün çok daha sıcak olan alçak rakımlı arazilere inildikçe daha da arttığını belirtmektedir.⁵⁷³ Fellows da, Manisa'da bulunduğu sırada Anadolu'nun bu kısmında pamuğun temel üretim malı olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁴

Tütün ve Keten: İznik'te bulunan Kinneir, 1813 yazında bölgede tütün tarlalarının varlığından bahsetmektedir.⁵⁷⁵ Bitlis'te seyahatine devam eden Armstrong ise 1829 yılı Mayıs ayında bölgede bol miktarda tütün yetiştirildiğini söylemektedir.⁵⁷⁶ Monro, 1833 yılı Haziran ayındaki gezisinde İskenderun ve Payas arasında ekilen tütünün hafif bir tütün türü olduğunu; ancak ekiminin çok az ve bilinmedik olduğunu aktarmaktadır.⁵⁷⁷ Slade, 1830 yılı Haziran ayında Manisa'da bulunduğu sırada tütünün iyi ve kaliteli olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁸

Hamilton da 1836 yılında Samsun'da Osman Paşa'nın tütün tekeli elinde tuttuğunu ve Canik ile Bafra'da ciddi derecede tütün üretildiğini aktarmaktadır. Seyyah, Temmuz ayında devam ettiği gezisinde Bafra'dan ayrılırken yollarda köylüler tarafından sürülen küçük boyutlarda tütün yüklü kağnıların olduğunu ve her birinin 12 ila 15 okka ağırlığında olan dört demet/sepet tütün

⁵⁶⁶ Porter, a.g.e., s. 718-719.

⁵⁶⁷ Hamilton, a.g.e., I, s. 320, 348, 463.

⁵⁶⁸ Ainsworth, a.g.m., s. 218, 249.

⁵⁶⁹ Hobhouse, a.g.e., s. 213.

⁵⁷⁰ Keppel, a.g.e., II, s. 331.

⁵⁷¹ Knight, a.g.e., s. 33.

⁵⁷² Ainsworth, a.g.m., s. 260.

⁵⁷³ Hamilton, a.g.e., II, s. 369.

⁵⁷⁴ Fellows, a.g.e., s. 26.

⁵⁷⁵ Kinneir, a.g.e., s. 23, 28.

⁵⁷⁶ Armstrong, a.g.e., s. 177.

⁵⁷⁷ Monro, a.g.e., s. 149.

⁵⁷⁸ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, I, s. 28.

taşıdığını aktarmaktadır. Seyyah, ürünün paketlenmesiyle ilgili olarak, “(...) Rumeli’dekiler daha küçük ve pamukla sarılı paketlerden oluşurken Anadolu’da üretilen bütün tütünler İstanbul’a benzer paketler içinde götürülmektedir. (...)” şeklinde söylemektedir.⁵⁷⁹

Hamilton tütünün toplanması hakkında da bilgiler vermektedir. Seyyah bitkinin hemen toplanılmadığını, uygun boyutlarda ve olgun olanların elde edilmesi için yapraklarının tek tek koparıldığını nakletmektedir. Seyyah süreçle ilgili olarak şöyle devam etmektedir:

(...) Sonra dört ya da beş yaprak birlikte bağlanır ve güneşte kurumaları için dizilirler, daha sonra ise demetler halinde paketlenirler. Ancak uzun tecrübeler yoluyla öğrenilebilen kurutma işleminin büyük zorluğu bilinmektedir. Çünkü çok kuru olursa paketlenmede kırılırlar ve yeterince kurumazlarsa küflenebilirler. (...)⁵⁸⁰

Kütahya’da seyahatine devam eden Hamilton, 1837 yılında Simav Ovası’nda geniş miktarda tütün ve keten ekiminden bahsetmektedir. Seyyah ikinci ürünün kumaş yapması için yetiştirildiğini de sözlerine eklemektedir.⁵⁸¹ Ainsworth ise Eylül ayında Kastamonu Gökırmak vadisinde tütün yetiştirildiğinden bahsetmektedir.⁵⁸²

Safran: Doğu safranının Anadolu coğrafyasında bol miktarda bulunduğunu belirten Madden, 1825 yılında elde ettiği izlenimlerde İzmir’dekilerin ise çok katkı içerdiğini ve bunun Avrupa’ya ihraç edildiğini belirtmektedir.⁵⁸³ Ainsworth da Safranbolu’da safran üretiminin meşhur olduğunu ilave etmektedir.⁵⁸⁴

Zeytin: Antakya’da bulunan Kinneir, 1813’de bölgede ve bilhassa Asi Nehri çevresinde zeytin ağaçlarının bulunduğunu dile getirmektedir. Seyahatine 1814 yılında Samsun’da devam eden seyyah, burada geniş zeytinlikler olduğunu da gözlemlerine eklemektedir.⁵⁸⁵ Arundell, 1826 yılı Nisan ve Eylül aylarında İzmir’deki zeytinliklerden bahsetmektedir.⁵⁸⁶ Stuart ise Trabzon’da zeytin ağaçları bulunduğunu dile getirmektedir.⁵⁸⁷ Ürünün Urla’da ekiminin yapıldığı hakkında Slade de bilgiler vermektedir.⁵⁸⁸

⁵⁷⁹ Hamilton, a.g.e., I, s. 292, 296.

⁵⁸⁰ Hamilton, a.g.e., I, s. 296.

⁵⁸¹ Hamilton, a.g.e., II, s. 125.

⁵⁸² Ainsworth, a.g.m., s. 257.

⁵⁸³ Madden, a.g.e., s. 153.

⁵⁸⁴ Ainsworth, a.g.m., s. 240.

⁵⁸⁵ Kinneir, a.g.e., s. 151, 153, 302.

⁵⁸⁶ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 63, 201.

⁵⁸⁷ Stuart, a.g.e., s. 74.

⁵⁸⁸ Slade, *Turkey, Greece and Malta*, II, s. 68.

Kinght da Çanakkale'deki gözlemlerinde bölgedeki zeytin ağaçlarından bahsetmektedir.⁵⁸⁹ Hamilton, 1837 yılı Mayıs ayında Bursa Mudanya'da iken bölgenin alçak yerlerinde zeytinlik alanların varlığını nakletmektedir.⁵⁹⁰ Spencer da Trabzon'daki toprağın verimli olduğunu söyleyerek zeytin ekiminin bulunduğundan bahsetmektedir.⁵⁹¹ Fellows ise, Bergama ile Edremit arasındaki arazilerde zeytin ağaçlarının bulunduğu nakletmektedir.⁵⁹²

Haşhaş (Afyon): Ouseley, Eylül ayında Manisa'da iken büyük miktarda afyon üretiminin yapıldığını, özellikle Çavuşoğlu Köyü'nün bunda meşhur olup hemen hemen haşhaş tarlalarıyla çevrili olduğundan bahsetmektedir.⁵⁹³ Monro, Temmuz ayında Konya'dan Akşehir'e giderken yolda afyon tarlaları gördüğünü ve bu ürünlerin İstanbul'a büyük miktarda ihraç edildiğini belirtmektedir.⁵⁹⁴ Ainsworth da Safranbolu'da bir köyde Hristiyanların az miktarda afyon ürettiğini ifade etmektedir.⁵⁹⁵ Aynı şekilde Hamilton'un eserinde de 1836'da Afyonkarahisar ve 1837'de Kütahya Simav Ovası'nda ekilmekte olan önemli miktarda afyon dile getirilmektedir.⁵⁹⁶

Meyveler

Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde seyahat eden seyyahlar, tarım ürünleri hakkında bilgiler vermektedirler. Haziran ayında Şebinkarahisar'da seyahatine devam eden Morier, yedikleri çileğin o ana kadar yedikleri içerisinde en iyisi olduğunu ve toprağın çok iyi durumda olup iyi ekildiğini ifade etmektedir. Seyyah Tokat, Merzifon ve Osmancık'ta ceviz ağaçlarına denk geldiğini söylemektedir. Tosya-Ilgaz ve Gerede-Bolu arasındaki arazilerde hem ceviz ağaçları hem de büyük miktarda üzüm bağları olduğunu aktarmaktadır.⁵⁹⁷

Ouseley, Temmuz ayında Kars'ta öküzler tarafından çekilen incir ağacı gövdelerinin olduğunu ancak bunların Erzurum'dan geldiğini belirtmektedir. Ağustos ayında Niksar'da iken bölgedeki evlerin bahçelerle dolu olup üzüm, erik ve farklı meyveler açısından bereketli olduğunu ifade etmektedir. Aynı ay Tokat'ta iken özellikle dut ve armut ağaçlarının olduğunu vişnenin oldukça hoş bir kırmızılığa sahip olduğunu belirtmekte ve kavunun bol miktarda olmasına rağmen tadının en iyisi olmadığını aktarmaktadır.⁵⁹⁸

⁵⁸⁹ Knight, a.g.e., s. 33.

⁵⁹⁰ Hamilton, a.g.e., II, s. 84.

⁵⁹¹ Spencer, *Travels in Circassia*, II, s. 158.

⁵⁹² Fellows, a.g.e., s. 40.

⁵⁹³ Ouseley, a.g.e., s. 531-533.

⁵⁹⁴ Monro, a.g.e., s. 291.

⁵⁹⁵ Ainsworth, a.g.m., s. 240.

⁵⁹⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 113 ve II, s. 125.

⁵⁹⁷ Morier, a.g.e., s. 335, 344, 352-353, 357.

⁵⁹⁸ Ouseley, a.g.e., s. 456, 484, 489, 535.

Price, 1812 yılında aktardığı bilgilerde, Bayburt'ta mükemmel biçimde dut, armut, erik ve diğer meyvelerin ekili olduğunu söylemektedir.⁵⁹⁹ Kinneir de 1814 yılında, Ordu'da ceviz, dut, armut, elma, erik, kestane, fındık ve kiraz ağaçları gördüğünü belirtmektedir. Seyyah, Temmuz ayında Bitlis'e ziyarette bulunduğu sırada ise şehrin çoğu bölgesinde elma, armut, erik, ceviz ve kiraz bahçeleri olduğundan bahsetmektedir.⁶⁰⁰ Armstrong, Amasya'da üzüm üretimi ile Ermenilerin uğraştıklarını; ancak Van ve Tokat dışında, Tebriz'den yolculuğu boyunca bu duruma şahit olmadığını aktarmaktadır. Seyyah, Çorum'un Hacı Hamza Köyü'nde meyve ağaçlarının bol olduğunu ve özellikle kirazın yetiştiğini vurgulamaktadır.⁶⁰¹ Stuart, Trabzon'da üzüm, incir ve ceviz ağaçları bulunduğunu, Bayburt'ta ise önemli miktarda mısır yetiştirildiğini ve ayrıca Çoruh vadisinde gezerken çalılıklara dek geldiğini, bunların ise boya yapımında kullanılan akdikenî ürettiklerini aktarmaktadır.⁶⁰²

Genelde üzerinde durulan Tokat ve Niksar ile ilgili olarak bölgede sayılamayacak çeşitlilikte ürünler olduğunu ve evlerin yeşillikler içinde kaybaldığını belirten seyyahlar, elma, üzüm, armut, erik, kiraz, incir, ceviz ağaçları vb. ürünlerin yer aldığını aktarmaktadırlar.⁶⁰³ Fraser, 1834 yılı Ocak ayındaki gezisinde, bölgedeki incir, oldukça büyük armut ve elma ağaçları gördüğünü ve bunların derin karın ortasında sağlam şekilde yetiştiklerini belirtmektedir.⁶⁰⁴

Hamilton 1836 yılında Gümüşhane'deki ayva, kayısı, kiraz ve ceviz ağaçlarının bolluğundan bahsetmektedir. Seyyahın Erzurum'daki gözlemlerinde; kayısı, kiraz, dut ve ceviz ağaçları dikkatini çekmektedir. Hamilton, Haziran ayı sonlarında Trabzon'da bulunurken bölgenin iklimi ve ürünlerin toplanmasıyla ilgili değerlendirmeler yapmaktadır. Seyyah, havanın sis ve yağmurla birlikte soğuk rüzgârlar vasıtasıyla sürekli değiştiğini söyleyerek incir ve üzüm gibi ürünlerin Ekim ve Kasım'dan önce olgunlaşmadığını ve kiraz, kestane ve armut ekimi olduğunu dile getirmektedir. Seyyah daha seyrek miktarda dut ve nar ekimi olduğunu da sözlerine eklemektedir.⁶⁰⁵

Samsun'da gezisine devam eden Hamilton, bölgede elma ve diğer meyve ağaçlarına rast geldiğini, elmanın tam olgunlaşmamasına rağmen çok lezzetli olduğunu nakletmektedir. Seyyah, Tokat'ta üretilen meyveler arasında en dikkat çekenin yumuşak ve çok lezzetli olan armut olduğunu ve bu armudun Ankara'dakinden bile daha iyi olduğunu dile getirmektedir.⁶⁰⁶ Spencer ise Doğu Karadeniz bölgesinin, Rusya'nın eyaletlerinde gördükleri kadar verimli olduğunu; ancak ihmal edildiğini belirtmektedir.⁶⁰⁷ Spener, Trabzon ve çevresinin zengin ve verimli olup üzümün

⁵⁹⁹ Price, a.g.e., s. 26.

⁶⁰⁰ Kinneir, a.g.e., s. 323, 393-394.

⁶⁰¹ Armstrong, a.g.e., s. 202, 204.

⁶⁰² Stuart, a.g.e., s. 74, 88, 340, 344.

⁶⁰³ Price, a.g.e., s. 32; Porter, a.g.e., s. 699 ve Armstrong, a.g.e., s. 198-199.

⁶⁰⁴ Fraser, a.g.e., s. 208, 210.

⁶⁰⁵ Hamilton, a.g.e., I, s. 168, 216, 242, 249.

⁶⁰⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 298, 353.

⁶⁰⁷ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 76.

çok lezzetli olduğunu ve her türlü meyvenin de yetiştiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁸ Ainsworth, 1838 yılı Eylül ayında Kastamonu'nun üzümü Tosya'dan, kavunu ise Taşköprü'den temin ettiğini, Gökirmak vadisinde ise kabak ve biraz da kavun yetiştirildiğini belirtmektedir. Seyyah üzümün ise ancak Taşköprü'ye doğru, verimli arazide bollaşmaya başladığını ve burada farklı türde kavunlar göze çarptığını belirterek ceviz ağaçlarının da arttığını söylemektedir. Boyabat'ta üzüm, pek çok meyve ağacı ve Vezirköprü'de dut ağaçlarının bulunduğunu ifade etmektedirler.⁶⁰⁹

İç Anadolu Bölgesi ile ilgili seyyahların verdikleri bilgilere bakılacak olursa; Morier, Koyulhisar'da Haziran sonu Temmuz başlarındaki gözlemlerinde zamanı geçmiş olmasına rağmen dut temin ettiklerini ve vişne ile beyaz çilek aldıklarını ifade etmektedir.⁶¹⁰ Fraser, 1834'de Koyulhisar'da ceviz, elma, armut, vişne vb. ağaçların ekiminin bol olduğunu nakletmektedir.⁶¹¹ Hamilton, 1836'da Ankara Kalecik'de üzüm tarlaları olduğunu ve bunların Ağustos sonunda neredeyse olgunlaştıklarını nakletmektedir. Seyyah, ayrıca bölgedeki kavun tarlalarına da atıfta bulunmaktadır. Nevşehir'de 1837 yılı Temmuz ayında gözlemlerde bulunan Hamilton, geçtiği güzergâhta üzüm bağları ve meyve ağaçları olduğunu söyleyerek bunların içinde kayısının başlıca ürün olduğunu aktarmaktadır. Buradan Kayseri'ye geçen seyyah, buradaki ovada zengin mısır tarlaları olduğunu ve daha alçak tepelerin kısmen bahçelerle ve üzüm bağlarıyla çevrildiğini söylemektedir. Ağustos ayında Karaman'a geçen seyyah, burada sezonun ilk üzüm ve incirlerini gördüklerini ve incirin büyük ve çok lezzetli olduğunu da dile getirmektedir.⁶¹²

Marmara ve Ege Bölgesi'ne bakıldığında ise; Ouseley, Manisa'nın özellikle üzüm ve şeftali açısından bereketli olduğunu söylemektedir.⁶¹³ Temmuz ayında Akşehir'den Afyonkarahisar'a giden Monro da, burada bir handa konaklarken pazarda bol miktarda kavun olduğunu; ancak en iyi kavunların ülkenin kuzeyinde yetiştiği belirterek İzmit kavunlarının dünyanın en iyisi olan İran'ınkilere eşit olduğunu aktarmaktadır.⁶¹⁴ Arundell, 1826 yılı Nisan ayındaki gezisinde İzmir Güzelhisar, Eylül ayında ise Gaziemir ve Bayındır'da gözlemler yaparken yüksek miktarda ekili alan bulunduğunu ve üzüm bağları ile incir ağaçlarının bol miktarda olduğunu söylemektedir. Manisa Turgutlu'da siyah üzümlerden, Alaşehir Kiraz ovasında ise ceviz ağaçlarının bulunduğu bahsetmektedir. Denizli'de incir ağaçları, üzüm bağları, nar ağaçları olduğunu ve gördüğü güzel bir bahçede şeftali, kavun, üzüm vb. her çeşit meyve olduğunu aktarmaktadır. Seyyah Bergama çevresinde iken, sayısız üzüm bağı olduğunu ve kuru üzümü toplama mevsimi olduğu için insanların ürünler arasında yaşadıklarını belirtmektedir.⁶¹⁵

⁶⁰⁸ Spencer, **Travels in Circassia**, II, s. 158.

⁶⁰⁹ Ainsworth, a.g.m., s. 249, 257-258, 260.

⁶¹⁰ Morier, a.g.e., s. 338.

⁶¹¹ Fraser, a.g.e., s. 213.

⁶¹² Hamilton, a.g.e., I, s. 411-412 ve II, s. 250, 257-258, 322.

⁶¹³ Ouseley, a.g.e., s. 535.

⁶¹⁴ Monro, a.g.e., s. 294-295. Örnek olarak bkz. Ainsworth, a.g.m., s. 218.

⁶¹⁵ Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 63, 201-202, 207, 212, 228, 291-292.

Keppel de, 1829 yılı Ağustos ayı sonunda Urla'da bulunduğu sırada, köylülerin sultana üzümü (kuru üzüm) ve incir işleriyle uğraştıklarını, halkın daldan bu ürünleri topladıklarını ve bu ürünleri düz bir zemine yaydıklarını ve üstlerinin bir tür potasyum karbonat⁶¹⁶ ile kaplandığını tarif etmektedir. Ayrıca güneşte yarı kurutulmuş olan incirlerin lezzetli olduğunu da aktarmaktadır. Keppel ayrıca Kocaeli ve Bilecik'te bazı köylerde dut ağaçlarının bol miktarda olduğunu ve bunun ipek böceklerinin beslenmeleri için ekildiğini vurgulamaktadır.⁶¹⁷

Slade, Haziran ayında Balıkesir'de seyahat ederken, bölgenin yüksek oranda ekili olup üzüm bağlarının bulunduğunu aktarmaktadır. Seyyah, Urla'daki seyahatinde büyük bahçelerde mükemmel meyvelerin yetiştiğini, portakal, incir ve narın mükemmel olduğunu; ancak kavunun, şöhretli ve çok lezzetli olan Turgutlu'nun kavunundan alt seviyede olduğunu söylemektedir. Bu kavunların başkente gönderildiğini ifade etmektedir. Köylerde ise üzüm, incir, nar, mersin ağacı yetiştiğini, köylülerin sessiz ve çalışkan insanlar olduklarını dile getirmektedir.⁶¹⁸

Slade, toprakların köylülere tahsis edildiğini ve bunun ona göre anormal bir durum olduğunu, zira kendi ülkesindeki temeli feodal yapıya dayalı sistemden farklı olmasını hayretle karışmaktadır. Seyyah, "(...) İlerlemekte olan askeri birlikler ve hükümet çalışanlarına destek verme zorunluluğu toprağı işlemede bir engel oluşturabilir. Bu durum sık sık arazinin sıkıntılarında biri olarak görülmektedir. (...)" diyerek yetiştirilen ürünlerin kalitelerinin etkilendiğini gözler önüne sermektedir. Seyyah, köylülerin bazen askerî birliklerin yolda zoraki olarak iaşelerini onlara temin ettirdiklerini bildikleri için onlara yeterli miktarı sağlamak konusunda dikkat ettiklerini de nakletmektedir.⁶¹⁹

Alaşehir'deki bahçelerin yeşilliğinin Avrupa'da gördüklerinden daha fazla olduğunu belirten Addison, mükemmel parlaklıktaki narçiçeğinin, portakal, ağaçkavunu, zerdali ve incir ile karıştığını ifade etmektedir. Seyyah Ağustos ayında Urla'da ise üzümün toplandıktan sonra bağların zemine yakın yerden kesilip sarmaşıklarının yakıt olarak kullanıldığını ve ilkbahar gelince gençlerin üretim için aşı yaptıklarını aktarmaktadır.⁶²⁰

Çanakkale'de de toprağın büyük oranda düzenli şekilde ekili olduğunu, toprağın köylüler tarafından derinden sürüldüğünü aktaran seyyahlar, bölgede bol miktarda üzüm bağları, incir, badem, kiraz, nar ve elma ağaçları olduğunu ifade etmektedirler.⁶²¹ Seyyahlar, Bursa ile ilgili bilgiler de vermektedirler. Buraların iyi şekilde ekili olduğu, hayal edilebileceğinden daha fazla yeşillığe sahip olan bu bölgelerin önemli miktarda, ceviz, üzüm, dut, incir, armut, kayısı, kestane,

⁶¹⁶ Gübre yapımında da kullanılan bir tür kimyasal bileşen.

⁶¹⁷ Keppel, a.g.e., I, s. 41 ve II, s. 160, 170.

⁶¹⁸ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, I, s. 341-342 ve II, s. 68-70.

⁶¹⁹ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 70-71.

⁶²⁰ Addison, a.g.e., s. 178, 213.

⁶²¹ Keppel, a.g.e., I, s. 57-58 ve Knight, a.g.e., s. 33.

şeftali ve elma ağaçlarına ev sahipliği yaptığını aktarmaktadırlar.⁶²² Spencer, Bursa'nın sayısız su kaynağı ve çaya sahip olduğunu, sulama sistemleri için zeki bir adama ihtiyaç bulunmadığını ifade eder.⁶²³

Anadolu'nun güneyinde seyahat eden seyyahlardan Beaufort, 1811 yılının yaz aylarında Finike Ovası'nın kısmen ekili olduğunu belirterek Deliktaş'taki üzümlerin Asya'nın bu coğrafyasındaki üzüm üreten diğer bölgelerden farklı şekilde ekildiğini belirtmektedir. Seyyah diğer bölgelerde her bitkinin her yıl sapına kadar budandığını söyleyerek "(...) Onlar burada sık sık erik ve kayısı gibi bazı uzun ağaçlara doğru meyil ettirilir. Asma filizleri en alçak dalların yanı sıra en yükseğe de erişir ve böylelikle ağaçların çift mahsul meyve ile dolduğu görülmektedir. (...)" bölgedeki ekim tarzını açıklamaktadır.⁶²⁴ Adana ve Hatay'da gezisine 1813'de devam eden Kinneir, ilk bölgede üzüm tarlaları, diğer bölgede ise meyve ile özellikle üzüm tarlaları olduğunu nakletmektedir. Seyyah Antakya şehri özelinde ise dut, nar ve kayısı ekimini dile getirmektedir.⁶²⁵

Irby ve Mangles ise, 1818 yılı Eylül ayında Niğde Ulukışla'dan Tarsus'a doğru seyahat ederken Toros Dağları eteklerinde zengin üzüm bağlarının olduğunu ve buradaki yerlilerin, üzümleri geçen insanlara satmak için sepetler içinde yollara getirdiklerini söylemektedirler. Üzümlerin çok lezzetli olduğunu ifade eden seyyahlar, aynı güzergâhta incir ağaçlarıyla kaplı alanlar olduğunu aktarmaktadır. Dereler vasıtasıyla beslenen Mersin'in ise incir, portakal, limon ağaçları ve üzüm bağları yönünden zengin olduğunu, çevre ovalarda ise pamuk ve kavun ekili olduğunu belirtmektedirler.⁶²⁶

Antakya'dan 1830 yılında geçen Wellsted, şehrin içinden geçen Asî Nehri'nin bölgedeki toprağı sulama imkânı verdiğini, bölgede çeşitli meyve ve sebze türleri yetiştiğini ve ertesi yıl Robinson da Nisan ayında Hatay'ın güney sınırlarında nehir çevresinde ceviz ağaçlarının bulunduğunu söylemektedir.⁶²⁷ Arundell, 1833 yılı Kasım ayında Burdur'dan geçerken bölgedeki üzüm bağlarının çok geniş olduklarını aktarmaktadır.⁶²⁸ Bodrum'da bulunan Hamilton'un 1837 kışında dikkatini özellikle portakallar çekmektedir.⁶²⁹ Bölgede gezisine devam eden Fellows da portakal, limon, incir, üzüm ve dut ağaçlarının bahçelerde en sık görülenler olduğunu dile getirmektedir.⁶³⁰

⁶²² Meryon, a.g.e., s. 77; Burgess, a.g.e., s. 124, 145 ve Stuart, a.g.e., s. 52.

⁶²³ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 158-159, 162.

⁶²⁴ Beaufort, a.g.e., s. 29, 49.

⁶²⁵ Kinneir, a.g.e., s. 146, 151.

⁶²⁶ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 499, 507-508, 521-523.

⁶²⁷ Wellsted, a.g.e., s. 70 ve Robinson, a.g.e., s. 349.

⁶²⁸ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, II, s. 99.

⁶²⁹ Hamilton, a.g.e., II, s. 31.

⁶³⁰ Fellows, a.g.e., s. 179.

Seyyahlar özellikle bol miktarda yetişen incirin önemi, paketlenmesi ve aşılması hakkında da bilgiler vermektedir. İzmir’de bulunan Madden, tüccar çevrelerinde en çok konuşulan ürünün bereketli olan incir olduğunu, bahçeleri sorduğunuzda incirin bol olduğunu duyar, ilgi çekici yerleri merak ettiğinizde onların sizi incir pazarlarına yönelttiğini görürsünüz diye aktarmaktadır.⁶³¹ Madden 1825 yılında incirin önemini, “(...) Politikayla ilgili bilgi almak için ısrarla ricada bulunursunuz ve size incirin az olduğu söylenir. Daha başka bilgiler edinmek istediğinizde, size ‘incirler yassıdır’ derler. Kısaca, nereye giderseniz gidin hiç bitmeyen konu incir, incir ve incirdir! (...)” şeklinde izah etmektedir. Ürünün paketlenmesinde ise daha kötü bir işleme tanık olduğunu belirten seyyah, şu şekilde devam etmektedir:

(...) Büyük bir depoda meyve zemine dağınık halde serildi ve mırıldanan bebekleriyle yığının üstünde çömelerek oturan elli ya da altmış bakımsız kadın, üzümleri ayıkladılar ve serdiler. Ürünün sağlamlığını elleri ve tükürükleri ile test ettiler. Üzümleri ezen pis küçük çocuklar gördüm ve daha kötü bir şeye tanık olmamak için olabildiğince çabuk dışarıya çıktım. (...)⁶³²

Addison ise Haziran ayında Buca’da seyahat ederken, incir toplayan Rum kızlar ve kalabalık kadın grubundan bahsederek bu dönemde onların neredeyse bütün geçim kaynağının bu olduğunu ifade etmektedir. İncirin tadı ve kalitesini geliştirmek için tuhaf metotlar geliştirdiklerini söyleyen seyyah, orada kalitesiz, tatsız ve pek işe yaramayan bir incir türü olduğunu ve bunun çalılıklarda büyüyüp küçük bir kurtçuk ya da bir tür böceğin besin kaynağı olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, “(...) Bu kalitesiz incirler, yenilebilecek incir üreten ağaçlara yapıştırılıyor ve bunlarla beslenen kurtçuklar ya da böcekler, diğer bütün incirleri aşıyorlar ve onların lezzeti ve tatlılıkları mükemmel bir hale geliyor. (...)” şeklinde lezzetli incir üretmek için yapılan işlemi dile getirmektedir. Mülk sahibinin, bu işlemi uygulamazsa meyvelerin daha az kaliteli olduğunu söylediğini aktarmaktadır.⁶³³

Sebze ve Bitkiler

Keppel, 1829 yılı sonlarında Kütahya’da seyahat ederken bölgenin sebzelerinin mükemmel olduğunu ve özellikle lahanayı unutamadığını söylemektedir. Seyyah lahanayla ilgili olarak, “(...) Dünyadaki en büyüğü olduğunu düşünüyorum. Aslında o kadar büyük ki kesin boyutlarını ifade etmede hakikat için kendi namımı riske atmaya cesaret edemem. Biliyorum ki çoğu İngiliz vatanım Norkfold’daki turpların boyutlarına bile zor inanırlar. (...)” şeklinde nakletmektedir.⁶³⁴ Knight, Ekim ayında Çanakkale’den geçerken, patatesin çok zor elde edilip yenildiğini, Türklerin bu ürünü pek sevmediklerini ve Rumların da aynı fikirde olduklarını söylemektedir. Patates ilk ortaya çıktığı

⁶³¹ Madden, a.g.e., s. 147.

⁶³² Madden, a.g.e., s. 147-148.

⁶³³ Addison, a.g.e., s. 208-209

⁶³⁴ Keppel, a.g.e., II, s. 181.

zamanda Türklerin bunu meyve olarak ilan ettiklerini ve çiğ yenilmesi gerektiğini kabullendiklerini aktarmaktadır.⁶³⁵ Ainsworth, Eylül ayında Eflani’de gözlemlerde bulunurken patatesin bölgenin iklimi ve toprağı ile uyumlu olduğunu, bahçelerin bol miktarda lahana ve taze fasulye içerdiğini aktarmaktadır.⁶³⁶

Seyyahlar, meyve ve sebzelerin dışında bazen nadir de olsa diğer bitkiler hakkında da bilgiler vermektedir. Örnek olarak, Madden, İzmir’de bulunduğu sırada, Türklerin gönül işlerinde sümbül kullandıklarını, menekşeden ise sünnet, düğün ve bayram ziyaretleri gibi önemli anlarda bir tür şerbet yapıldığını aktarmaktadır.⁶³⁷ Keppel ise 1829 yılının son günlerinde, Gediz’de mahmude otunun zengin olduğunu ve insanların son yıllarda bu ürünün sakızını toplamayı öğrendiklerini belirtmektedir. Seyyah bitkinin toplanması ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır:

(...) İnsanlar bitkinin köklerinin etrafını hafifçe temizleyerek bu işlemi gerçekleştirmektedirler. Bitki gelişimini Haziran sonuna doğru tamamlar tamamlamaz sapından tamamen kesilerek toplanmaktadır. Kesilen yerden beyaz, havaya maruz kaldığında koyulaşan ve kurduğunda grimsi bir siyahlık alan sıvı akmaktadır. (...)⁶³⁸

Keppel ayrıca 1830 kışında Salihli Ovası’nda bol miktarda kudret helvasının yetiştiğini nakletmektedir.⁶³⁹ Fellows ise Antalya’da özellikle beyaz zambak, orkide ve sarımsak bitkisinin bulunduğunu dile getirmektedir.⁶⁴⁰

4.2. Hayvancılık

Seyyahlar eserlerinde bölgede rastladıkları hayvanlar, kullanım yerleri ve dikkatlerini çeken özellikleri hakkında az da olsa bilgi vermektedirler. Hayvancılık hakkında en detaylı bilgiler Morier, Beaufort, Porter ve Knight gibi seyyahların eserlerinde yer almaktadır.

Büyükbaş ve Küçükbaş: Ülkenin farklı bölgelerinde seyahat eden gezginler, Doğu Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz gibi yerleşim yerlerindeki gözlemlerinde, bölgedeki insanların büyükbaş ve küçükbaş hayvancılıkla ilgilendiklerini aktarmışlardır. Erzurum’dan 1809 yılında geçen Morier, bölgede yetiştirilen koyun, keçi ve sığır gibi hayvanlar olduğunu, koyunların ise geniş kuyruklara ve iyi bir yüne sahip olduklarını aktarmaktadır.⁶⁴¹ Kinneir, 1813’de ülkedeki sığırların arpa ve

⁶³⁵ Knight, a.g.e., s. 22-23.

⁶³⁶ Ainsworth, a.g.m., s. 244.

⁶³⁷ Madden, a.g.e., s. 153.

⁶³⁸ Keppel, a.g.e., II, s. 240.

⁶³⁹ Keppel, a.g.e., II, s. 331.

⁶⁴⁰ Fellows, a.g.e., s. 186.

⁶⁴¹ Morier, a.g.e., s 317, 331.

doğranmış samanlarla beslendiklerini; ancak Anadolu'nun orta kesimlerinde bunun üretiminin insanları tatmin etmediğini ifade etmektedir.⁶⁴²

Porter, 1819 yılında Tosya ve Gerede'deki gözlemlerinde, keçiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah, Tosya'da zengin olan yeşillik alanların keçi sürüleri için elverişli bir ortam sağladığı ve bu hayvanların beyaz ve gümüşümsü kürklerinin Ankara Keçisi olarak çok iyi şekilde tanındığını ifade etmektedir. Seyyah, "(...) Bu hayvanlar ya giyimde ya da tiftik dokumada kâr elde etmek için beslenmektedir. (...)" diye belirtmektedir. Seyyah Gerede'nin de çok güzel otlaklara sahip olduğundan ve her tarafa yayılmış olan güzel, yünlü keçi sürülerinin varlığında bahsetmektedir.⁶⁴³ Armstrong ise 1829 yılında Van'da gözlemlerde bulunurken göl çevresindeki düzlüklerde Kürtlerin koyunlarının yayıldığını ve otlandıklarını söylemektedir.⁶⁴⁴

Bayburt'tan Erzurum'a seyahat eden Stuart, 1835 yılı Eylül ayında insanların köylerde sığır, koyun ve keçi sürüleri besleyip bu sürüler açısından zengin olduklarını, yağ ve peynir elde ettiklerini ifade etmektedir.⁶⁴⁵ Doğu Karadeniz bölgesinde seyahat eden Spencer, ertesi yıldaki gözlemlerinde, burada sığır sürüleri gördüğünü ve onların çobanlar tarafından korunduğunu aktarmaktadır.⁶⁴⁶ Hamilton ise 1836 yılında Ordu ve Samsun'daki gözlemlerinde, ovalarda inek ve boğa gibi büyükbaş hayvanların bol olduğunu aktarmaktadır. Seyyah özellikle Terme bölgesindeki ineklerin normalden daha güzel ve büyük olduklarını da cümlelerine eklemektedir.⁶⁴⁷

Seyyahlar özellikle Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgesindeki şehirlerin bulunduğu coğrafyada büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın olduğunu ifade etmektedirler. Coğrafyanın güneyinde seyahat etmiş olan Beaufort, 1812 yılında Mersin'deki seyahatinde Gediz Nehri çevresinde geniş sığır sürülerinin otladıklarını, kıyı şeridi ile dağlar arasındaki birçok arazide sığırların beslendiğini aktarmaktadır.⁶⁴⁸ Arundell de 1826 yılında Denizli Çardak'ta, büyükbaş ve küçükbaş sürülerin her tarafa yayıldıklarını ve bu hayvanlardan elde edilen kaymak ve yoğurdun mükemmel olduğunu aktarmaktadır.⁶⁴⁹ Emerson, 1828 yılında Aydın-Denizli arasındaki geniş küçükbaş sürülerden bahsedip özellikle siyah koyunların çoğunlukta olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵⁰

Monro da, 1833 yılı yaz aylarında Afyon'dan Eskişehir'e doğru seyahat ederken buradaki çimenliklerin otlaklık için ideal olduğunu, koyunların kuyruklarının muazzam boyutta olduğunu ve bunun ise bölgedeki çayırlardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Seyyah, ona söylendiğine göre

⁶⁴² Kinneir, a.g.e., s. 40.

⁶⁴³ Porter, a.g.e., s. 720, 723.

⁶⁴⁴ Armstrong, a.g.e., s. 178.

⁶⁴⁵ Stuart, a.g.e., s. 88, 110.

⁶⁴⁶ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 76.

⁶⁴⁷ Hamilton, a.g.e., I, s. 266, 281-282.

⁶⁴⁸ Beaufort, a.g.e., s. 225, 255.

⁶⁴⁹ Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 103.

⁶⁵⁰ Emerson, a.g.e., s. 95.

bazen bir kuyruğun 50 libre/pound; yaklaşık 22,5 kg ağırlığında olabildiğini; ancak buna inanmadığını belirtmektedir.⁶⁵¹ Verilen miktar abartılı olsa bile kuyrukların önemini belirlemesi açısından göze çarpmaktadır. Fellows ise 1838 yılında İzmir’de bulunduğu sırada, bölgenin koyunlarının kuyruk ağırlıklarının genellikle 6 ila 8 libre; yaklaşık 2,7 ila 3,5 kg ağırlığında olduğunu nakletmektedir. Bu bilgi daha doğru bir değerlendirme yapılması açısından önemlidir. Fellows ayrıca Troya bölgesinde çanları ile birlikte gezinen geniş kuyruklu keçilerin ve çobanların kavallarının ortaya canlı bir manzara çıkarttığını ve bu müzik aletinin Anadolu’da yaygın olduğunu dile getirmektedir.⁶⁵²

Quin, 1834 yılında Çanakkale’de koyun ve keçi sürülerinin olduğunu, Knight ise iki yıl sonra aynı bölgedeki gözlemlerinde bufaloya, manda, camış, sığır gibi adlarla seslendiğini ve en çok kullanılan adın ise camış olduğunu aktarmaktadır.⁶⁵³ Hamilton, 1836 yılında Ankara Kalecik bölgesinde ilk defa, elde edilen kaliteli yünlerinden farklı çeşitte şeyler üretilen meşhur keçileri gördüğünü aktarmaktadır. Seyyah daha sonradan ziyaret ettiği Eskişehir bölgesinde büyükbaş ve küçükbaş hayvanların bol miktarda olduğunu ifade etmektedir. Seyyah bunların normalden daha zayıf olduklarını, bunun sebebini en son kışın çok şiddetli geçmesi olarak göstermektedir. Seyyah ayrıca 1837 yılında Tuz Gölü ile Nevşehir arasındaki ovalarda pek çok sayıda küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürülerinin varlığından bahsetmektedir. Hamilton, Konya Seydişehir’den geçerken bölgedeki köylerde de çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürülerinin otladığını notlarına aktarmaktadır.⁶⁵⁴

Seyyahlar gezilerine devam ederlerken geçtikleri köy, kasaba ve şehirlerden yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için bazı hayvansal ürünler tedarik etmişlerdir. Bunu kimi zaman bölgedeki kasap, bakkal ve pazarlardan kimi zamanda onları ağırlayan veya ziyaret eden insanların getirdikleri ürünlerden sağlamışlardır. Bu konuda seyyahların verdikleri bilgiler doğrultusunda, o bölgede beslenen hayvanlar ve bu hayvanlardan elde edilen gıdalar hakkında fikir elde etmek mümkündür. Farklı bölgelerde farklı tarihlerde seyahat eden seyyahlar, genellikle büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan, kümes hayvanlarından elde edilen yoğurt, ayran, kaymak ve yumurta gibi besinler temin ettiklerini aktarmaktadırlar. Anadolu coğrafyasına yayılan seyyahların genelinden bu bilgileri edinmek mümkündür.⁶⁵⁵

Katır, Eşek, Deve ve At: Seyyahlar ayrıca at, deve ve eşekler hakkında da bazı bilgiler vermektedirler. Ülkedeki eşeklerin oldukça güçlü ve sık kullanılan hayvanlar olduğunu aktaran

⁶⁵¹ Monro, a.g.e., s. 296.

⁶⁵² Fellows, a.g.e., s. 10, 67.

⁶⁵³ Michael J. Quin, *A Steam Voyage Down the Danube. With Sketches of Hungary, Wallachia, Servia, and Turkey, Etc.*, II, Revised and Corrected 2th Ed., London, 1835, s. 85 ve Knight, a.g.e., s. 11.

⁶⁵⁴ Hamilton, a.g.e., I, s. 415, 447 ve II, s. 241, 351,

⁶⁵⁵ Morier, a.g.e., s. 310, 350; Madox, a.g.e., I, s. 219; Monro, a.g.e., s. 254, 272; Fraser, a.g.e., s. 201 ve Knight, a.g.e., s. 22.

seyyahlar, bu hayvanların sokaklarda sık görüldüğünden bahsetmektedirler. Morier, Türkiye'deki katırların, özellikle Amasya ve Tosya çevresindekilerin İran'daki hemcinslerinden çok daha büyük ve daha iyi uzuvlu olduklarını ifade etmektedir.⁶⁵⁶ Addison da İzmir'deki gözlemleri sırasında, bölgedeki eşeklerin dünyanın en güçlü küçük hayvanları olduğunu, neredeyse her genç kızın favori bir eşeği olup bu hayvanları boncuk ve mavi püsküllerle süslediklerini ifade etmektedir. Eşeğe binen bu çocuklar arasında bir yarış olduğunu aktarmaktadır.⁶⁵⁷

Develer genellikle Ege ve Akdeniz Bölgelerinde görülmekte olup özellikle kervanlardaki yük ve binek hayvanları bunlardan oluşmaktadır. Bu hayvanlar oldukça güçlü olup uzun yollarda insanların eşyalarını taşımada tercih ettikleri, bir veya iki hörgüçlü canlılardı. Özellikle kalabalık gruplar halinde seyahat eden Türkmen ve Kürt gruplar tarafından kullanılmaktaydılar. Beaufort, 1812 yılında Mersin'deki seyahatinde, kıyı şeridi ile dağlar arasındaki birçok arazide atların ve develerin beslendiğini aktarmaktadır.⁶⁵⁸ Irby ve Mangles 1818 yılında Konya'da iken geçen bir Kürt kervanında hastalanan bir deveyi orada bıraktıklarını, eğer bir deve hastalanır veya yaşlılıktan dolayı yorgun düşerse, bu durum kervanı yavaşlatacağı için devenin arkada ve kendi kaderine bırakıldığını söylemektedirler.⁶⁵⁹

Isparta'da gezisine devam eden Hamilton, bölgede otlayan develerin olduğunu nakletmektedir.⁶⁶⁰ Çanakkale'de seyahat eden Knight, develerin ister bir isterse iki hörgüçlü olsun deve olarak adlandırıldığını ve bu hayvanların saatte yaklaşık 5 km, günde ise 48 km yol aldıklarını söylemektedir.⁶⁶¹ Develerin dayanıklılıklarıyla ilgili olarak Fellows, "(...) Her bir deve, dinlenmek için durmaksızın bütün bir gün için üç yüz altmış okka ya da yaklaşık yarım ton yük taşımaktadır. (...)" şeklinde dile getirmektedir. Seyyah ayrıca Antalya ve Fethiye arasındaki arazilerde gezisine devam ederken bölgedeki geniş vadilerde yüzlerce attan oluşan sürülerin olduğunu belirtmektedir.⁶⁶² Spencer, Doğu Karadeniz bölgesindeki atların oldukça vahşi ve hareketli olduklarını, Armstrong ise Van Gölü çevresinde Kürtlerin at sürülerinin yayıldıklarını söylemektedirler.⁶⁶³

Balıkçılık: Seyyahlar balıkçılıkla ilgili yüzeysel bilgiler vermişler ve gözlemlerinde balık türleri yakalama metodu ve yetiştikleri bölgeler hakkında açıklama yapmaktadırlar. Balık tutma usulü hakkında ise bir veya iki seyyah gördüklerini aktarmaktadır. Seyyahlar genelde İzmir olmak üzere, İzmit, Balıkesir, Hatay, Adana ve Erzurum'daki balık türleri ve balıkçılık ile ilgili kısa

⁶⁵⁶ Morier, a.g.e., s. 353.

⁶⁵⁷ Addison, a.g.e., s. 203.

⁶⁵⁸ Beaufort, a.g.e., s. 225, 255.

⁶⁵⁹ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 497.

⁶⁶⁰ Hamilton, a.g.e., I, s. 472.

⁶⁶¹ Knight, a.g.e., s. 11.

⁶⁶² Fellows, a.g.e., s. 33, 242.

⁶⁶³ Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, s. 76 ve Armstrong, a.g.e., s. 178.

bilgiler vermektedirler. Seyyahlar, Anadolu'daki akarsu, göl ve körfezlerden elde edilen balıkların olduğunu, bunların insanların kahvaltısı ve yemeklerine eşlik ettiklerini ifade etmektedirler.

Morier, Erzurum'da iken insanların akarsulardan bol miktarda balık elde ettiklerini, bunlardan özellikle alabalığı kahvaltıda yediklerini ve alabalığın çok lezzetli olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁴ İzmir Körfezi'nde bulunma imkânı elde eden seyyahlar, burada balıkların bol olduğunu aktarmaktadırlar. Hobhouse, 1810 yılında verdiği bilgilerde, körfezde özellikle tekir/barbunya ile istiridye, denizkestanesi ve diğer kabukluların da yer aldığını ve bunların limanın iç kısmındaki yataklardan elde edildiğini ifade etmektedir. Seyyah, on türden fazla balık olduğunu söyleyerek bunların Mart ve Nisan aylarında elde edildiğini belirtmektedir.⁶⁶⁵

Adana'da seyahat eden Beaufort, Yumurtalık Körfezi'nde geniş miktarda balık olup sayısız balığın su yüzeyine çıktığını nakletmektedir.⁶⁶⁶ Porter ise 1819 yılı Kasım ayında İzmit'te palamut ayının bol ve lezzetli olduğunu ifade edip bu lezzetin kendi kıyılarındaki herhangi bir balık türünden daha iyi olduğunu aktarmaktadır.⁶⁶⁷ Robinson ise 1831 yılında Hatay Balık Gölü'nde, özellikle sazan ve tekirin yanında fazla miktarda balık olduğunu dile getirmektedir.⁶⁶⁸

İzmir'de balık yakalama metotları hakkında bilgi veren seyyahlar aynı şeyleri söylemektedirler. Emerson, 1828 yılında kıyıda bota bindiklerini ve gözlemedikleri balık avlama metodunun çok tuhaf olduğunu ifade ederek gece vakti körfezin sığ bir yerinde küçük bir geminin kömür ve odun yaktığını, geminin kış tarafında ise bir çubuğu suya vurduklarını söylemektedir. Seyyah bu şekilde balıkları ışık ve gürültü vasıtasıyla bota bağlı ağın içine çektiklerini ve gecenin o sakinliğinde her tarafta yüzen sayısız ateş olduğunu aktarmaktadır.⁶⁶⁹

Hervé de 1837 yılında benzer bilgiler vererek Rum ve Türk balıkçılarının tek tip metot kullandıklarını, botların gece karanlığında bir tür ışık veren madde yaktıklarını ve muazzam kalın bir çubuk ile beraber ayaklarıyla sertçe bota vurduklarını söylemektedir. Seyyah "(...) Bu, özellikle balıkçıların zıpkınlayarak somon yakaladıkları dünyanın pek çok yerindeki genel bir uygulamadır. Onların çıkarttığı gürültü balıkları korkutmakta ve onları ağlara doğru çekmektedir. (...)" şeklinde ifade etmektedir. Seyyah ayrıca balıkçıların başarılı olduklarını pek görmediğini ancak gerçek bir Doğulu sabırla ağlarını sürekli olarak attıklarını nakletmektedir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁴ Morier, a.g.e., s. 331.

⁶⁶⁵ Hobhouse, a.g.e., s. 82.

⁶⁶⁶ Beaufort, a.g.e., s. 284.

⁶⁶⁷ Porter, a.g.e., s. 732.

⁶⁶⁸ Robinson, a.g.e., s. 325.

⁶⁶⁹ Emerson, a.g.e., s. 69.

⁶⁷⁰ Hervé, a.g.e., II, s. 30-31.

Aynı yıl Balıkesir’de bulunan Hamilton ise Manyas Gölü’ndeki balıkların çevrede bulunan Kazaklı köyünde yaşayan insanların geçim kaynaklarından biri olduğunu dile getirmektedir. Bursa’daki gezisinde ise seyyah, Ulubat Gölü’nün balık anlamında meşhur olduğunu ve büyük miktarda sazan balığının Bursa ve çevre bölgelere hatta İstanbul’a önderildiğini ifade etmektedir. Seyyah Akşehir’de bulunduğu sırada, Afyon’daki Eber Gölü’nden tutulan on farklı çeşit balığın bulunduğu bir sofrada oturduğunu belirtmektedir.⁶⁷¹ Fellows Samsun’da gezisine devam ettiği sırada, Yeşilirmak’ın balıkla dolu olduğunu söylediğini ve neredeyse ırmağın ağzında mersin balığının yakalandığını aktarmaktadır.⁶⁷²

İpek Böcekçiliği: Seyyahlar, şehirlerin ipek üretimindeki önemlerini ve ticarî olarak ihracatlarını eserlerine yansıtırlarken ipek böcekçiliği hakkında az da olsa bilgiler vermektedirler. Ancak daha çok bu hayvanların beslendikleri dut ağaçlarının bolluğuna ve bu amaçla kullanıldıklarına, ayrıca insanların bu hayvanlara gösterdikleri özene dikkat çekmektedirler. Pek çok seyyah Bursa’nın bu işte merkez olduğunu nakletmektedir. Örneğin, Alcock, 1829 yılında Bursa’da ikamet ederken bölgede çok fazla ipek böceği olduğunu ve eğer böceklere bakmalarına izin verilirse hayvanların ölebileceğini söylediklerini aktarmaktadır. Hayvanlara bakmalarını engellemelerinin sebebi nazar değmesini engellemektir. Bu batıl inancın Rumlarda da olduğunu iyi şekilde bilindiğini ilave etmektedir.⁶⁷³

4.3. Ormancılık ve Madencilik

Ormancılık: Anadolu coğrafyasında gözlemlerde bulunan seyyahlar, ormancılık ile ilgili kısıtlı bilgiler vermektedirler. Ormancılıkla ilgili seyyahlar, bazı bölgelerde ormanların oldukça gür olduğundan ve bunlardan kereste elde edilip ordunun ihtiyacı için İstanbul’a gönderildiklerinden bahsederler. Morier, 1809 yılında devam ettiği seyahatinde, Bolu ormanlarının oldukça geniş olduğunu ve *ağaçlar denizi* olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Seyyah bu ormanlarda; dişbudak, karaağaç, çınar, kavak, karaçam ve kayın ağaçlarının yer aldığını ve bazen gördüğü meşe ağaçlarının Anadolu’da gördüklerinden daha büyük olduğunu belirtmektedir.⁶⁷⁴

Morier, “(...) Bölgenin muazzam arazisi üzerinde uzanan bu ormanlar, İstanbul cephaneliğine bitmeyen bir kereste kaynağı sağlamaktadır. (...)” şeklinde nakletmektedir. Ağaçları devirme usulünün oldukça gelişmiş olduğunu söyleyen seyyah, öncelikle onların köklerine doğru yakıldıklarını, bu sayede ağacın en sağlam kısmını yaraladıklarını ve daha sonra ise balta ile

⁶⁷¹ Hamilton, a.g.e., II, s. 89-90, 106, 232.

⁶⁷² Fellows, a.g.e., s. 284.

⁶⁷³ Alcock, a.g.e., s. 163-164.

⁶⁷⁴ Morier, a.g.e., s. 359.

kestiklerini belirtmektedir. Kesilen bu ağaçlar mandaların çektikleri kağnılar vasıtası ile taşınmaktadır.⁶⁷⁵

Kocaeli'nde 1810 yılında incelemelerde bulunan Galt, Kerpe'de köylülerin kendi işlerinin yanında bu bölgede donanma için yakın ormanlarda kereste kesimine yardım etmeye zorlandıklarını ifade etmektedir. Seyyah ayrıca Karadeniz'in küçük ve korunaklı bir bölgesinde yer alan bu köyün, önemli miktardaki keresteyi İstanbul'a gönderdiğini aktarmaktadır.⁶⁷⁶ Beaufort ise 1812 tarihinde, Adana ile Karataş arasında geniş meşe ormanlarının olduğunu ve bu ormanlardan büyük miktarda kereste üretildiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁷

Slade ve Stuart, 1830'lu yıllarda konuyla ilgili gözlemlerinde Çanakkale ve Sinop hakkında bilgiler vermektedir. Slade, Lapseki'nin Osmanlı donanması için kereste temini konusunda ön planda olduğunu dile getirmektedir.⁶⁷⁸ Stuart da Osmanlı Devleti'nin temel tersanelerinden biri olan Sinop'tan, İstanbul'daki gemiler için büyük miktarda kerestenin bölgeye gönderildiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁹

Madencilik: Madencilikle ilgili verilen bilgilerde ise o bölgede yer alan madenlerin neler olduklarını ve ne kadar maden çıkarıldığını aktarmaktadırlar. Morier, Keban'daki madenlerde İstanbul'a gönderilen gümüşün yanında yıllık 100 ila 150 bin okka bakır çıkarıldığını ve bunun Tokat'a işlenmemiş olarak geldiğini ve burada kalıplara dökülerek işlendiğini söylemektedir. Bakırla meşgul olan yaklaşık üç yüz dükkânın olduğunu ve Tokat'ın bu işlerde ünlü olup elde edilen bakır ürünlerin ülkenin her tarafına dağıtıldığını aktarmaktadır.⁶⁸⁰

Porter da 1819 tarihinde, Bayburt'un güneyinde iyi miktarda demir cevheri bulunduğunu, Samsun'un gümüş ve bakır madenleri açısından ünlü olup, bu madenlerin Samsun ve Kavak arasında olduğunu belirtmektedir. Bu madenler son zamanlarda yeniden açıldığını nakleden seyyah, demir işçiliğinde bölgenin eski dönemlerden beri meşhur olduğunu da eklemektedir. Seyyah, Tokat'ta da ünlü madenlerin olduğunu bunların bakır, kurşun ve gümüş çıkarıldığını ve elli ocağın sürekli işler halde olup bu ocakların esas olarak İstanbul darphanesi için gümüş çıkardığını ifade etmektedir.⁶⁸¹

Armstrong, 1829 yılındaki gezisinde, Amasya'daki gümüş madeninin işlek olduğunu nakletmektedir.⁶⁸² Damer ise 1839 yılında Türkiye'de bulunurken ülkede uzun süredir kalmakta

⁶⁷⁵ Morier, a.g.e., s. 359.

⁶⁷⁶ Galt, a.g.e., s. 295.

⁶⁷⁷ Beaufort, a.g.e., s. 277.

⁶⁷⁸ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 214-215.

⁶⁷⁹ Stuart, a.g.e., s. 72.

⁶⁸⁰ Morier, a.g.e., s. 344-345.

⁶⁸¹ Porter, a.g.e., s. 682, 696-697, 702.

⁶⁸² Armstrong, a.g.e., s. 203.

olan İtalyan bir tüccardan madenler hakkında bilgiler aldığını söylemektedir. İtalyan tüccar, bir İngiliz şirketinin II. Mahmud'a Anadolu'da taze bir damar açma gücüne sahip olan bakır madenlerinin rehin olarak kendilerine verilmesi karşılığında 6 milyon borç vermeyi teklif ettiğini ancak sultanın olumsuz tepki gelmesi endişesi ise bunu kabul etmediğini belirtmektedir. Seyyah bu madenlerin Konya çevresinde olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸³

Seyyahların üzerinde en çok durdukları madenlerden birisi de Gümüşhane'dir. Gümüşhane'de seyahatine devam eden Kinneir, 1814 yılı Haziran ayında bölgenin adının hala aktif halde işletilen gümüş madenlerinden geldiğini; ancak eskiden çıkarılan miktarın üçte biri kadar ürün elde edilemediğini aktarmaktadır.⁶⁸⁴ Stuart ise 1835 yılında seyahat ettiği Gümüşhane'de, bilgilendirildiklerine göre kırk altı tane gümüş ve kurşun madeni olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸⁵ Madenler hakkında en detaylı araştırmaları yapan ve 1836 yılında bölgede bulunan Hamilton da, Gümüşhane madenlerinin Türkiye sınırları içindeki en ünlülerinden biri olduğunu ve buranın maden sanatının en iyi şekilde öğretildiği bir okul olarak görüldüğünü dile getirmektedir. Seyyah ayrıca bölgede Anadolu'nun diğer bölgelerinden gelen madencilerle dolu olduğunu da sözlerine eklemektedir.⁶⁸⁶

Gezisine Bayburt'ta devam eden Hamilton, (Köyün adı, *chalvar* olarak verilmektedir.) tahminen Aydıntepe ilçesindeki Şalcılar Köyü'nde bulunan bakır madenlerine ziyarette bulunduğunu nakletmektedir. Madenin 240 fathoms⁶⁸⁷; yaklaşık 439 metre derinliğinde olduğunu söylediğini belirten seyyah, buranın kirli ve ıslak bir zemine sahip olmasına rağmen maden içinde ilerlemenin zor olmadığını aktarmaktadır. Seyyah madenin denetleyicisinden, çalışanlar ve ücretleri hakkında şu bilgileri edindiğini nakletmektedir: "(...) Onlar 500 kişi çalıştırıyorlar, başka bir deyişle bunların 350 kişisi yetişkin erkekler, 150 kişisi ise çocuklardır. İlki gündelik olarak dört, ikincisi ise iki kuruş yevmiye alıyor. (...)"⁶⁸⁸

Maden cevheri ile ilgili değerlendirmelerine devam eden seyyah, yıllık olarak 3 ila 4 bin maun bakır çıkarıldığını ve her bir maunun 6 okka olup bunun da 8 kuruş ettiğini belirtmektedir. Seyyah ayrıca 8 kuruş eden 20 maun kömürün de bir bakır maunu üretmek için kavurma ve eritilme gibi farklı işlemlerden geçirilmesinin zorunlu olduğunu söylemektedir. Hamilton, maden eritilmeden önce içindeki sülfürü yok etmek için dört kez madenin kavrulduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁹

⁶⁸³ Damer, a.g.e., s. 233.

⁶⁸⁴ Kinneir, a.g.e., s. 348.

⁶⁸⁵ Stuart, a.g.e., s. 81.

⁶⁸⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 169.

⁶⁸⁷ 1 fathoms; 1,828 metre.

⁶⁸⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 173.

⁶⁸⁹ Hamilton, a.g.e., I, s. 173.

Hamilton Erzurum İspir'deki madenlerle ilgili olarak buradaki dağlarda bulunan gümüşün, önceden derebeylerin bulunduğu sırada Gümüşhane madencilerinin idaresi altında yönetildiklerini ve bu madenlerin çevredeki bir şef/reis tarafından yağmalandığını ifade etmektedir. Ayrıca seyyah burada çalışan madencilerin firarlarından itibaren madenin asla açılmadığını da sözlerine eklemektedir. Tekrardan Gümüşhane yoluyla Trabzon'a doğru hareket eden Hamilton, bölgedeki köylerin Gümüşhane yönetimi altında olduklarını ve vergilerden, askerlikten muaf olmaları karşılığında madenler için belli sayıda işçi tedarik etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Seyyah aynı şekilde bölgenin madencilikte Anadolu'nun en önde gelen yeri olduğunu ve buranın amirinin Anadolu bölgesindeki bütün madenlerin amiri olarak görüldüğünü nakletmektedir.⁶⁹⁰

Hamilton Gümüşhane'de çalışan tek madenin şehrin güneydoğusunda, şehri çevreleyen tepelerin ardında bulunduğunu aktarmaktadır. Seyyah buradaki çalışma sisteminde ne bir düzen ne de bir tedbir olduğunu söylemektedir. Hamilton şehre geri döndüğünde, madenlerden günlük yaklaşık 120 okka cevher çıkarılmasına rağmen hiçbir şey yapılmayan ocakları ziyaret ettiğini belirtmektedir. Seyyah, diğer madenlerin içinde su olduğu için son zamanlarda bunların terk edildiğinden bahsetmektedir. Seyyah madenlerin yönetimiyle ilgili olarak sekiz yıl boyunca orada madenin yöneticiliğini yapmakta olan kişiden şu bilgileri öğrendiğini dile getirmektedir:

(...) Türkiye'deki bütün madenler devlete aittir. Ancak Türk sistemine göre; bunlar, kamu yararına işletilmez ama belli koşullar altında hükümetin büyük faydası olması koşulunda kiraya verilir. Bu madenler altın, gümüş ve kurşun üretir. İlk ikisi için hükümet tarafından gerçek değerinin çok altında düşük bir miktar ödeme istenir. Yani madeni işleten bu insanlar, dirhem⁶⁹¹ başına İstanbul'a 50 kuruş yerine 4 kuruş ücret öderler. Gümüş için ise dirhem başına 150 kuruş yerine 25 kuruş öderler. Yönetici, bütün masrafları kapamak için kurşunu kendi hesabı üzerine alır. Yıllık üretim 250 ila 300 dirhem altın, yaklaşık 30 okka gümüş ve bir okka gümüş başına 120 okka kurşun olup bütün kurşun 3,600 okkadır. Bu okka başına 80 ila 100 paraya satılır. Yöneticinin sahip olduğu diğer bir avantaj, ihtiyaç olduğu zaman eritmek için gerekli olan kömürü ki normal piyasa fiyatının dörtte biri olan yük başına 2 kuruştan satın alma insiyatifidir. (Üç okka kurşunu eritmek için gerekli olan kömür 100 okkadır.) Çevredeki köyler, vergiler ve diğer bağışlardan muaf olmak için bu fiyatta yöneticinin ihtiyacı olduğu kadar kömürü sağlamak zorundadırlar. Çalışan erkeklerin sayısı 50 ila 60 arasında olup bunların yarısı madende diğer yarısı ise ocaklardadır. Gündelik olarak yalnızca 70 para alırlar. (...) Şehir gerekli sayıyı bulmak zorundadır. Kömür kıtlığından dolayı ocaklarda cevheri eritmek için Mart, Misan ve Mayıs aylarında hiçbir iş yapılmaz. Kavurma ve eritme işlemi yaklaşık altı gün sürer. İlk beş gün bütün kurşunlar eritilir, altıncı gün ise yaklaşık üç saatte gümüşler bitirilir ve geri kalan sürede de az bir miktar altının işlemi bitirilir. Daha sonra kimyasal olarak ayrıştırılırlar. (...) ⁶⁹²

⁶⁹⁰ Hamilton, a.g.e., I., s. 227, 229.

⁶⁹¹ 1 dirhem ağırlık okkanın 400'de 1'ine eşittir.

⁶⁹² Hamilton, a.g.e., I, s. 235-237.

Hamilton yöneticinin çalışma şartlarının uygunsuzluğundan şikâyetçi olduğunu söyleyerek çalışma şartlarının ağırlığı konusunda gerçeklik payı olduğunu; ancak bazı rakamların abartıldığını aktarmaktadır. Her şeye rağmen bu işi üstlenmenin bir kayıp olduğunu da dile getirmektedir. Seyyah yöneticinin hesabına göre masrafların 30,346; gelirlerin ise 17,700 kuruş olduğunu ifade etmektedir. Yine de seyyah, öğrendiği verilere göre, bunun pek de kârlı bir iş olmadığını; ancak devletin bu sayede bazı karlar edilebildiğini ifade etmektedir.⁶⁹³

Giresun Tirebolu’da gezisine devam eden Hamilton, burada Tirebolu suyunun ağzına yakın yerde eski madenler olduğunu ifade edip içinde su birikmelerinden dolayı ihmal edildiklerini aktarmaktadır. Çevredeki nehir boyunca ilerleyen seyyah, nehrin batı kıyısında gümüş madenleri olduğunu ancak bakır madenleri kadar verimli olduklarını düşünmediğini aktarmaktadır. Madenlerin yıllardır ihmal edildiğinin görüldüğünü aktaran seyyah, rehberinin ona madenlerin otuz yıldır kapalı olduğunu ve bu durumun nehrin şu anki seviyeye gelmesinden itibaren böyle geliştiğini söylediğini nakletmektedir. Hamilton, önceden tepenin doğusuna doğru akan nehrin yön değiştirdiğinden dolayı, madenin sular altında kaldığını belirtmektedir.⁶⁹⁴

Hamilton, ağanın buradaki madenlerin gümüş açısından zengin olduğunu söylediğini ve rakım azaldıkça bakır madenlerin daha bol miktarda olmaya başladığını da sözlerine eklemektedir. Seyyah, ağadan öğrendiğine göre, işlek olan tek madenin bölgeye altı saatlik mesafede olduğunu ve altı yüz ila yedi yüz işçinin istihdam edildiğini söylemekte ve madenin yüzeye yakın olmasından dolayı kolay çıkartıldığını da belirtmektedir. Ağa ayrıca Tirebolu’nun batısına yirmi saatlik mesafede demir madenleri olduğunu da dile getirmektedir.⁶⁹⁵

Ordu Ünye’deki demir madenlerinin çıkartılması ile ilgili olarak bilgiler veren Hamilton, işlemin yavaş sürdüğünü belirterek, “(...) Cevher, 180 okka işlenmemiş materyalden 3 batman⁶⁹⁶ ya da her biri 6 okka veya 13,5 libre ağırlığında olan ham metal parçalar üreten klasik demirci ocaklarında eritilmektedir. (...)” şeklinde ifade etmektedir. Seyyah, maden cevherinin yalnızca %10’unun çıkartıldığını ve bu küçük miktardaki metalin üretilmesi için 300 okka kömüre ihtiyaç duyulduğunu dile getirmektedir. Seyyah, ocağın yirmi dört saat boyunca aktif olduğu süre boyunca kütlelerin karıştırıldığını ve maden atıklarının dışarı atıldığını, daha sonradan ise geriye eritilmiş madenin kaldığını nakletmektedir. Madenin kalitesinin iyi olduğunu ve ürünün İstanbul’a gönderildiğini aktarmaktadır. Çorum Sungurlu’daki maden yataklarını ziyaret eden seyyah, bölgede kırmızı kumtaşı ve tuz yatakları olduğunu belirtmektedir. Seyyah, bölgenin

⁶⁹³ Hamilton, a.g.e., I, s. 237.

⁶⁹⁴ Hamilton, a.g.e., I, s. 258-259.

⁶⁹⁵ Hamilton, a.g.e., I, s. 259-260.

⁶⁹⁶ 1 batman; 7,697 kg.

güneydoğusuna doğru uzanan kırmızı kumtaşı yataklarının hafif meyilli; ancak kuzeybatısına doğru dikey şekilde konumlandıklarını ifade etmektedir.⁶⁹⁷

Hamilton 1837 yılındaki gezilerinde de Kayseri-Niğde arasındaki bölgede incelemelerde bulunmuştur. Niğde'ye doğru yol alan seyyah, bölgede kurşun madenleri olduğunu ve köylerin madenler için bağışlarını temin etmelerinin söylendiğini ve madencilerin Gümüşhane'den getirildiğini nakletmektedir. Bölgedeki köylerde sayısız potasyum nitrat elde edildiğini belirten seyyah, yıllık 40 bin okka üretildiğini söylemektedir. Seyyah, Konya Bozkır bölgesindeki madendeki ana işin, dağlardan getirilen kurşunun eritilmesi olduğunu ve bunun yıllık üretiminin 800 ya da 900 okkayı geçmediğini söylemektedir. İşçilerin yalnızca kışın çalıştığını belirten seyyah, kömürün çok pahalı olduğunu, bu sebeple bu işin pek kâr getirmediğini ifade etmektedir. Ayrıca az miktarda gümüşün de bölgede çıkarıldığını sözlerine eklemektedir.⁶⁹⁸

Çankırı ve İskilip arasında tuz madenleri olduğunu aktaran Ainsworth, 1838 yılında Çankırı'da Belibağ Köyü'nde vadiyi incelerken alçı ve kırmızı kum taşından oluşan alternatif yataklar gördüklerini ve sonra zor bir şekilde tuz madenini bulduklarını belirtmektedir. Seyyah, "(...) Maden alçıtaşından kil yataklar içinde olup deniz seviyesinden yaklaşık 762 metre yüksekliktedir. (...)" şeklinde ifade etmektedir. Güneye bakan madenin kuzeye doğru derinleştiğini söyleyen Ainsworth, eğimin madende ilerledikçe değiştiğini; fakat katırların kolaylıkla madene girip yüklenip çıktıklarını söylemektedir. Seyyah madenin genişliğinin 7 ila 28 yard; yaklaşık 6,5 ila 25,5 metre arasında, yüksekliğinin ise 4 ila 6 yard; yaklaşık 3,5 ila 5,5 metre arasında değiştiğini, işlerin düzenli veya düzensiz şekilde ilerlediğini aktarmaktadır.⁶⁹⁹

Maden üzerinde araştırmalarına devam eden Ainsworth, toplam uzunluğun 400 yard; yaklaşık 365 metre olduğunu, tuz için buraya gelen insanların kendilerinin kazmak zorunda olduklarını ve tuzun oldukça saf, homojen bir halde ve az çok şeffaf olduğunu ifade etmektedir. Tuzun çevredeki diğer madenlerden de elde edildiğini; ancak en yoğun miktarda burada bulunduğunu, bunun yanı sıra Çankırı çevresinde küçük bir gölden de yazın tuz elde edildiğini anlatmaktadır. Madenin en derin yerinde termometre 23 santigradı, dışarıda ise 12 santigradı göstermektedir. Madencilerin neredeyse çıplak şekilde çalıştığını belirten seyyah, balyozlarının çok ince ve esnek ahşap bir çubuğa ilintili ve yaklaşık 90 cm sapı olduğunu aktarmaktadır.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Hamilton, a.g.e., I, s. 277, 406.

⁶⁹⁸ Hamilton, a.g.e., II, s. 296, 302, 339.

⁶⁹⁹ Ainsworth, a.g.m., s. 266-267.

⁷⁰⁰ Ainsworth, a.g.m., s. 267.

4.4. Zanaat ve Üretim

Seyyahlar Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerinde gezerlerken o bölgenin istihdamını sağlayan üretim alanları ve insanların sahip oldukları zanaatlar hakkında gördüklerini eserlerine aktarmışlardır. Bu bilgilerden o bölgenin geçim kaynağı ve genel olarak meşgul olunan üretim dalları hakkında bilgiler elde edilmektedir. Bu konular hakkında Porter, Arundell, Hamilton ve The Oriental Herald dergisinde anıları yayınlanan seyyahın eserlerinde ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Seyyahların eserlerinde rakı, şarap ve bunların üretimi ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden, genel olarak şarabın iyi olduğu ve gayrimüslim unsurlar tarafından ticarî amaçlardan ziyade kendi ihtiyaçları için üretildikleri anlaşılmaktadır. Bazı seyyahlarda misafir oldukları evlerde rakı ikram edildiğini ifade etmektedirler. Ouseley Tokat'ta iken matarasını şarap ve rakı ile doldurduğunu ve bunların Ermeniler tarafından satıldığını bildirmektedir.⁷⁰¹ İzmit'te bulunan Porter, burada üzümün damıtılarak içecek haline getirildiğini bunun ne Rus votkasına ne de Azerbaycan Ermenilerinin rakısına benzediğini söyleyerek nahoş bir tadının olduğunu aktarmaktadır.⁷⁰² Emerson, 1828 yılında Kuşadası'nın şarabının önemli bir üne sahip olup bunun adalar boyunca da yayıldığını söylemektedir.⁷⁰³

Arundell de 1826 yılındaki gezisinde, Isparta şarabının çok iyi olup bunun sıra dışı toprağından kaynaklandığını ve 1833 yılındaki gezisinde de Burdur'da Rumlar tarafından mükemmel lezzette şarap üretildiğini belirtmektedir. Şarap yapımıyla ilgili olarak Knight, bu işlem için Ekim ayının oldukça uygun olduğunu söylemektedir.⁷⁰⁴ Son olarak Wills, 1839 yılında ülkenin güneyinde gezisine devam ederken Fethiye'nin şarap üretiminde meşhur olduğunu sözlerine eklemektedir.⁷⁰⁵

Deri, çanak-çömlek, halı, kumaş, ipek, pamuk vb. ürünlerden bahseden seyyahlar, bu ürünlerden elde edilen araç gereçler, gönderildikleri yerler hakkında az da olsa bilgiler vermektedirler. Galt, İznik'in başlıca üretiminin başkent için muazzam miktarda üretilen kırmızı deri olduğunu aktarmaktadır.⁷⁰⁶ Stuart ve Ouseley gibi seyyahlar, Erzurum ve Tokat'ın bakır üretiminde ünlü olduğunu, özellikle Tokat'ta içme taslarının gümüşe benzer şekilde kalaylanıp bazı dizelerle süslendiğini ve oldukça düzgünce oyulduğunu anlatmaktadırlar.⁷⁰⁷ Ouseley,

⁷⁰¹ Ouseley, a.g.e., s. 487.

⁷⁰² Porter, a.g.e., s. 732.

⁷⁰³ Emerson, a.g.e., s. 88.

⁷⁰⁴ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 148; Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, II, s. 99 ve Knight, a.g.e., s. 22.

⁷⁰⁵ William Robert Wills, *Narrative of A voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean*, Enlarged and Revised 2th Ed., Dublin, 1844, s. 342.

⁷⁰⁶ Galt, a.g.e., s. 298.

⁷⁰⁷ Ouseley, a.g.e., s. 489.

gerçekleştirdiği seyahatinde, Tokat'ta iyi bir keten imalatı ile karşılaştığını da sözlerine eklemektedir.⁷⁰⁸ Kinneir, 1814 yılında Muş'ta bulunduğu sırada, bölgedeki köylerde kadınların pamuk eğirme işiyle uğraştıklarını nakletmektedir.⁷⁰⁹

Irby ve Mangles, 1818 tarihinde seyahatlerinde, Mersin'deki erkeklerin, Akdeniz'in diğer bütün kısımlarında kadınların meşgul olduğu yün eğirme işiyle uğraştıklarını nakletmektedir.⁷¹⁰ Bir yıl sonra Porter ise Niksar'ın özellikle bıçak konusunda ünlü olduğunu, diğer önemli ürünlerin ise demir araç gereçleri olduğunu dile getirmektedir. Seyyah Amasya'da, doğudaki her bölge ile rekabet edebilecek ipeklerin üretildiğini ve bu sebeple bunun bölgenin en büyük ticarî ürünü olduğunu belirtmektedir.⁷¹¹

Porter, 1819 yılında Merzifon'da Hacı Köyü'nün üzengi üretiminde meşhur olduğundan ki Armstrong da aynı bilgiyi vermektedir, Tosya'da ise bakır kap, yeşil deri ve ipeğe benzeyen siyah kumaşın önemli miktarda üretiminin yapıldığından bahsetmektedir. Seyyah Gerede'deki üretim hakkında şunları söylemektedir:

(...) Burada endüstrinin büyük bir hareketlilik içinde olduğu görünmektedir; büyük atölyeler, bakır araç gereçler ve Rusya'da adlandırdığımızı benzer kalın, sağlam koyu kırmızı olan derileri dövme ve boyama işlemlerine devam etmektedir. Bot ve Tatarlar tarafından kullanılan muazzam eğerli çantaların yapımında kullanılmak amacıyla büyük miktarlarda İstanbul'a gönderilirler. (...)⁷¹²

Swan, 1825 tarihinde İzmir'de büyük çapta pamuklu basma üretimi olduğunu, İngiltere'den gelen pamukların basıldığına bunların Rusya, Fransa ve diğer ülkelere ihraç edildiğini söylemektedir.⁷¹³ Arundell, Denizli Çardak'ta küçük miktarda halı üretimini yapıldığını, Isparta'da gezdiği pazarın önemli bir ticaret mekânı olduğunu ve yüzyıl başlarında ülkede geziler yapan William Martin Leake'den⁷¹⁴ aktardığına göre bölgede sepicilik, deri boyama, dokuma ve keten ağartmanın nüfusun önemli bölümünün istihdam alanı olduğunu söylemektedir. Bunun yanı sıra seyyah, Uşak'ta da halı üretimi olup bunun İzmir'de de çok önemli bir ticaret dalı olduğunu ve Antik Frig duvar kilim geleneğinin hala devam ettiğini anlatmaktadır.⁷¹⁵

Frankland ve Slade, 1827 ve 1830'lu yıllarda Anadolu'daki gözlemlerinde, Çanakkale'nin topraktan üretilen çanak ve çömlek işinde ünlü olduğunu, bunların adalara tedarik edildiğini dile

⁷⁰⁸ Stuart, a.g.e., s. 92-93.

⁷⁰⁹ Kinneir, a.g.e., s. 380.

⁷¹⁰ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 521.

⁷¹¹ Porter, a.g.e., s. 700, 713.

⁷¹² Porter, a.g.e., s. 715, 719, 723 ve Armstong, a.g.e., s. 203.

⁷¹³ Swan, a.g.e., I, s. 132.

⁷¹⁴ William Martin Leake, **Journal of A Tour in Asia Minor, With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country**, London, 1824.

⁷¹⁵ Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 103, 148, 252.

getirmektedirler. Slade ayrıca cam sanatının pek bilinmediğini de sözlerine eklemektedir.⁷¹⁶ Seyyahların sık sık dile getirdikleri konuların başında özellikle Bursa ve çevresinde yapılan ipeklerin ünü gelmektedir. Bursa ise bu endüstrinin merkezi olarak bilinmektedir.⁷¹⁷ Örnek vermek gerekirse; Alcock ve Stuart, şehrin ipek ile meşhur olduğunu vurgulamaktadır.⁷¹⁸ Fellows ise 1838 yılında Kocaeli Kızderbent Köyü'nde tedarik edilen en iyi kalitede ipeklerin büyük bir pazara sahip olan Bursa'ya gönderildiğini nakletmektedir.⁷¹⁹ Aynı şekilde Hamilton'da 1836 yılındaki gözlemlerinde, Bursa'nın ipek üretiminde önde geldiğini ve bu ürünün hanlarda pazarlandığını, hatta İpek Han adında bir tanesinin en büyüğü olduğunu belirtmektedir.⁷²⁰

Hamilton aynı yıllarda Uşak'ta devam ettiği gezisinde, bölgenin halıcılıkta meşhur olduğunu söylemektedir. Haziran ayında Erzurum'da seyahatine devam eden seyyah, bölgenin temel ürünlerinden biri olarak pirinci göstermektedir. Pirinç ve demirden yapılan eşyaları işleyen insanların geniş bir topluluk oluşturduğunu söyleyen seyyah, bu ürünlerin Türkiye çapında meşhur olduğunu ifade etmektedir. Bu zanaatkarların pirinçten su kupaları, şamdan vb. ürünler, demirden ise kılıç ve nal yaptıklarını nakleden seyyah, Samsun Çarşamba'da bulunduğu sırada bölgede kaliteli ipek yetiştiğini ifade etmektedir. Seyyah Amasya'ya doğru yol aldıktan sonra, ipeğin bölgedeki önde gelen ürünlerden biri olduğunu ve yıllık 50 bin okkanın üstünde üretiminin yapıldığını belirtmektedir. Bunların fiyatının ise okka başına yaklaşık 120 kuruş olduğunu aktarmaktadır.⁷²¹

Hamilton bölgedeki yün eşyaların yapımıyla ilgili olarak nehir kenarındaki bir değirmeni ziyaret ettiğini ve buradaki makinenin oldukça hantal olduğunu; ancak üretim endüstrisinin ilk adımları olarak bir teşviki hak ettiğini belirtmektedir. Seyyah iplik eğirme, kumaş dokuma ve öğütülme işleminde nehir içinde sabitlenmiş ve su tekerlekleri vasıtasıyla çalışan büyük ahşap bir çekiçin kullanıldığını nakletmektedir. Seyyah, "(...) Küçük bir miktar suyun tekerlekleri üst noktaya yükseltmesiyle, kaba ipliğin eğirilmesi için bir makinenin dönmesine yeterli olacak bir düşüşe neden olmaktadır. (...)" şeklinde çalışma sistemini izah etmektedir.⁷²²

Ankara'daki gözlemleri sırasında Hamilton, bölgedeki yün üretimi hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, Ankara geçişinin tiftiğinin, bölgenin önde gelen ürünlerinden biri olduğunu ve bunun ister ham ister işlenmiş şekilde olsun önemli miktarda ihraç edildiğini belirtmektedir. Seyyah bu bölgede yapılan bir uygulama ve bunun üretime olan etkisi hakkında bilgiler vermektedir. Hükümetin, uzun bir süre dikkatli şekilde ekim yapan ve bu yünü üretilip yetiştiren

⁷¹⁶ Frankland, a.g.e., s. 227 ve Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 229.

⁷¹⁷ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XIX. Yüzyılda İmalat Sanayi", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 274.

⁷¹⁸ Alcock, a.g.e., s. 162 ve Stuart, a.g.e., s. 52.

⁷¹⁹ Fellows, a.g.e., s. 109.

⁷²⁰ Hamilton, a.g.e., I, s. 72.

⁷²¹ Hamilton, a.g.e., I, s. 111, 181, 285, 370.

⁷²² Hamilton, a.g.e., I, s. 370-371.

Ermenilerin keçi sahibi olmalarının yasaklandığını ve bunun üretimi dolayısıyla ticarî kârı azalttığını da nakletmektedir. Seyyah şu anki paşanın, son zamanlarda bu düzenlemeye az da olsa esneklik getirdiğini; ancak bölgedeki geniş arazilerde bakılabilecek sürüler düşünülürken yine de keçilerin sayısında bir eksiklik olduğunu dile getirmektedir.⁷²³

Hamilton, Denizli’de bulunduğu sırada, çoğu Türk şehrinde olduğu gibi, sepicilik ve deri boyamanın temel istihdam alanı olduğunu ve başlıca kullanılan renklerin ise kırmızı ve sarı olduğunu söylemektedir. Bölgedeki insanların pahalı olan keçi ve koyun derisinden Fas’ta işlenecek benzer bir tür örnek yaptığını dile getirmektedir.⁷²⁴ Fellows ise Muğla’ya doğru seyahatine devam ederken bölgedeki su küplerinin kırmızı kilden yapıldığını ve seyahat edenlerin ihtiyaçlarını gidermeleri için yol üstündeki ağaç gövdelerine bağlandıklarını nakletmektedir.⁷²⁵

Bu ürünlerin yanında gıda maddesi olarak kullanılan ekmek, bal, yağ ve pekmez gibi ürünler hakkında detaylı bilgiler veren seyyahlar da bulunmaktadır. Kinneir, 1813 yılında Ankara’da bulunurken, bölgede ekmeğin hem az hem de pahalı olduğunu söyleyerek “(...) Ancak bu kötü durum, insanlara avantajlı bir ücretle perakende satış yapmak amacıyla paşanın yönetim sınırları içinde yetiştirilen bütün mısırın çiftçilerden satın alınarak ithal edilmesi yoluyla ortadan kaldırılabılır. (...)” şeklinde dile getirmektedir. Bu usulün yaşam için gerekli olan diğer ürünlerde de aynı olduğunu söyleyen Kinneir, böylelikle insanların temin etmek istedikleri az miktardaki tuz ya da pirinç gibi ürünleri çok fazla fiyat karşılığında ya paşanın ambarından ya da Ermeni tüccarlarından özel olarak temin ettiklerini belirtmektedir. Bu durumun Ankara Paşalığı’nın gerilemesinde etkili olduğunu dile getiren seyyah, köylülerin kalabalık gruplar halinde Çapanoğlu’nun koruması altına girmelerine sebep olduğunu ifade etmektedir.⁷²⁶

Arundell, 1826 yılında verdiği bilgilerde, çok hoş bir beyazlığa sahip olan Manisa Kırkağaç balının her zaman büyük bir talep ile karşılaştığını dile getirmektedir. Seyyah ayrıca Anadolu’da kaldığı dört buçuk yıl boyunca buradaki ekmek kadar lezzetli ekmek yemediğini, ekmeklerin çeşitli türlerde olduklarını, yaygın olanların somun ve uzun yuvarlak olduğunu ve bunlara İzmir’e dört beş gün mesafedeki bölgelerde rastladığını ifade etmektedir. Daha iç kısımlarda ise ambalaj kâğıdı kadar incelerine rastladığını, hem katlanıp hem de iki tanesini üst üste koyulup yenilebildiğini anlatmaktadır. Arundell ayrıca Burdur’da gördüğü ekmeğin daha özel bir şekle sahip olduğunu ve bunun İngiliz krepinden daha kalın fakat yuvarlak olmadığını, yaklaşık 90 cm uzunlukta ve 10 cm genişlikte olduğunu anlatmaktadır.⁷²⁷

⁷²³ Hamilton, a.g.e., I, s. 418.

⁷²⁴ Hamilton, a.g.e., I, s. 514.

⁷²⁵ Fellows, a.g.e., s. 258.

⁷²⁶ Kinneir, a.g.e., s. 75-76

⁷²⁷ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 277-278.

Keppel, 1829 yılı sonunda Gediz’de bulunduğu sırada, bölgede şarap hazırlamak için uygun olmayan üzüm bağları olduğunu, bunların kurutulmuş sirke ve pekmez yapmak için kullanıldıklarını nakletmektedir.⁷²⁸ Armstrong, Çerkeş’in yağ ve bal üretiminde meşhur olduğunu dile getirmektedir.⁷²⁹ Stuart da Giresun’da yediği balın çok lezzetli olduğunu notlarına eklemektedir.⁷³⁰ Arundell de 1833 yılında Aydın’da iken yapılan helva ile ilgili olarak bal, susam yağı ve çiçekle yapılan normal helvadan farklı olduğunu, Güzelhisar helvasında acı bir yağ kullanıldığını dile getirmektedir.⁷³¹ Trabzon’da gezisine devam eden Hamilton, burada tattığı bütün balların oldukça acı olduğunu ifade etmektedir.⁷³²

Ekmek üretimiyle ilgili Fraser da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Seyyah, 1834 yılında Ağrı’da olduğu sırada, ısınmak için tandır adında bir ocağın kullanıldığını ve burada ekmeğin nasıl pişirildiğini anlatmaktadır:

(...) Tandır, topraktan yapılmış bir büyük kabın gömülü olduğu zemin içindeki bir çukurdur. Burada ailenin ekmeği pişirilir. Pişirme işleminde, bir miktar yakıt, kuru ot, çalı, odun ya da inek gübresi yer altındaki kaba atılırlar ve hemen hemen kızgın hale gelene kadar burada yakılırlar. Sonra kadın önceden uygun hale getirdiği geniş bir hamur alır, onu tandır içindeki düz bölgeye yapıştırır. Eli çabuk bir şekilde onu sıvar. Çok kısa zamanda yeterli derecede pişen ince bir pideye dönüşür. (...) ⁷³³

Hamilton ise Çorum’da Nefes Köy (günümüzde Büyüknefes) çevresinde bir yayladaki siyah çadırların yanından geçerken kadınların ekme yapmalarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Seyyah, mayasız olan hamurun kâğıt kadar ince hale gelinceye kadar yuvarlandığını ve kısık bir ateş üstündeki geniş bir kazan üstüne serilerek pişirildiğini aktarmaktadır. Hamilton, yalnızca birkaç dakika ateşte kalıp daha sonra kuru bir hale gelen hamurun, yumuşak bir hale geldiğinde bir misafire servis edildiğini ve misafirin bunu katladıktan sonra yediğini nakletmektedir.⁷³⁴ Büyük ihtimalle seyyahın ekme olarak dile getirdiği şey gözlemedir.

The Oriental Herald adlı dergide yayınlanan seyyahın gözlemlerinden elde edilen bilgilerde ise seyyah, Osmanlı’da oldukça önemli bir yeri olan ve tütün içmek için kullanılan lüleler hakkında bilgiler vermektedir. Bunlar genellikle pişmiş topraktan yapılan, tütünün konulduğu ve çubuğun uç

⁷²⁸ Keppel, a.g.e., II, s. 241.

⁷²⁹ Armstrong, a.g.e., s. 206.

⁷³⁰ Stuart, a.g.e., s. 82.

⁷³¹ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, II, s. 234.

⁷³² Hamilton, a.g.e., I, s. 160.

⁷³³ Fraser, a.g.e., s. 342.

⁷³⁴ Hamilton, a.g.e., I, s. 391.

kısmına takılan lüle ile çubuk kısmından oluşmaktadır.⁷³⁵ Bornova'daki gözleminde seyyah, şunları nakletmektedir:

(...) Türkler çubuklarında son derece titizdirler. Sapları, ya yasemin ya da kiraz ağacından olmalıdır. Bunların kabukları muhafaza edilmiş olup mükemmel şekilde en ufak bir sorun ya da kusurdan arınmışlardır ve mümkün olduğu kadar büyük uzunluğa sahiptirler. Ağız bölgesi, kusursuz olan saf kehribar olmalıdır. Renkleri oldukça tercih edilebilirdir. Tütünün konulduğu kâse ise Uludağ eteklerinde bulunan iyi bir kilden üretilir ve onların hepsi, hassas pembe renkli mozaikler olan çeşitli süs aletlerine sahip kalıplarda tasarlanır. (...)⁷³⁶

Seyyah gözlemlediği yaşlı bir adamın ise çubuğunun en lükslerinden biri olduğu, haznesinin bir çark üstüne dayandığı ve kolayca döndürüldüğünü söyleyerek yumuşak ve beyaz deriden olan sapının tamamen cam bir damar içinden geçtiğini belirtmektedir.⁷³⁷

Seyyahlar mum, boya, çakmaktaşı, kömür ve barut gibi ürünler ve üretilmeleri hakkında kısa bilgiler vermektedirler. Ouseley, Kars'tan Hasankale'ye doğru yolculuğu sırasında, reçineli incir ağacının parçalarının mum olarak kullanıldığını nakletmektedir.⁷³⁸ Keppel, 1829 yılında Gebze'den Hersek'e giderken yeşillikler içinde bir bölge olduğunu ve boya yapımında palamudu kullanılan meşe ağaçlarının bol miktarda olduğunu ve Anadolu'da bunların oldukça fazla miktarda bulunduğunu ifade etmektedir. Seyyah, "(...) Ticarî bir üründür ve alt sınıftan insanlar onu toplamak için ormanlara giderler. (...)" diye de eklemektedir. Keppel, bu ürüne hükümet tarafından ağır bir vergi konulduğunu ve bunun olumsuz etkilerinin olduğunu aktarmaktadır.⁷³⁹

Keppel, Kütahya Tavşanlı'da bir köyde çakmaktaşı üretildiğini ve bunun ateşli silahlarda kullanılmak üzere büyük miktarda İstanbul'a gönderildiğini söylemektedir.⁷⁴⁰ Arundell, Antalya'da insanların karaağaç adını verdikleri ağaçtan barut yapımı için kömür elde ettiklerinden bahsetmektedir.⁷⁴¹ Aynı şekilde Stuart'da 1835 yılında Bayburt'ta kömürün yakıt olarak kullanıldığını ve bunun nehir kenarındaki barakalarda elde edildiğini aktarmaktadır.⁷⁴²

Hamilton, 1837 yılında Konya Karapınar'da bulunduğu sırada, bir bölgede potasyum nitrat (güherçile) elde edildiğini ve bölgedeki bütün toprakların bu madde açısından zengin olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, maddenin elde edilmesi ile ilgili olarak, yağmurdan sonra yüzey üstündeki tozlanma vasıtasıyla maddenin ortaya çıktığını nakletmektedir. En kalitelisinin ise bölgenin

⁷³⁵ Filiz İnanan ve Derya Şahin, "Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XVIII (32), Temmuz, 2016, s. 33-54.

⁷³⁶ Unpublished Manuscripts, s. 516-517.

⁷³⁷ Unpublished Manuscripts, s. 517.

⁷³⁸ Ouseley, a.g.e., s. 461.

⁷³⁹ Keppel, a.g.e., II, s. 142.

⁷⁴⁰ Keppel, a.g.e., II, s. 385-386.

⁷⁴¹ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, II, s. 59.

⁷⁴² Stuart, a.g.e., s. 81.

güneyindeki volkanik kayalıklarda çıktığının söylendiğini belirtmektedir. Seyyah, potasyumun sıcak su içinde toprağın yıkanması ve ahşap bir kaptaki buharlaşması sonucu elde edildiğini dile getirmektedir. Ürünün devlet tekelinde olduğunu söyleyen seyyah, bütün ürünün bölge ağası vasıtasıyla İstanbul'daki Baruthaneye gönderildiğini ifade etmektedir. Hamilton, ona söylendiğine göre, bölgede yıllık 20 ila 25 bin okka potasyum elde edildiğinden bahsetmektedir.⁷⁴³

4.5. Ticaret

Ticarî ürünler, bu ürünlerin fiyatları, ticarî değerleri, ülke içinde ve dışındaki ihracatı, şehirlerin ticaret ile ilgili yoğunluğu ve tüccarlar hakkında bu seyyahların eserlerinde bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu gözlemler arasında seyyahların karşılaştıkları ve kendilerine ilginç gelen hadiseler de eserlerine yansımaktadır. Ticaret ile ilgili en detaylı bilgiler Arundell, Keppel, Addison, Knight, Kinneir, Hamilton, Hervé, Beaufort, Burgess ve Spencer'in seyahatnamelerinde yer almaktadır. Diğer seyyahlar da bu konu hakkında az ancak detaylı bilgiler vermektedirler. Ticarî faaliyetlerin ve fiyatların hangi yıllarda yoğun ve farklı olduğunun anlaşılması için bu bölümde seyyahların verdikleri bilgiler, kronolojik sıraya göre ele alınmaktadır.

Morier, 1809 yılında Tokat'ta bulunurken bölgedeki Ermeni tüccarların şehrin ticaretinden, özellikle de madenlerle ilgili kısımlarda yetersizlikten yakındıklarını ifade etmektedir.⁷⁴⁴ Galt ise İznik'te 1810 yılında seyahat ederken, şehrin ticarî önemine vurgu yaparak yer aldığı konum vasıtasıyla İstanbul Boğazı'nın kapalı olduğu durumlarda, şehrin iyi bir ticarî depo görevini üstlendiğini vurgulamaktadır. Seyyah daha sonra Malta'nın İngilizler tarafından alınmasından önce ve alındıktan sonraki dönemler açısından, İzmir üzerinden İngiliz-Osmanlı ticarî ilişkilerini kıyaslamakta ve ürünler hakkında bilgiler vermektedir:

(...) Malta kuşatmasından önce esas olarak rafine şeker, yün kumaş, kahve, çivit, kurşun saçması, kalay ve kalay levha, boyalı ahşap vs. yüklü yirmi beş ila otuz gemi Londra'dan İzmir'e gelirdi. Yün kumaşlar o zaman esas ticarî üründü ve sadece İzmir pazarı için yıllık ithali nadiren otuz bin parçanın altında, genellikle elli bin parçaya eşit miktardaydı. Şu an bin ila iki bin parça talep için tamamen yeterlidir. Yün kumaş ticaretinin azalması ürünün üretimini yapan yerlilerin gelişim kaydetmelerinden dolayıdır. (...) ⁷⁴⁵

Galt, Anadolu'daki özellikle Ankara'daki yünlerin renklerinin güzellik ve kumaş dokusu anlamında kendilerininkinden çok daha üstün olduğunu belirterek Anadolu'daki boyama sanatının her zaman mükemmel ve her tür üretimin doğal olduğunu vurgulamaktadır. Malta'nın alınmasından sonra Londra ile ticaretin düzenli olarak azaldığını, bir önceki yıl yalnızca beş ila altı

⁷⁴³ Hamilton, a.g.e., II, s. 215.

⁷⁴⁴ Morier, a.g.e., s. 344.

⁷⁴⁵ Galt, a.g.e., s. 372.

geminin geldiğini söyleyen seyyah, o tarihte Londra ve İzmir arasında düzenli bir ticaretin olmadığını belirtmektedir. Önceden Marsilya'dan, devrimden sonra ise İngiltere'den gelen pek çok ürünü şu an Amerikalılar bol miktarda pazarlara tedarik etmektedirler. Seyyah bir önceki yıl da bir geminin Rio Janeiro'dan geldiğini ilave etmektedir.⁷⁴⁶

Galt, The Levant Company'nin ilk dönemlerinde ticaretin oldukça önemli ürünü olan kumaşların şu an önemini neredeyse kaybettiğini, otuz balyanın yıllık tüketim için yeterli hatta daha küçük miktarların bile tüketmek için fazla geldiğini ifade etmektedir. Seyyah, Türkiye ile İngiltere'nin belirsiz olan ilişkileri göz önüne alındığında, alıcıları ikna etmek için altı ila sekiz aylık kredilere ihtiyaç duyulduğunu yine de bu kötü ilişkilerin bile tüccarları ürünler ile ilgili herhangi bir şeyi yapmaktan alıkoymaya yeterli olduğunu belirtmektedir. Seyyah ayrıca bu ticaretin diğer Doğru Akdeniz limanlarında da azaldığını eklemektedir. Türkiye ile yapılan 1809 barışından sonra, yalnızca İzmir'de satılan İngiliz pamuklarının değerinin muhtemelen 180 bin sterlinden biraz daha az olduğunu nakletmektedir. Seyyah son olarak Türkiye ile ticaretlerinin en üst seviyeye asla ulaşmadığını, ayrıca hükümetin zararına olan kısıtlamaların ve tekellerin bölgedeki durumlarına zenginlik katacak olan bu yatırımlardan yerlilerin uzak durmasına vesile olduğunu ilave etmektedir.⁷⁴⁷

Hobhouse, aynı yıl İzmir'de kasaplar ve sahip oldukları hayvansal ürünleri incelerken koyun etinin fiyatının libre; yaklaşık 453 gr başına 11 ila 12 para olduğunu aktarmaktadır. Şehrin limanında büyük ticaret gemileri olduğunu, bunların çoğunun Hollanda ve diğer uluslara ait olduklarını belirten seyyah, özellikle Amerikan gemilerinin son zamanlarda İzmir'de artmaya başladığından bahsetmektedir. Seyyah, bunların bir zamanlar Fransız ve İngilizler tarafından sağlanan pek çok ürünü başka yarımkürelerden buraya getirdikleri söylemektedir. Efes'te de gezen seyyah, kahvehanedeki kahvenin fiyatıyla ilgili olarak ise diğer bölgelere benzer şekilde 1 para olduğunu nakletmektedir.⁷⁴⁸

Çanakkale'ye de uğrayan Hobhouse, çanak-çömlekçilikle ilgili ürünlerin İstanbul'a ve İskenderiye'ye gönderildiklerinden söz etmektedir.⁷⁴⁹ Bursa'da 1811 yılında bulunan Lady Stanhope, bir Avrupalı tüccarın hangi alanlarda iş yaptığını anlatmaktadır. M. Arles adında bir Fransız tüccarla tanıştığını, onun Fransa için ham ipek ve İstanbul'da kürkçüler için de deri ve işlenmiş deri ticareti yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca şehirde vişnenin libre başına 4 kuruşa, cevizin ise kile başına 144 paraya satıldığını aktarmaktadır.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ Galt, a.g.e., s. 372-373.

⁷⁴⁷ Galt, a.g.e., s. 373-374.

⁷⁴⁸ Hobhouse, a.g.e., s. 82-83, 100.

⁷⁴⁹ Hobhouse, a.g.e., s. 100, 216.

⁷⁵⁰ Meryon, a.g.e., s. 74-75, 77.

Antalya'daki seyahatine 1811 yılında devam eden Beaufort, Finike ve Fethiye limanlarının ticarî yoğunluğa sahip olduğunu ve gemilere yüklenmesi için sahilde yığınla kütük ve çam kerestelerinin varlığından bahsetmektedir. Fethiye limanından Mısır'a yakacak odun gönderildiğini ve ayrıca Rodos'a kereste, katran, katır ve tuz ihracatı yapıldığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra seyyah, "(...) Küçük gemiler bu sebeple her zaman körfezde bulunur ve devamlı talep ürünleri ucuz ve tedarik edilmesi kolay hale getirmektedir. (...)" şeklinde söylemektedir.⁷⁵¹

Beaufort, Antalya'da pazar veya çarşılarında kumaş, madeni eşya ve pek çok İngiliz ile Alman ürünü gördüklerini, bu ürünlerin düzenli şekilde İzmir'den kervanlar vasıtasıyla Antalya'ya getirildiğini nakletmektedir. Rum tüccarların takas için birkaç ürünü henüz getirdiklerini, Malta ve Messina'dan gelen gemilerin güvertelerinde binlerce dolar yer aldığını ve bu talebin devam etmesi halinde her iki tarafında avantajlı bir hale geleceğini aktarmaktadır. Toprağın işlenmesi ve bolluğu artmasıyla yeni isteklerin ortaya çıkacağını, bu sayede Avrupa ürünleri için yeni pazarların yavaş yavaş açılacağını belirtmektedir. Ayrıca Silifke kıyılarında da ihracat için hazır halde sahile uzanmış olan ağaç kütükleri ve kerestelerin olduğunu anlatmaktadır.⁷⁵²

Robert Walpole tarafından derlenen eserde, İngiliz gezgin William George Browne tarafından yazılan bir mektuba ver verilmiştir. Browne, 1812 yılında İstanbul'a, yılın sonuna doğru İzmir'e, oradan da 1813 ilkbaharında Erzurum'a ve buradan da Tebriz'e geçmiş, arkadaşı olan İngiliz kimyager ve gezgin Smithson Tennant'ın isteği üzerine İzmir'deki ürünlerin bir listesini yaparak yollamıştır. Mektup, 16 Temmuz 1813 yılında yazılmıştır ve 1780, 1790, 1800 ve 1812 yıllarındaki ürünlerin ve hizmetlerin karşılaştırmalı fiyatlarını içermektedir. Bazı ürünler ile ilgili verilen bilgiler sayesinde bahsedilen yıllar arasında Osmanlı'daki fiyat artışları dikkat çekmektedir.⁷⁵³

Ankara'da bulunan Kinneir, 1813 yılındaki değerlendirmesinde, son yıllarda azalan ticaretin neredeyse tamamının Ermenilerin elinde olduğunu ve bunların kumaş ile İzmir'de üretilen malları ihraç ettiklerini aktarmaktadır. Seyyah ayrıca bunların bölgeye özel olan keçi tiftiginden üretilen farklı renklerdeki kumaşlardan da karlar elde ettiklerini nakletmektedir. Seyahatine Kayseri'de devam eden seyyah, bölgenin yoğun bir ticaret merkezi olduğunu ve bölgede büyük miktarda yetiştirilen pamuğu satın almak için Anadolu'nun bütün bölgeleri ile Suriye'den tüccarların gelip konakladıklarını söylemektedir. Seyyah, bu ürünün ister ham isterse işlenmiş kumaş şeklinde satıldığını ifade etmektedir.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Beaufort, a.g.e., s. 29, 74-75.

⁷⁵² Beaufort, a.g.e., s. 126-127, 203.

⁷⁵³ Fiyat listesi için bkz. Ek 1.

⁷⁵⁴ Kinneir, a.g.e., s. 64, 100.

Kinneir Tarsus'daki ziyaretinde, burada yirmi yıl ikamet emiş olan Seignior Castilian adında bir Venedikli tüccarla tanıştığını ve ondan ticaretle ilgili bilgiler edindiğini belirtmektedir. Bu bilgilere göre seyyah, bölgede bol miktarda üretilen susam, arpa ve pamuğun Malta'ya, buradan da İspanya ve Portekiz'e ihraç edildiğini aktarmaktadır. Madenden çıkarılan bakır ile meşe mazısının da temel ürünler olduğunu belirten seyyah, ithalatın ise Mısır Dimyat'tan pirinç ve şeker, Yemen'den kahve, bazen de Malta'dan gelen kahve, şeker ve hırdavat gibi ürünlerden oluştuğunu nakletmektedir.⁷⁵⁵

Antakya'nın ithalat malları ile ilgili üstünkörü bilgiler de veren Kinneir, "(...) Başlıca olarak; Dimyat ve İskenderiye'den kahve, tuz ve şeker, Tarsus ve İzmir'den ise pamukla sınırlanmaktadır. (...)" şeklinde söylemektedir. Buradan Karaman'a doğru yol alan seyyah, 1814 yılına girildiğinde, bölgenin Kayseri, İzmir ve Tarsus'la ticarî ilişkilerinin bulunduğunu, ayrıca düşük sınıf insanlar tarafından giyilen pamuklu mavi kumaşın üretimini yoğun olduğunu dile getirmektedir. Yine tüccarların konaklaması ve kullanımı için pek çok sayıda han olduğunu da sözlerine eklemektedir.⁷⁵⁶

Afyonkarahisar'a geçen Kinneir, bölgenin siyah keçe ve burada üretilip hazırlanan afyon üretiminde meşhur olduğunu ifade ederek ikinci ürünün ticaretini yapan bir tüccarla da görüştüğünü aktarmaktadır. Tüccarın verdiği bilgilere göre, İzmir tüccarlarına satılan afyonun ortalama üretiminin 10 bin okka olduğunu ve bu sezon ise miktarın 20 bin okkaya ulaştığını ifade etmektedir. Kışın sertliğinden dolayı ise bu oranın 5 bin okkadan daha fazla olmasının beklenmediğini de sözlerine eklemektedir.⁷⁵⁷

Aynı yılın kışında Bursa'ya ulaşan Kinneir, bölgede bezesten ve pazarların yoğun olduğunu, buraların ihracat için insanlar tarafından üretilen pamuklu eşyalar ve ipekle dolu olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde seyyah, ticaret için pek çok han olduğunu da sözlerine eklemektedir. Yaza doğru Samsun'a ulaşan seyyah, bölgedeki geniş bir hanın İstanbul ve Karadeniz'in diğer limanlarıyla yoğun ticarî ilişkiler yürüten tüccarlar için tesis edildiğini belirtmektedir. Buradan bölgenin doğusuna doğru yolculuğuna devam eden Kinneir, Trabzon'a ulaştığında, ticaretin yoğun olduğunu ve temel ihracaat ürünlerinin yerel halk tarafından üretilen ipek ve pamuklu eşyalar ile meyve ve üzüm olduğunu dile getirmektedir. İthalat ürünleri olarak ise İstanbul'dan şeker, kahve ve yün kumaş; Kırım ve Megrelya'dan mısır, tuz ve demir geldiğini ifade etmektedir.⁷⁵⁸

Haziran ayında Erzurum'da bulunan Kinneir, bölgedeki sakinlerin özellikle İstanbul, Bağdat ve Erivan olmak üzere Türkiye ve İran'daki büyük şehirler ile geniş bir ticarî faaliyet içinde

⁷⁵⁵ Kinneir, a.g.e., s. 127.

⁷⁵⁶ Kinneir, a.g.e., s. 154, 212.

⁷⁵⁷ Kinneir, a.g.e., s. 231-232.

⁷⁵⁸ Kinneir, a.g.e., s. 246, 304, 341.

bulduklarını aktarmaktadır. Seyyah temel ihracat ürünlerinin Toros Dağları madenlerinden bakır ve deri; ithalat ürünlerinin ise pamuk, pirinç, ipek, şeker, kahve ve Avrupa pamukluları olduğunu belirtmektedir.⁷⁵⁹

Jolliffe, 1817 yazında İzmir'in ticarî gelişimini kendine göre yorumlamaktadır. Seyyah, şehrin, Doğu'nun en gösterişli şehirlerinden biri olarak kabul edildiğini ve Osmanlı hâkimiyetindeki ilk ticaret şehri olduğunu söylemektedir. Bu durumu yalnızca hükümetin yetenekleri sayesinde değil aynı zamanda Avrupalı tüccarların yetenek ve faaliyetleriyle de elde ettiğini söyleyen seyyah, dünyanın bütün bölgelerinden gemilerin geldiğini ve bu sayede şehrin, ticaretin merkezi haline geldiğini belirtmektedir. Ticareti yapılan ürünler arasında keçi tiftiginden yapılan pamuk çantalar, pamuk iplik, farklı türde ilaçlar ve neredeyse her çeşit halının yer almakta olduğunu dile getirmektedir. Jolliffe ayrıca İran'la önemli miktarda ipek ticareti yapıldığını ve kervanların sık sık yılda iki yüz ya da daha fazla balya getirmekte olduklarını nakletmektedir.⁷⁶⁰

Mersin'de hangi ticarî ürünlerin ön planda olduğunu aktaran Irby ve Mangles, 1818 yılında Tarsus'taki esas ticaretin, çevre bölgelerden elde edilen pamuk olduğunu söylemektedirler. Buradaki bir handa tamamen ürünler ve tüccarların olduğunu belirtmekte olan bu seyyahlar, Mısır ve çevresinden Adana limanlarına gelen ürünlerin karaya çıkartıldığını ve develerle taşındığını nakletmektedirler. Mersin kıyısındaki bir körfezde ise yerlilere satmak için demir, kahve ve benzeri ürünlerle dolu olan küçük bir geminin demirlediğini de sözlerine eklemektedirler.⁷⁶¹

Tokat, Çankırı ve İzmit gibi şehirlerde ticarî ürünlerden bahseden Porter, 1819 kışında gözlemlerde bulunmuştur. Tokat'ın bardak ve diğer bakır aletler açısından önemli bir ticarî alan yarattığından bahseden seyyah, Çerkeş'in de kaya tuzu ticaretinde saygın bir konumda olduğunu ve bunun dağlardan temin edildiğini belirtmektedir. İzmit'in başlıca ticarî ürünlerini ise mısır, yün, ipek ve pamuğun oluşturduğunu, şehrin Marmara Denizi içine açılan körfezi sayesinde tüccarların ürünlerini kendilerinin ihraç etme avantajına sahip olduklarının altını çizmektedir.⁷⁶² Madden ise, 1825 yılında İzmir'de seyahat ederken Avrupalı tüccarlar ve ilgi alanları hakkında gözlemlerde bulunarak "(...) Avrupalı tüccarlar oldukça fazladır ve hepsinin temel ilgi alanları, incirler ve kuru incirlerle ilişkilidir. (...)" diye vurgulamaktadır.⁷⁶³

Arundell 1826 yılındaki seyahatinde, Burdur, Akşehir, Manisa, Uşak ve İzmir'de elde ettiği bilgileri eserlerine yansıtmakta ve Burdur'da bir handa köle taciri ile tanıştığını, elinde bir düzine kadın ve erkek köle olup bunları satmak için İstanbul'a götürdüğünü aktarmaktadır. Mısır'dan gelen bu tacirin sahip olduğu kölelerin ten renklerinden, Afrika'nın içlerinden olduklarının

⁷⁵⁹ Kinneir, a.g.e., s. 367.

⁷⁶⁰ Jolliffe, a.g.e., s. 257.

⁷⁶¹ Irby ve Mangles, a.g.e., s. 504-505, 520.

⁷⁶² Porter, a.g.e., s. 702, 722, 733.

⁷⁶³ Madden, a.g.e., s. 146, 147.

anlaşıldığını, bunların fiyatlarının Mısır'da 60 ila 70 dolar arasında değiştiğini ama İstanbul'da bu fiyatın 125 ila 170 dolar yani 1.500-2000 kuruş arasında olduğunu söylemektedir. Seyyah Akşehir'de, İran'dan getirdikleri mendil vb. eşyaları satan yabancı Ermeniler olduğunu, bunların Akşehir'de önemli bir ürün olan ham pamuk ticaretiyle uğraştıklarını ve bunun İzmir'e gönderildiğini belirtmesinin yanı sıra mükemmel Turgutlu kavununun İzmir'de 2 kuruş, Ödemiş'te yalnızca 10 para olduğunu da ifade etmektedir.⁷⁶⁴

Aynı yıllarda Burdur, Manisa ve İzmir gibi şehirlerde seyahat eden Hartley ile The Oriental Herald dergisinde anıları anlatılan seyyahın gözlemlerinden elde edilen bilgilerde, Hartley'in 1826 yılında Burdur'da bir Türk köle taciri ile karşılaştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda seyyah, Mısır'dan aldığı yirmi köle ile İstanbul'a doğru gittiğini, kölelerden birinin fiyatının 1,500 kuruş olabildiğini aktarmaktadır. Akhisar'ın boyacılıkta meşhur olduğunu söyleyen seyyah, kırmızıya boyanan kumaşların Anadolu'da bulunanlardan daha üstün olduklarının düşünüldüğünü ifade etmekte ve ticaret amaçlı, haftalık olarak büyük oranda İzmir'e gönderildiğini belirtmektedir.⁷⁶⁵

Dergide anıları yayınlanan seyyah ise Bornova'da bir Ermeni komisyoncu ile iletişime geçmiş ve ticarî durum ile ilgili onun görüşlerini almıştır. Barış zamanlarında İzmir'de aktif ve gösterişli bir ticarî faaliyet yürütüldüğünü aktaran bu kişi, farklı ulusların ittifaklarının bozulmasına sebep olacak hiçbir kıskançlığın olmadığını; ancak savaş olduğundan beri her şeyin üstüne rutubetli bir hava indiğini belirtmektedir. Seyyah, ticarî ilişkilerin bozulduğunu belirterek "(...) Yalnızca yerel eğlenceler kaldırılmadı aynı zamanda cemiyet ruhu, kişisel gruplar içinde güvensizlik ve kıskançlığa dönüştü. Böylece birlik bağları tamamen yıkıldı ve işlerin dış yüzü tamamen değişti. (...)" şeklinde yorumlamaktadır. Seyyah kısaca savaş ortamının güven kavramını yok ettiğinden ve bunun yarattığı olumsuz durumdan bahsetmektedir. Seyyah ayrıca Bornova'da iken tütün içmek için yapılan lülelerin Bursa'da üretilip fiyatının 5 ila 10 sterlin olduğunu nakletmektedir.⁷⁶⁶

İzmir ve Manisa'daki ticarî ürünler, fiyatları ve insanların ticarî ahlakları hakkında bilgiler elde edilen Emerson, 1828 yılında İzmir'de gezinirken çoğu üç katı değerinde olduğu söylenen ve 200 ila 300 dolar değerinde bıçaklar gördüğünü, bunların Şam'da üretilmemesine rağmen bu adla anıldıklarını belirtmektedir. Bu bıçaklarda Kur'an'dan dizeler olduğunu ve aynı geleneğin Arnavut ve Rumlarda da olduğunu ifade etmektedir. Alaşehir'de ise pamuk boyacılığının, Doğu Akdeniz'in herhangi bir başka yerinden daha üstün olduğunun düşünüldüğünü ve insanların komşu ticaret yerlerindekiyle daha saf bir ahlaka sahip olduklarını dile getirmektedir. Onların kırsal üretim amaçlarının, yalnızca İzmir ve Konya'ya giden kervanlara şehirden geçerken takas yolu ile ürünlerini satmak olduğunu belirten seyyah aynı zamanda Turgutlu'da üretilen pamukların kalitesinin tüccarları cezp ettiğini ve muazzam miktarda pamuğun İzmir'e gönderildiğini

⁷⁶⁴ Arundell, *A Visit to the Seven Churches of Asia*, s. 148-149, 191, 207.

⁷⁶⁵ Hartley, a.g.e., s. 280, 299.

⁷⁶⁶ Unpublished Manuscripts, s. 517-518.

söylemektedir. Seyyah son olarak İzmir şehrinin gayretli tüccarlara sahip olduğunu söylemektedir.⁷⁶⁷

Armstrong Bitlis, Kastamonu, Ankara ve Van'ı, Alcock ise Bursa'yı ticarî açıdan tanıtabilecek bilgiler vermektedirler. 1829 yılında seyahat eden bu iki seyyahтан Armstrong, Bitlis'te Ermenilerin tütün ticareti ile uğraştıklarını, bunun çevre bölgelerde bol miktarda yetiştiğini ve Erzurum ile İstanbul pazarlarına gönderildiğini anlatmaktadır. Seyyah Tosya'da iken ülkenin bu kısımlarında yaygın/alışılmış olan Ankara keçilerinin yününden üretilen kumaşın buradaki tek ticarî ürün olduğunu ileri sürmektedir. Van'da ise bütün ticaretin çalışkan ve fazla sayıda olan Hristiyanlar tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁷⁶⁸ Alcock ise Bursa'da çok fazla miktarda ipek böceği olduğunu, bunun önemli bir ticarî madde olduğu ve her birinin değeri 100 bin pound olan dört bin ipek balyasının her yıl Bursa'dan ihraç edildiğini söylemektedir.⁷⁶⁹

Bilecik, Kütahya, Manisa ve Bursa gibi şehirlerde seyahat eden Keppel, 1829 yılı sonu ve 1830 yılı başlarında ticarî ürünler, ihracat-ithalat ve fiyatlar hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, Söğüt'te bir pazarda gezerken satılan Avrupa ürünlerinin olduğunu ve bunlar arasında pek çok kalitesiz İngiliz ürünü, birkaç Alman kumaş balyası ve az miktarda İtalyan çatal-bıçak takımları gördüklerinden bahsetmektedir. Seyyah, Kütahya'nın İstanbul, Bursa, İzmir, Kıbrıs ve Halep ile önemli bir ticarî ilişkisi olduğunu, Bağdat ile arasındaki bütün şehirler ile de bu ilişkiyi koruduğunu ilave etmektedir. Seyyah bu durumun, şehrin merkezi konumundan dolayı olduğunu ve ticaret için oldukça avantaj sağlayıp nüfus yoğunluğunu sürekli koruduğunu söylemektedir. Keppel, "(...) Temel ithalat ürünleri Fransız ve İngiliz pamuklu kumaşları; ihracat ürünleri ise yün, şalların yapıldığı keçi kılı, ahşap, tavşan derisi ve önemli miktarda afyondur. Bu son üründen bu yıl 3 bin ons⁷⁷⁰ ihraç edildi. (...)" şeklinde söylemektedir.⁷⁷¹

Keppel, Gediz'de ise mahmude otunun marketlerde ender şekilde saf veya reçine, nişasta ve kara toprak ile karışmış halde satıldığını, İzmir'deki Yahudiler tarafından ayrıca saflıklarının bozulup İngiliz pazarları için de üretildiğinden bahsetmektedir. Keppel, aynı bölgede ahşap, terebentin, meşe mazısı, kereste, mum, bal ve afyonun temel ihracat ürünleri olduğunu ve Türkiye'nin yıllık ortalama afyon üretiminin yaklaşık üç bin kutu/sandık olup her birinin yaklaşık 140 libre; yaklaşık 63,5 kg ağırlığında olduğunu; ancak bunların Avrupa'da çok az miktarda tüketildiğini dile getirmektedir. Seyyah, geri kalan ürünlerin ise Türkiye'de yeni kurulmuş olan Doğu Hindistan şirketi ve onu Çin'e gönderen Ermeniler tarafından ihraç edildiğini eklemektedir.⁷⁷² Afyon ticareti yerel ihtiyaca yönelik bir ticaret ürününden ziyade tamamen

⁷⁶⁷ Emerson, a.g.e., s. 62, 109, 119, 124.

⁷⁶⁸ Armstrong, a.g.e., s. 177, 205.

⁷⁶⁹ Alcock, a.g.e., s. 163-164.

⁷⁷⁰ 1 ons; 28.35 gr.

⁷⁷¹ Keppel, a.g.e., II, s. 175, 190-191.

⁷⁷² Keppel, a.g.e., II, s. 240-241, 259, 266-267.

ihracata yönelmiş bir madde olup, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin en önemli sekiz ihraç ürününden biri olarak ön plana çıkmaktadır.⁷⁷³

Keppel, Akhisar'ın temel ihraç ürününün bölgede bol miktarda yetişen pamuk olduğunu, Turgutlu'nun ise doğudan İzmir'e giden kervanların geçiş yolu olduğunu ve burada pamuk ile kavununun meşhur olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, Kula'nın ticareti hakkında, "(...) Ticaret; Türklerin üzerlerine dualarını naksettikleri halı veya kilimden oluşur. Bu ürünlerin ortalama fiyatları 40 ila 170 kuruştur. Şehir kırmızı boya ile ünlüdür ve İskenderiye'ye kırmızı terlik tedarik etmektedir. Şehir ayrıca önemli miktarda afyon üretmektedir. (...)" şeklinde nakletmektedir. Keppel, Kütahya Tavşanlı'nın adının tavşandan geldiğini, hayvanın derisinin kürk için mükemmel olup bunun önemli bir ticaret ürünü olduğunu ve büyük miktarda afyonun ayrıca bu ovada da üretildiğini dile getirmektedir.⁷⁷⁴

Bursa şehrinin gelişmiş ve mamur bir bölge olduğunu söyleyen Keppel, kısmen sultanın baskıcı ve ileriye göremeyen politikasından, kısmen de devletin içinde bulunduğu genel sıkıntılardan dolayı şehrin de sıkıntı çekmekte olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, Bursa ipeği üzerine II. Mahmud tarafından koyulan ihracat (gümrük) vergisinin İngiltere'de kaldırılan ithalat vergisine denk olduğunu, ihracat endişesinin yanında kimsenin iç tüketimi bırakmadığını söylemektedir. Seyyah, "(...) Bu vergi, İstanbul'daki fiyatları o kadar çok yükseltti ki İngiliz tüccarı ürün satın alamadı, herhangi bir ücrete mallarından kurtulmak isteyen üreticiler, büyük zararlar ile bunları satmak zorunda kaldılar ve iflas ettiler. (...)" şeklinde nakletmektedir. Seyyah son olarak, bu verimli ve hoş eyaletin, devletin her tarafına yayılmış olan çürüme belirtilerini göstermeye başladığını anlatmaktadır.⁷⁷⁵

Aynı yıllarda İzmir'de bulunan Slade, Eskişehir'den gelen İsveçli bir tüccarın Malta'ya gitmek üzere olduğunu bildirmekte ve buradan hareketle Eskişehir'in çevresindeki madenler ve ticarî durum hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, şehir çevredeki madenlerde en iyi kalitede lüle taşının bulunduğunu belirtmektedir. Slade, şehrin ticaretinin Almanya'ya ürün tedarik eden altı tane Türk tüccar tarafından tekelleştirilmiş olduğunu, ürünlerin kaliteli şekilde pazarlanması ve temsil edilmesi için bunların sırayla Viyana'da kaldıklarını nakletmektedir. Büyük ihtimalle ticarî durumdan dolayı bu insanların yabancı dillerini geliştirmelerinin sonucu olarak sey yah, "(...) Eskişehir'de birinin kendi ana dilinden başka bir dili konuşan bir Türk ile karşılaşması sıra dışı bir olaydır. (...)" diyerek şaşkınlığını dile getirmektedir.⁷⁷⁶

⁷⁷³ Filiz Çolak, "İzmir Ticaretinde Afyonun Yeri ve Önemi", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 528.

⁷⁷⁴ Keppel, a.g.e., II, s. 284, 323, 342, 388.

⁷⁷⁵ Keppel, a.g.e., II, s. 396-397.

⁷⁷⁶ Slade, **Records of Travels in Turkey**, s. 530.

Hatay'ı bir yıl arayla seyahat eden Wellsted ve Robinson bölgenin ticarî durumu, ihraç ürünleri, tüccarlar ve ticaret gemileri hakkında kısa ancak önemli bilgiler vermektedirler. Bölgenin ticarî konumu açısından İskenderun limanının şehirdeki bazı olumsuzluklara rağmen önemini göstermektedirler. İstanbul'dan başlayıp doğuya doğru uzanan ticaret güzergâhı içinde Akdeniz kıyısından Payas'a inmekte, oradan İran'a doğru uzanmakta olan liman, bu sebeple önemli işlemlere sahiptir.⁷⁷⁷ İskenderun limanının Halep'e yakın bir mesafede bulunması ve güvenlik açısından bu durumun avantaj sağlaması, bölgenin değerini artırmaktaydı.⁷⁷⁸

İskenderun'da bulunan Wellsted, 1830 yılında körfezin gemilerin güvenli şekilde seyahat ettiği Suriye'deki tek liman olduğunu ve bundan dolayı istasyon olarak büyük öneme sahip olduğunu dile getirmektedir. Ancak seyyah çevre şartlarının olumsuzluğundan dolayı pek fazla insanın burada yaşamadığını, bataklık arazilerin bölgenin havasını bozduğunu nakletmektedir.⁷⁷⁹ Bir sonraki yıl burayı ziyaret etmiş olan Robinson da körfezin bir zamanlar bütün Suriye kıyılarının en güvenli yeri olarak bilinip pek çok gemi tarafından ziyaret edildiğini; ancak o dönemde denizcilerin bölgeye korku ve endişeyle yaklaştıklarını aktarmaktadır. Bunun sebebini ise sağlıksız hava koşullarına bağlamaktadır.⁷⁸⁰

Wellsted, Antakya'daki ihraç mallarının ipek, halı, mavi, kırmızı ve sarı Fas derisi, kauçuk, afyon, çam sakızı (macun), zımpara, badem, şarap, yağ, incir ve kuru incir olduğunu, iç ticareti esas olarak Yahudi ve Ermenilerin yürüttüğünü ve bunların birkaç gemiye sahip olduklarını anlatmaktadır.⁷⁸¹ İskenderun'da bulunduğu sırada Robinson, ithal ürünlerin Halep ve Bağdat'a develerle götürüldüğünü, kervanların Halep'e beş günde gittiklerini söylemektedir. Kıyıda dört yelkenli geminin olduğunu aktaran seyyah, bunların üçünün Marsilya'dan gelen Fransız gemileri, diğerinin ise Liverpool'dan gelen İngiliz gemisi olduğunu belirtmektedir. Seyyah, bölgedeki birkaç depo/toptan satış yerlerinin gemiler için bekleyen Halepli tüccarlara ait olduğunu, bölgedeki bir düzine kadar Rum ailenin geçimlerini ise Halep'ten gelen ürünleri gemilere taşıyarak sağladıklarını nakletmektedir.⁷⁸²

Arundell, 1826 yılındaki gözlemlerinde, Denizli'nin söylendiği gibi büyük bir şehir olduğunu ve önemli bir ticaret yeri izlenimi verdiğini aktarmaktadır. Bölgedeki pazar ve sayısız dükkânın insanlarla dolu olduğu söyleyerek şehrin canlılığına vurgu yapmaktadır.⁷⁸³ Anadolu coğrafyasına ikinci seyahatini gerçekleştiren Arundell, 1833 yılında Uşak'ta iken bölgenin halı üretiminde büyük öneme sahip olduğunu ve bunun İzmir'de önemli bir ticaret alanı oluşturduğunu ifade etmektedir.

⁷⁷⁷ Kara, a.g.e., s. 172.

⁷⁷⁸ Mehmet Tekin, **Hatay Tarihi: Osmanlı Dönemi**, AAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 33-34.

⁷⁷⁹ Wellsted, a.g.e., s. 66-67.

⁷⁸⁰ Robinson, a.g.e., s. 328.

⁷⁸¹ Wellsted, a.g.e., s. 70.

⁷⁸² Robinson, a.g.e., s. 329.

⁷⁸³ Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia**, s. 91.

Afyon'un bölgede büyük miktarda yetiştirilmekte olup diğer önemli bir ticarî ürün olduğunu sözlere eklemektedir.⁷⁸⁴

Arundell, Efes Ayasuluk'da kuzu almak için bir Rum çobanla girdiği pazarlığı da notlarına eklemiştir. Çobanın en iyi hayvanın bile değerinin üstünde olarak 6 ya da 7 kuruş talep ettiğini, bunu da yağsız, yaşlı ve cılız olandan istediğini söylemektedir. Bunu kabul etmediklerini ve kendilerinin hayvanı seçtiklerini; ancak bu seferde adamın fiyatı 10 kuruşa yükselttiğini belirten seyyah, adamın saygısız bir tutum sergilediğini bu yüzden aç kalmayı tercih ettiklerinden bahsetmektedir.⁷⁸⁵

Güney kıyılarında seyahat eden Monro, 1833 yılında İskenderun'un önemine ve ifadelerine göre bir zamanlarda bölgedeki İngiliz varlığına vurgu yapmaktadır. Akdeniz ile olan ticarete, bölgenin Halep'ten gelen ve bölgeye gidenler için bir depo görevi gördüğünü aktaran seyyah, burada hala İngiliz hanı olarak adlandırılan bir bina olduğunu ve bu binanın depo olarak kullanıldığını, çevredeki mezarlıklarda ise ölen İngilizlerin adlarının yer aldığını ifade etmektedir.⁷⁸⁶

Burgess, İzmir, Manisa ve Bursa'daki ticarî durum ve fiyatlar üzerine gözlemlerini 1834 yılındaki seyahatinde ele almaktadır. İzmir'in havasının bereketli olduğunu söyleyen seyyah, zengin ve sayısız üretimin varlığından söz etmektedir. Seyyah ticarî hayat hakkında şunları dile getirmektedir:

(...) Pamuk ve ipek ürünleri inanılmaz derecede az bir masrafla, otuz günlük bir yolculukla develer ile birlikte Ankara'dan transfer edilmektedir. Toprak her yıl yüksek miktarda incir, üzüm ve kavun vs. ürünler vermektedir. Bunlar neredeyse yerleşimcilerin iş gücü olmadan İzmir ticaretini idame ettirmektedir. (...) İngilizler meyve ve Fransızlar ise pamuk ticaretini kontrol altına almışlardır. Hollandalıların ticareti tamamen azalmaktadır. (...)⁷⁸⁷

Diğer seyyahlar gibi, Burgess de her şeyin okka ile tartıldığını ve bunun yaklaşık 2,75 libre; 1,25 kilograma eşit olduğunu söylemektedir. Meyveden sonra her Avrupalı seyyahın önemli bir kaynağı olan yumurtanın her birinin 4 ila 6 paraya satıldığını, sütün (okka olarak) 30 para, somun ekmeğinin 6 ila 8 para, kavunun 20, üzümün 32, armudun 30 para, koyun etinin okkasının 2 kuruş 10 para, sığır etinin ise bu fiyatın yarısından fazla olmadığını aktarmaktadır. Arnavutluk'ta ise bütün bir kuzu için 15 kuruş ödediğini, İstanbul'un bu fiyatlardan daha pahalı olduğunu belirtmektedir.⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, I, s. 104-105.

⁷⁸⁵ Arundell, **Discoveries in Asia Minor**, II, s. 249.

⁷⁸⁶ Monro, a.g.e., s. 148.

⁷⁸⁷ Burgess, a.g.e., s. 80.

⁷⁸⁸ Burgess, a.g.e., s. 83-84.

Burgess, İzmir özelinde Anadolu'daki gıda ürünlerinin 16 Temmuz 1834 yılındaki fiyatlarını göstermek amacıyla bir İngiliz olan George Mitchell ve oğlunun market alışverişlerindeki ürünlerin fiyatının olduğu makbuz hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah burada 3 okka kelle şekerinin 21 kuruş, yarım okka esmer şekerin 2, yarım okka çayın 29, iki tane mumun 3,10, yarım okka pirincin 1,20, üç şişe siyah biranın 15, üç düzine Sicilya şarabının 18, iki düzine konyağın 14, bir şişe hardalın 7, Malta'dan gelen 4 okka patatesin 4, bir tane çaydanlığın 21,20, 1,5 okka peynirin 9 para tuttuğunu nakletmektedir.⁷⁸⁹ Burgess, limandaki güncel durumdan yola çıkarak İzmir'in ticaretinde İngilizlerin önemli oranda etkileri olduğunu ve burada demirleyen otuz nakliye gemisinden bahsetmektedir. Seyyah bunların yarısının İngiltere ve İrlanda'ya ait olduğunu belirtmektedir. Bu gemilerden üçünün Falmouth, ikisinin Liverpool, beşinin Londra ve gerisi kalanının ise İrlanda'ya gideceğini belirtmektedir.⁷⁹⁰

Burgess, Turgutlu'da pamuğun önemli miktarda temel ihracat ürünü olduğunu ve Bursa'nın ise esas ticaretini ipeğin kapladığını söylemektedir. Gezdiği pazarlardan birinin aşırı şekilde iyi hammaddelerle dolu olduğunu, her birinin yaklaşık 8 ya da 10 ons; yaklaşık 226 ya da 283 gr ağırlığında ilmiklenmiş/düğümlemiş şekilde ipeğin taşındığını belirten seyyah, bu ipeğin işçiliğinin oldukça basit şekilde yapıldığını ve hiç kimsenin eski usulden şaşmadığını aktarmaktadır. Boyamanın başarısız olup yeni olduğunda çok parlak görünen renklerin iki ila üç kez yıkandığı zaman bozulacağını ilave etmektedir. Afyonun diğer bir ticaret ürünü olduğunu ve bazı Avrupalı tüccarların bunla uğraştığından bahsetmektedir.⁷⁹¹

İzmir'in ticarî durumu ile ilgili bilgiler veren bir diğer seyyah ise 1835 yılında şehirde incelemeler yapan Addison'dur. Seyyah köle pazarı, ihracat, ürünlerin durumu ve incirin paketlenmesi hususunda bilgiler vermektedir. İzmir'de köle pazarında dolaştığını, yaklaşık bir düzine siyah kadın ve hemen hemen çıplak olan birkaç güzel çocuğun satış için bir avluda dizildiğini ifade etmektedir. Buradaki köle pazarı çok canlı olmayıp, köleler genelde İstanbul'dan alınır. Türkler tarafından Sakız Adası'nda katliam ve tahriplerin olduğunu ve Rum kızlarının hatta bazı tüccar kızlarının bile satmak için ele geçirildiğini belirtmektedir. Seyyah, bu kızların azil ücretlerinin, konsoloslar vasıtasıyla Avrupalılar arasında toplandığını ve çoğunun satın alınıp özgür bırakıldıklarını söyleyerek bu kızların durumlarıyla ilgili olarak şunları dile getirmektedir:

(...) İncelik ve şefkatle yetişmiş, her türlü lükse alışmış bu kızlar, burada İstanbul'un ve Mısır'ın alelâde olan avam, alt sınıf insanlarına satıldılar. Eminim ki otuz binden fazla kadın ve çocuk köle olarak satılmıştır. İstanbul ve İzmir pazarları o kadar doldurulmuş ki çoğu kişi başına 1

⁷⁸⁹ Burgess, a.g.e., s. 84.

⁷⁹⁰ Burgess, a.g.e., s. 85.

⁷⁹¹ Burgess, a.g.e., s. 90, 104, 141.

İspanya dolarına önerildi. Bunlar arasındaki talihsizlerin çoğu akıcı şekilde Fransızca ile İtalyanca konuşan ve Avrupa literatürünü bilen liberal görüşlü kişilerin kızlarıydı. (...) ⁷⁹²

Addison, Akhisar'da pek çok iyi dükkân olduğunu, bölgede yetişen büyük miktarda kalitesiz pamuğun, lamba fitili üretimi için İzmir vasıtasıyla İngiltere'ye ihraç edildiğini ifade etmektedir. Buca'da iken ihraç edilen incirin iki ila üç günlük seyahatte olgunlaştığını, bunların İzmir çevresinde yetişenlerden oldukça farklı olduklarını belirtmektedir. Seyyah bu meyvenin üretimi ve ihracat için paketlenmesi hakkında şöyle devam etmektedir:

(...) Onlar ağaçtan taze yemek için uygun değildir. Hepsi patlamadan variller içine yerleştirilmelerine imkân veren oldukça sert dış kabuklara sahiptir. Bu onun muhafaza edilmesinin esas sebebidir. Eğer dış kabukları patlarsa incir Avrupa'da paketlerinden çıkarıldığında bir işe yaramaz. Dalından taze olarak yenilen bütün incirler, meyve olgunlaştığında yarılarak ve patlayarak açılan yumuşak bir kabuğa sahiptir. Bunların hepsi küçük beyaz incirlerdir. İngiltere'de yetişen büyük mavi ya da mor olan türleri yenilmez. (...) Şu anda nakliye için bekleyen, eğik direklere sahip yat tarzında yapılan ve Liverpool'dan gelen pek çok büyük gemi vardır. (...) İngiltere'de incire düşkün olanlar, İzmir'deki incir paketleme işlemini görselerdi bu meyveyi asla ağızlarına koymazlardı. Kirli insan yığınları, aşırı pis elleriyle onları variller içine sıkıştırıyorlardı ve onların yapış yapış parmakları kilden yapılmış küplerde bulunan iğrenç bir sıvıyla nemlenmişti. (...) ⁷⁹³

Aynı yıllarda Anadolu'da seyahatine devam eden Slade, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nda geçen gemilere uygulanan protokol hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, Çanakkale'den ayrılan her geminin ferman almak zorunda olduğunu, konsolosluğa verilen ücrette dâhil bunun 5 dolar olduğunu nakletmektedir. Gemilerin ayrıca İstanbul'da da sağlık belgesi almak için 2 dolar ödediğini ve İngiliz gemileri için bu oranın çok az olduğunu söyleyen Slade, bu durumun küçük İyon ticaret gemileri için farklı olduğunu ve bunun onların Rus flaması altına girmelerine zemin hazırladığını da aktarmaktadır. ⁷⁹⁴

Slade, Urla'da iken ekmeğin tedariki ile ilgili dikkat çeken bir tespit de bulunmaktadır. Anadolu'nun küçük bir şehrinde 1834 yılında ekmeğin fiyatının okka başına 10 para olduğunu; ancak böyle bir köyde bu ürünün fiyatının kaç mal olduğunu sorduğunda, "(...) 'Onlar size, sizin ve hizmetçilerinizin orada yiyebileceği kadarını verirler.' şeklinde cevapladılar. (...)” diye belirtmektedir. Slade henüz bir ay sonra ise tekelden dolayı İstanbul'da büyük bir kıtlık yaşandığının altını çizmektedir. Yani küçük yerlerde bu ürünün kolay elde edildiğini ancak büyük kentlerde tekelden dolayı sıkıntılar yaşandığını vurgulamaktadır. Slade, İzmir'in ticarî anlamda Hristiyanların yaşayacağı en iyi ticaret bölgesi olduğunu ve onlara diğer bölgelerden daha olumlu

⁷⁹² Addison, a.g.e., s. 101-102.

⁷⁹³ Addison, a.g.e., s. 174, 209-210.

⁷⁹⁴ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 52.

şekilde bakıldığını dile getirmektedir.⁷⁹⁵ Aynı yıllarda Quin de İzmir'in ticarî önemini göstermesi açısından körfezde bütün uluslara ait yüz geminin olduğunu eserine yansıtmaktadır.⁷⁹⁶

Çanakkale'de ürünler ve bunların fiyatları, paranın değeri ile ilgili bilgiler veren Knight, 1836 yılındaki gezisinde öncelikle kıyı şeridinde bir kasap bulduklarını ve bir tane koyun almak istediklerini ifade etmektedir. Kasabın isteklerini bir kâğıda not aldığını ve koyunun anında dükkânın önüne getirilerek kesildiğini, başının başçıya verilmek üzere ayrıldığını ve nihayetinde hazır halde tartıldığını söylemektedir. Seyyah, “(...) 35 libre⁷⁹⁷ ağırlığında olan koyunumuz için 30 kuruş ödedikten sonra, bir Türk *Hammal* ya da hamalı tarafından bota götürüldü. (...)” şeklinde belirtmektedir. Şehrin yukarısında bir çömlekçiden hediyelik eşya olarak üç yeşil vazo, yedi tabak ve iki sürahiyi 20 pence yani 10 kuruş karşılığında aldıklarını aktaran sey yah, bölgenin çanak-çömlek ticaretinin yoğun olduğunu, bunların kaba ancak kullanışlı olduklarından bahsetmektedir.⁷⁹⁸

Knight, parayla ilgili olarak Türklerin riyal olarak bildikleri İspanya ve Avusturya dolarının satın alma işlemlerinde en kullanışlıları olduğunu belirtmektedir. Seyyah, 40 paranın 1 kuruşa eşit olduğunu, 1 kuruşun 2 pence yarım penny, 5 kuruşun ise 1 shilling'e denk geldiğini nakletmektedir. Çanakkale Boğazı'nın yılın diğer mevsimlerinden daha çok sonbaharda gemilerle dolu olduğunu söyleyen sey yah, diğer gıda ürünleri hakkında da bilgiler vermektedir. Altı tane somun ekmeğinin 1 okka geldiğini ve bunlara 8 para ödediğini ifade eden Knight, bir quart; 1.14 litre şarabın 16 para veya daha fazla tutabileceğini ve balık fiyatlarının okka başına 2 kuruş tuttuğunu da ilave etmektedir.⁷⁹⁹

Spencer ise 1836 yılındaki gözlemlerinde, Trabzon şehrinin limanı, önemi ve geleceği, şehrin ticarî değeri hakkında bilgiler vermektedir. İngiliz ticaretinin bu dönemde yoğun olduğunu, diğer Anadolu kıyılarıyla birlikte İstanbul ile Trabzon arası düzenli yapılan İngiliz vapur seferlerinden dolayı tüccarların avantaj ve konfor elde ettiklerini belirtmektedir.⁸⁰⁰ Spencer, son dönemlerde yapılan ve Franklar tarafından işletilen birkaç dükkân, liman ve çevresindeki Avrupalı tüccarların hoş köylerinin bölgenin refahının yükseldiğinin yeterli bir kanıtı olduğunu dile getirmektedir. Seyyah, “(...) Bir İngiliz ister pazaları ister dükkânları gezsin, kendi yurttaşlarının emeğiyle üretilen malların büyük bir kısmını bulur ve eğer gezisini körfeze doğru uzatırsa, gözleri limanda hemen hemen her gemi üzerinde dalgalanan onun sevgili bayrağının hoş görüntüsüyle selamlaşır. (...)” diyerek bölgedeki İngiliz etkisini gözler önüne sermektedir.⁸⁰¹

⁷⁹⁵ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 71, 84.

⁷⁹⁶ Quin, a.g.e., s. 95.

⁷⁹⁷ Yaklaşık 16 kg.

⁷⁹⁸ Knight, a.g.e., s. 20-21.

⁷⁹⁹ Knight, a.g.e., s. 21, 25-26, 29.

⁸⁰⁰ Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 118.

⁸⁰¹ Spencer, **Travels in Circassia**, II, s. 154.

Spencer, limanın gelişmelere çok açık olduğunu ancak şu an ticarî ürünler için depo olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Şehrin, padişahın gözdelelerinden olduğunu söyleyen seyryah, rıhtım, dalgakıran inşası gibi limanı kalkındırma planları olduğunu ve bunun uygulanması halinde limanın mükemmel şekilde güvenli ve kullanışlı olacağı tespitini yapmaktadır. Seyryah, bu şekilde şehrin ticarî önemi daha üst seviyeye çıkacağını da sözlerine eklemekte ve limanın bütün dezavantajlarına rağmen her geçen gün ticaretin arttığını ve şehrin Osmanlı Devleti'nin en gelişmiş şehirlerinden biri olarak telaffuz edilebileceğini de belirtmektedir. Seyryah, şehrin sahip olduğu koylar ve ticarî önemi hakkında şunları nakletmektedir:

(...) Trabzon'un üç tane koya sahip olduğu söylenebilir. En geniş ve en kullanışlı olanı, yalnızca bir kuzey doğu rüzgârına hafif bir şekilde maruz kalan ve gemilerin nispi oranda güvenli şekilde demirleyebildikleri Polathane⁸⁰² köyü yakınındadır. Çömlekçi olarak adlandırılan, şehrin doğu ucunda konumlanan ikinci koy yalnızca yılın en iyi mevsimi sırasında demirleme amacıyla kullanılır. O, muazzam bir sarayın kalıntılarıyla çevrili olan küçük bir tepe tarafından batı yönünde korunmaktadır. Yaklaşık 2 mil⁸⁰³ uzaklıkta, Korata⁸⁰⁴ olarak adlandırılan, doğuya doğru korunaklı ancak batıya bir derece açık olan üçüncü koy bulunmaktadır. Civarda bol miktarda yetişen fındık yükünü almaya gelen gemiler, Eylül ayı boyunca burada demirlemektedirler. (...) Trabzon her şeyiyle ilginç bir şehirdir. Çünkü bir liman olmasının yanı sıra bir zamanlar canlılığı ve önemini koruyan Asya'nın bu kısmında ticarî mallar için büyük bir depodur. Günlük olarak her çeşit Avrupa ürünleriyle yüklü kervanların şehir boyunca İran'a ve Anadolu'nun içlerine doğru gitmelerine ve geri dönmelerine şahit oluyoruz. (...) ⁸⁰⁵

Hamilton'un 1836 yılında Bursa'daki gözlemlerinde aktardığı bazı bilgiler, dönemin Osmanlı toplumundaki değişimleri yansıması açısından son derece önemlidir. Seyryah son yıllarda bölge sakinlerinin karakterlerinde önemli değişimler meydana geldiğini nakletmektedir. Hamilton, Mr. Browne'in verdiği bilgilerden yola çıkarak 1801 yılında, şarabın satılmasına şehirde izin verilmediğini dile getirmektedir. Ancak Hamilton'un bir Ermeni tüccardan öğrendiğine göre de, sadece şarabın değil aynı zamanda yaban domuzu etinin de sokaklarda halka açık şekilde satılmasına izin verildiğini öğrenilmektedir.⁸⁰⁶

Uşak'taki halılar ve bunun ticareti hakkında bilgiler veren Hamilton, kaldıkları hanın bu ürünle dolu olduğunu ve bunun İzmir pazarı için paketlenmeye hazır olduğunu aktarmaktadır. Seyryah, yün boyama ile birlikte halı üretiminin de yerel halk için esas istihdam alanlarından biri olduğunu söylemektedir. Ayrıca Anadolu boyamalarının, özellikle kırmızı kökboyası ve Kayseri ve Ankara'daki boyacı dikenini denilen bitkilerden yapılan yeşil boyanın canlılık ve dayanıklılık

⁸⁰² Günümüzde Akçaabat.

⁸⁰³ Yaklaşık 3,2 km.

⁸⁰⁴ Günümüzde Yomra ilçesine bağlı Kovata.

⁸⁰⁵ Spencer, *Travels in Circassia*, II, s. 155-157.

⁸⁰⁶ Hamilton, a.g.e., I, s. 76.

anlamında meşhur olduğunu da belirtmektedir. Aynı yıl Erzurum'da bulunan seyyah, önemli orandaki transit ticaretin İranla yürütüldüğünü ve son zamanlarda İstanbul ve Trabzon arasındaki deniz seferlerinin gelişmesinin de buna katkıda bulunduğunu açıklamaktadır. Seyyah, İran'ın pamuklu, yünlü kumaşlar ve kolonyal ürünlerin ithalatı karşılığında büyük miktarda ipek ile işlenmiş veya işlenmemiş kaşmir pamukluları ihraç ettiğini belirtmektedir.⁸⁰⁷

Erzurum'daki ticarî ürünler hakkında daha ayrıntılı bilgiler veren Hamilton, öğrendiğine göre her birinin değeri 50 sterling olan ortalama altı yüz paket İngiliz ürününün yıl içinde Erzurum yoluyla İran'a gittiğini aktarmaktadır. Seyyah, "(...) Bu ürünlerin büyük bir çoğunluğu kaçakçılık yoluyla Gürcistan'a sokulmakta ancak Rusya, bütün bu teşebbüsleri engellemek için çabalamaktadır. (...)" şeklinde aktarmaktadır. Seyyah ayrıca bölgede üretilen büyük miktardaki at nallarının İran'a gönderildiğini, hatta sırf bunun için üretildiklerini aktarmaktadır. Trabzon'da bulunan seyyah, ağanın mısır, arpa ve bakır yanında bölgede yetiştirilen haşhaş ve ketenin belli bir miktarını yıllık olarak İstanbul'a yollamak zorunda olduğunu belirtmektedir. Trabzon'un ticaretinin gün geçtikçe daha önemli hale geldiğini söyleyen seyyah, İran'ın yanı sıra son zamanlarda Diyarbakır ve İngiliz pamuklularına büyük bir talebin olduğu Arabkir'le yeni ticarî alanların açıldığını nakletmektedir.⁸⁰⁸

Hamilton, Samsun'daki gözlemlerinde bölgedeki tütün fiyatı hakkında bilgiler vermektedir. Canik Eyaleti ve Bafra'da büyük miktarda üretilen tütünün, eyaletin yöneticisi olan Osman Paşa'ya yıllık 3 milyon 500 kuruş gelir kazandırdığını ve bunun yarım milyonunu İstanbul'a gönderdiğini aktarmaktadır. Seyyah, bölgede kurutulmuş tütün yaprağının 6 okkasının 18 veya 20 kuruşa satıldığını belirtmektedir. Eylül ayında Ankara'da bulunan seyyah, bölgedeki keçi tiftiğinin fiyatlarının genellikle okka başına 20 kuruşa satıldığını ancak olumsuz geçen kışın ardından fiyatın o yıl çok daha fazla olduğundan bahsetmektedir.⁸⁰⁹

Bölgenin ticareti ile ilgili bilgiler vermeye devam eden Hamilton, bölgenin esas ticarî ürünlerinin Ankara keçisinin tiftiği olduğunu ve ister işlenmemiş ister işlenmiş olsun büyük miktarda ihraç edildiğini ifade etmektedir. Seyyah bu ürünü üreten Ermenilerin keçileri temin etme hakkından mahrum bırakılmalarını, ardından üretim ve dolayısıyla ticaretin azaldığını nakletmektedir. Yalnızca 20 bin okka tiftik ihraç edildiğini aktaran seyyah, bölgenin imkânları düşünüldüğünde bu oranın az olduğunu söylemektedir.⁸¹⁰

Hamilton ayrıca, Ankara'nın diğer ihracat malları olarak mum ve güzel yeşil boya üretiminde kullanılan boyacı dikenini de göstermektedir. Seyyah, 1837 yılına girildiğinde Balıkesir Erdek'deki

⁸⁰⁷ Hamilton, a.g.e., I, s. 111, 181.

⁸⁰⁸ Hamilton, a.g.e., I, s. 181-182, 243.

⁸⁰⁹ Hamilton, a.g.e., I, s. 292, 296.

⁸¹⁰ Hamilton, a.g.e., I, s. 415, 418.

ticaret hakkında, bölge ile İstanbul arasındaki başlıca ticaretin üzüm olduğunu söylemektedir. Temmuz başlarında Konya Karapınar'da bulunan seyyah, bölgede yıllık olarak 20 ila 25 bin okka kadar üretilen potasyum nitratin İstanbul'a teslimi için okka başına 56 para ödendiğini, bunun 16'sının nakliye için ve 40'ının ise masraflar için ödendiğini aktarmaktadır. Seyyah, ağanın bu ücretlerin ödenmediği için elbette şikâyetçi olduğunu, bunun tekelinin kendi elinde olmasından dolayı belli miktar tedarik etmesinin mecburi olduğunu ve başka birine bu ürünü satmaya cesaret edemediğini dile getirmektedir.⁸¹¹

Hervé, 1837 yılında İzmir'de bulunmuş ve daha çok ticaretle uğraşan insanların nitelikleri, bu durumun etkileri ve ürünler hakkında bilgiler vermektedir. İzmir'de ticaretin son zamanlarda azaldığını belirten seyyah, ticarî ilişkilerdeki değişimi gözler önüne sermektedir. Ülke insanının yeteneklerini ve zekâsını daha fazla kullanmaya başladığını, Avrupalı üreticiler ve tüccarlar ile artık doğrudan iletişime geçmeye başladıklarını ve bunun sonucunda bu işlerde Türkiye ve Avrupalı tüccarlar arasında arabuluculuk yapan ve bölgede yerleşmiş olan Fransız, İngiliz, Hollandalı ve İtalyan tüccarlara çok fazla ihtiyacın kalmadığını belirtmektedir.⁸¹²

Rum ve Ermenilerin Londra, Paris, Marsilya, Livorno, Trieste ve pek çok Avrupa bölgesinde ortaklıklar tesis ettiklerini söyleyen Hervé, bu sebeple bölgede etkin ve yerleşik olan İngiliz ve Fransızların icraatlarının önemli oranda azaldığını dile getirmektedir. İzmir'deki temel ihraç mallarının ahşap, yağ, pamuk, ipek, halı, boya kökü, palamut meşesi, boyacı diken (Boya yapımında kullanılır.), meyveler (özellikle incir ile kuru üzüm) ve sünger olduğunu aktaran seyyah, tedarik ürünlerinin özellikle de temel olan ekme ve etin ucuzluğundan bahsetmektedir. Etin yaklaşık 1 libresinin 3 pence; 1 kuruş 8 para olup ekmeğin fiyatının bunun yarısı bile olmadığını belirten seyyah, kümes hayvanları, yumurta, sebze, meyvenin ise her zaman ucuz olduğunu dile getirmektedir.⁸¹³

Hervé, incir ve kuru üzümlerin hazırlanma ve paketlenme süreçleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Seyyah incirlerin hazırlanma sürecini bir kişinin görmesi halinde, bunu asla yemeyeceklerine inandığını aktarmaktadır. Seyyah bu konuyu şu şekilde nakletmektedir:

(...) Hep birlikte kontrol eden, onları sıkıştırmak amacıyla tüccarların uzun açık depolarında sıralanan ve Avrupa'ya gönderilecek olan küçük yuvarlak kutularda onları paketleyen çok pis yaşlı kadınlar vardır. Bu kadınların çoğu onlar kadar kirli olan küçük çocuklara sahiptir. Bazen bebeklerini yıkıyorlar vs. ve sonra tiksindirici bir görüntü sağlayan böylesi bir pislikteki elleriyle incirleri ellemektedirler. (...) Kuru üzümlerin hazırlanması daha iç açıcı bir manzaraya sahip değildir. Onlar belli bir dereceye kadar kurutulduktan sonra, erkekler böylesi kirli bir durumda

⁸¹¹ Hamilton, a.g.e., I, s. 418 ve II, s. 99, 215, 216.

⁸¹² Hervé, a.g.e., II, s. 24-25.

⁸¹³ Hervé, a.g.e., II, s. 25-26, 39.

meyveden sarımtırak bir sıvı çıkana kadar çıplak ayak ve bacaklarıyla onları ezmek için istihdam edilmektedirler. (...)⁸¹⁴

Hervé, İzmir'deki ticarî hayatı anlatırken Türk parası ile İngiliz para birimlerini karşılaştırmaktadır. Türkiye'de, beşlik dediği 5 kuruşun ticarî hayatta çok önemli olduğunu hatta İngilizlerin bu parayı taklit ettiklerini ve İstanbul'daki darphanede basılan beşlik paraların hemen hemen benzeri taklitlerinin İngiltere'nin Birmingham kentinde üretildiğini anlatmaktadır. İzmir üzerinden bu paralar ülkeye sokulurken burada gümrük görevlilerinin rüşvet veya diğer yollarla ikna edildiklerini, böylelikle ticarî hayatta çok önemli bir yere sahip olan beşlik paranın ülkeye illegal yollarla girdiğini nakletmektedir.⁸¹⁵

Hervé bu durumun tüccarlar açısından memnuniyetle karşılandığını ve ticarî hayattaki mal alışverişinin büyük bölümünün bu yolla sağlandığını, bu paranın tüccarlar arasında rağbet görmesine rağmen ise yeterli miktarda bulunamadığını bir örnekle açıklamaktadır. Seyyah, yabancı bir tüccarın gemisine yüklediği malların başına bir şey gelmesi durumuna karşılık gemi sigorta acentesine 5 bin dolara sigorta yaptırdığını; ancak sigortacının bu parayı dolar yerine beşlik para cinsinden talep ettiğini aktarmaktadır. Seyyah, tüccarın bu miktarı araştırmasına rağmen bulamadığını ve dolar üzerinden ödeme konusunda anlaştığını da ilave etmektedir.⁸¹⁶

Bursa ve İzmir'de 1837 yılında gözlemlerde bulunan Elliot, Bursa'nın esas ticaretinin ipek, halı, kereste ve kadife olup Anadolu'nun en refah yerlerinden biri olduğunu altını çizmektedir. İzmir'de ise herkesin ticaretle uğraştığını ve temel ihracat ürünlerinin pamuk, ipek, halı, Ankara yünü, deri, mum, kehribar, ilaçlar (uyuşturucu vb.) ve meyveler olduğunu aktaran sey yah, İzmir ve Suriye arasındaki ticaret gemilerinin Rumlar tarafından işletildiğini de sözlerine eklemektedir.⁸¹⁷

Manisa'da seyahat eden Fellows, 1838 yılında Soma'daki bir handa konakladığı sırada, odasındaki mumların İzmir'den satın alınmış olduğunu ve bunların patentinin İngiltere'den bir şirkete ait olduğunu belirtmektedir. Seyyah, Anadolu insanının İngiliz patentli mumları, kendi ürettiklerinden daha iyi ve ucuz bulduklarını ve bu durumun İtalya'da da böyle olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Fellows, Çanakkale'nin güney sınırlarında sürdürdüğü gezisinde, Assos çevresinde meşe ağaçlarına denk geldiğinde, bunun palamudunun boya yapımında kullanılmak için geniş miktarda Avrupa'ya ihraç edildiğini aktarmaktadır.⁸¹⁸

Uzun süre Osmanlı topraklarında kalan bir İtalyan tüccar ile sohbet eden Damer da, 1839 yılında bu tüccardan edindiği bilgileri not almıştır. Tüccar, Karadeniz'deki ticaretin çok arttığını,

⁸¹⁴ Hervé, a.g.e., II, s. 26-27.

⁸¹⁵ Hervé, a.g.e., II, s. 37-38.

⁸¹⁶ Hervé, a.g.e., II, s. 38-39.

⁸¹⁷ Elliott, a.g.e., s. 19, 35, 143.

⁸¹⁸ Fellows, a.g.e., s. 29, 57.

çok büyük bir bölümü İngiliz üretimi olan 1.300.000 pound tutarında ürünün bir önceki yıl Avusturya buharlı gemileri tarafından Trabzon'a getirildiğini ve buradan da doğudaki Türk eyaletleri, Doğu Anadolu ve İran'a sevk edildiğini söylemektedir.⁸¹⁹

Damer ayrıca devletin içine düştüğü zor durum hakkında değerlendirmeler yapmaktadır. Seyyah eski yöntem gelir kaynaklarının tükendiğini, padişahın yeni teşebbüsleri nereden bulabileceği hakkında sorular sormaktadır. Bu duruma ise sultanın sebep olduğunu dile getiren Damer, klasik Osmanlı layihalarının ve Osmanlı tarihçilerinin verdikleri bilgileri doğrular nitelikte olan şu sözleri söylemektedir:

(...) Paşalar yaşlandıktan itibaren artık paşalık makamlarını satın alamıyorlar. Ya eyaletlerdeki insanlar toprağı tamamen boş bıraktıkları ya da en azından onu ekmeyi reddettikleri için, paşalıkların yıllık ücretlerini ödemeye güçleri yetmiyor. Sultan Mahmud'un yerlerini doldurmaksızın kaldırdığı, eskiden var olan sulh hâkimleri ve derebeylerin yönetiminde sahip oldukları az bir miktar eminiyete şu an bile sahip değiller. Bu durumla sultan ayrıca bu tür cesaret isteyen bir işi yürüten ve padişahlarına karşı muharebe hizmetini icra eden hayranlık uyandırıcı süvari zümresini tekrar toplama vasıtasını kaybetti. Ayrıca Yanyalı Ali Paşa'dan intikam almak için uğraşmasıyla Yunanistan'ı kaybetti ve Mehmed Ali Paşa'yı kıskanması güçlü bir müttefikini kaybetmesine ve bunun karşılığında onun tahtını isteyen bir gücün oluşmasına yol açtı. (...)⁸²⁰

Seyyahların verdikleri bilgilere göre bazı Anadolu şehirlerinin ticarî önemleri ortaya çıkmaktadır. Özellikle nüfusları, ulaşım imkânları ve sık sık kullanılan yol güzergâhları üzerinde bulunmaları dolayısıyla önemleri artmaktadır. Bunların içinde İzmir, Çanakkale, İznik, İzmit, Antalya, Mersin, Hatay ve Trabzon gibi liman şehirleri; Erzurum, Tokat, Amasya, Ankara, Bursa, Manisa, Denizli ve Kütahya gibi geçiş noktalarında, merkezi yerlerde yer alan şehirler öne çıkmaktadır. Bu şehirler; Anadolu'nun güneyinden, doğusundan ve batısından İstanbul'a seyahat eden insanlar için geçiş güzergâhları üzerinde bulunmaktadırlar. Liman şehirleri özellikle deniz aşırı ülkeler ile ticarî ve sosyal temasların sağlanmasında önemli rol oynamaktadırlar.

Bu açıdan İzmir, Antalya, Mersin, İskenderun ve Trabzon limanları ülkenin Akdeniz ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler ve diğer denizaşırı ülkeler ile bağlantı kurmak açısından son derece önemlidir. Bu deniz vasıtası ile Suriye, Mısır ve Irak gibi bölgelerden gelen ürünler ülkeye dağıtılmaktaydı. Şüphesiz bu şehirler içinde İzmir, özel bir yere sahiptir. İzmir, Anadolu'nun batısının dünyaya açıldığı kapı niteliğindedir. Kinglake, şehir için Avrupa ile Asya arasında önemli bir ticarî temas noktası olduğunu ve çeşitli gelenek ve ulusların bir arada yaşadığını dile

⁸¹⁹ Damer, a.g.e., s. 232-233.

⁸²⁰ Damer, a.g.e., s. 233-234. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.

getirmektedir.⁸²¹ Trabzon ise Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerin yanında, Kafkasya ve İran'ın bulunduğu coğrafi bölgeler ile de teması sağlamaktadır.⁸²²

Karadeniz'deki limanlar ise özellikle Trabzon Limanı, İstanbul ve Batı ülkelerinden gelen ürünleri deniz vasıtası ile doğudaki ve güneydeki illere dağıtmaktadır. Doğu Anadolu'nun en önemli merkezlerinden olan Erzurum ise adeta doğu ve batı mallarının buluşma noktasıdır. İran'dan gelen tüccarlar bile İstanbul'a uğramaksızın ihtiyaçlarını burada görmekte ve ticaretlerini sürdürmekteydiler. Ancak bu şehir özellikle XIX. yüzyıldaki Rus istilaları dolayısı ile büyük kan kaybına uğramıştır.

Ticaretle ilgili son olarak değinilmesi gereken bir konu da, bu ticareti gerçekleştiren insanlar hakkındaki toplumun ve bunun yansıması olarak seyyahların algılarıdır. Seyyahlar, ticarî hayatla ilgili Müslüman, Ermeni ve Rumlara karşı olan bakış açılarını gözler önüne sermektedirler. Jolliffe, bir Rumun en acımasız şekilde faiz, komisyon ve döviz kuru farkı isteyebileceğini; ancak bir Türk temsilcisinin ise zimmetine geçirme maharetini göstermeksizin senedin değerini tamamen verdiğini ve bu bilgileri şehirde uzun zamandır yaşamakta olan bir tıp adamından aldığını bildirmektedir.⁸²³ Keppel ise, İngilizler ile Türkler arasında bütün ticarî transferlerin herhangi bir belge olmaksızın yürütüldüğünü ve bunun birbirlerine karşı duydukları ortak güvenin kanıtı olduğunu ifade etmektedir. Her iki ulusta bu deneyime sahiptir. Ancak bu iki ulus Rumlarla anlaşma yaparken yazılı bir belge ile güvenlik sağlamaktadır.⁸²⁴

Bu ulusların ticarî hayattaki konumlarıyla ilgili Addison detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, İzmir'de Avrupalıların büyük imtiyazlara sahip olduklarını, bunların saygın konsolosların koruması altında, emlak ve bütün doğrudan vergilerden muaf olduklarını iddia ettiklerini belirtmektedir. Seyyah son yıllarda sultanın yeniliklerinden dolayı Türklerin bu uluslara karşı güçlerinin azaldığını nakletmektedir. Ermeni nüfusunun İzmir'de çok olup Osmanlı tebaasının en çalışkan ve değerli vatandaşları olduklarını söyleyen seyyah, Rumlarla birlikte Osmanlı tarafından yürütülen ticarî faaliyetlerin neredeyse hepsinde iş gördüklerini dile getirmektedir. Seyyah, "(...) Onlar kervanları ile ülke içinde seyahat eder, Avrupa içlerine mallarıyla sızarlar. Elleri sıkı ve tutumlu olup esas olarak pirinç ile geçimlerini sürdürürler. (...)" diyerek durumu açıklamaktadır.⁸²⁵

Ermenilerin, Osmanlı coğrafyasının her tarafına yayıldıklarını söyleyen Addison, ülkede az miktarda olan endüstriye katkı sağlayan bu ulusların, üretilen farklı ürünler için pazar imkânı

⁸²¹ Kinglake, a.g.e., s. 66.

⁸²² Trabzon'un gezginler tarafından kullanılan yol güzergâhları hakkında ayrıca bkz. M. Alaaddin Yalçınkaya, "John Murray'ın Seyahat Rehberlerine göre Trabzon'u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 149-173.

⁸²³ Jolliffe, a.g.e., s. 260.

⁸²⁴ Keppel, a.g.e., II, s. 289-290. Örnek olarak bkz. Emerson, a.g.e., s. 40-41.

⁸²⁵ Addison, a.g.e., s. 103, 192, 219-220. Örnek olarak bkz. Spencer, **Travels in the Western Caucasus**, s. 90-91.

sunmakta olduklarının altını çizmektedir. Ermeniler ayrıca ipekçilikteki yetenekleri, çalışkanlıkları ve sabırları ile tanınmaktadırlar diye de ekleyen seyyah, Avrupalı tüccarlar arasında Türklerin dürüstlük ve onurlu karakterlerinin Rumlarınkinden daha yüksek olduğunu, bütün kontrat ve sözleşmelerde verdikleri sözleri tuttuklarını nakletmektedir. Ancak seyyah, İngilizlerin Rumlara hiç güvenmediklerini dile getirmektedir.⁸²⁶ Emerson da Ermenilerin Türkler ile yabancılar arasında tercümanlık, komisyonculuk yaparak hayatlarını idame ettirdiklerini dile getirmektedir.⁸²⁷

4.6. Ulaşım ve Haberleşme

Seyahatnamelerde Anadolu'da kullanılan ulaşım araçları ile ilgili bilgiler verilmekte olup bazı seyyahlar yalnızca ulaşım araçları hakkında bazıları ise bu araçların kiralama/kullanım ücretleri hakkında da açıklamalarda bulunmaktadırlar. Morier, 1809 yılında seyahatine Sivas'ta Koyulhisar'da devam ederken, "(...) Bu aşamadan ileri gitmek için her biri 4 kuruş değerinde olan atlarımızı kiralamak zorundaydık. (...)" şeklinde belirtmektedir. Seyyah, Merzifon'daki Hacı köyünün İzmir, Ankara ve benzeri bölgelerden gelen büyük ticaret yollarının kesişme noktası olduğunu anlatmakta ve Sakarya Hendek'te bir at kiralamak için 5 kuruş para verdiklerini aktarmaktadır.⁸²⁸

Keppel ise, Çanakkale'de 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşından önce menzil bölgesinde bir menzil atı kiralamanın bir saat (yaklaşık 5 km) için 30 para olduğunu; ancak savaş sonucunda ücretin 1 kuruşa yükseldiğini anlatmaktadır. Seyyah, sürücülere verilen bahşişin ise geçen süreye ve seyahat mesafesine göre 2 ila 5 kuruş arasında değiştiğini söylemektedir.⁸²⁹ Menzil noktalarında tedarik edilen atların sayısı hakkında bilgiler veren Ainsworth, 1838 tarihinde Sapanca'nın yüz elli Hendek'in ise iki yüz ata sahip olduğunu belirtmektedir.⁸³⁰

Bazı bölgelerin ulaşım ve konumları açısından önemine değinen seyyahlarda gözlemlerini kısa da olsa notlarına eklemişlerdir. Galt, 1810 yılındaki gezisinde İznik'in, Bağdat için kervanların kullandığı yol güzergâhında olduğunu, Kerpe'ye yakın olması ve başkentle deniz vasıtası ile teması olması dolayısıyla İstanbul Boğazı kapalı olduğu durumlarda ticaret için iyi bir depo haline geldiğini anlatmaktadır. Şehirdeki yolların kötü durumda olmadığını, eşya taşımak için at arabalarının kolaylıkla temin edildiğini ve deve ile atın bol miktarda olduğunu ifade etmektedir.⁸³¹

İstanbul'dan İzmit'e giden küçük bir gemiye bindiklerini söyleyen Beaufort ise, 1811 yılında bir arkadaşı, üç hizmetlisi ve bir Tatar için geminin odasına yaklaşık 4 guinea; 420 kuruş

⁸²⁶ Addison, a.g.e., s. 192, 221, 230-231.

⁸²⁷ Emerson, a.g.e., s. 41.

⁸²⁸ Morier, a.g.e., s. 338, 350, 360.

⁸²⁹ Keppel, a.g.e., I, s. 55.

⁸³⁰ Ainsworth, a.g.m., s. 220.

⁸³¹ Galt, a.g.e., s. 293, 298.

ödediklerini, Malta'da ödedikleri ücretin çok mühim olmadığını ve Türkiye'deki seyahatin İngiltere'den bile daha pahalı olduğunu vurgulamaktadır. Diğer yandan seyyah, Fethiye'nin derinliği olan muhteşem bir liman üstüne kurulu olup güvenli bir körfez olduğunu, bu sebeple İstanbul'dan gelen yolcular, seyyahlar ve hükümetin ulaklarının Mısır'a gitmek için buradan gemilere bindiklerinden bahsetmektedir.⁸³²

Seyyahlar çoğunlukla yük arabaları, bu araçların görünüşleri, taşıdıkları şeyler ve kullanılan hayvanları gözlemlerinde vurgulamışlardır. Morier, Erzurum'da bir köyde köylüler tarafından iki tekerlekli küçük arabaların kullanıldığını ve bunları mandaların çektiğini nakletmektedir.⁸³³ Ouseley ise 1812 yılındaki gözlemlerinde, Kars ve çevresinde yaklaşık yüz tane yük arabası ile karşılaştığını, bu araçların ağaç gövdeleri, çam tahtaları ve hasat işlerine giden çocuk ve kadınları taşıdıklarını ifade etmektedir. Bu vasıtaların, küçük tekerleklere sahip olduğunu ve öküz ya da mandalar tarafından çekildiklerini ilave etmektedir.⁸³⁴

İran boyunca bir rotayı takip ederek Bolu'ya kadar seyahatini sürdüren Porter, 1819 tarihinde güzergâh boyunca bu araçların geçirdikleri değişimi gözler önüne sermektedir. Seyyah, Sapanca'da iken Asya'ya özgü yük arabalarından bahsederek batıya doğru gittikçe bunların az da olsa değişim gösterdiklerini anlatmaktadır. İran sınırında kullanılanların daha hantal bir yapıya sahip olduğunu, ancak batıya doğru yol aldıkça daha kullanışlı hale geldiklerini, kullanışsız biçime sahip, sert tekerleklere sahip olan araçların daha hafif bir şekil aldıklarını aktarmaktadır. Seyyah, Tosya'da iken tekerleklerin daha iyi şekilde oyularak kullanışlı hale geldiğini ve yapısının daha güçlü olduğunu, seyahati ilerledikçe iki tekerleğe sahip olan bu araçlara iki tane daha teker eklendiğini ve nihayet Bolu'da güçlü ve hafif arabalar gördüğünü söylemektedir. Seyyah, ağır ve geniş kerestelerin yanında elma, soğan ve diğer sebzelerle dolu olan arabalar da gördüğünü, bu araçları çeken mandaların belirli bir düzende gitmelerini sağlamak için ayaklarının önlerinde demir bir yapı bulunduğunu ifade etmektedir.⁸³⁵

Slade ise antik Troya kentinde 1834 yılında gezerken, bölgedeki arabalarla ilgili olarak şunları nakletmektedir:

(...) Arkaları açık ve sökülebilir olan yuvarlak veya dikdörtgen bir sele gövdeyi oluştururken her biri dingilinden lastiğine üç ahşap parçadan oluşan iki alçak tekerlek, bir iskelele desteklenmektedir. Öküzler tarafından çekilen bu arabalardan birinin gıcirtısı dayanmanında ötesinde kulağı tırmalar ve yarım milden duyulabilir. (...) ⁸³⁶

⁸³² Beaufort, a.g.e., s. 74.

⁸³³ Morier, a.g.e., s. 317.

⁸³⁴ Ouseley, a.g.e., s. 461.

⁸³⁵ Porter, a.g.e., s. 731.

⁸³⁶ Slade, **Turkey, Greece and Malta**, II, s. 213.

Hervé, 1837 yılında İzmir ve çevre köyler arasında ulaşımın genellikle eşekler vasıtasıyla sağlandığını ve çok az tüccarın bir ata sahip olduğunu, bir köylüyü asla at sırtında görmediğini aktarmaktadır. Seyyah ayrıca bölgedeki eşeklerin Avrupa'dakilerden daha üstün hayvanlar olduklarını da itiraf etmektedir.⁸³⁷

İzmir'de bulunan Fellows da, 1838 yılında tabiri caizse şehirde yük taşımak için kullanılan yegâne hayvanın deve olduğunu nakletmektedir. Seyyah ayrıca bu hayvanlara alışkın olmayan bir Avrupalının, dar sokaklardan üzerine yüklenen mallarla geçen develerden dolayı bu hayvan ile duvarlar arasında sıkışma ihtimalinin olduğunu ve bu hayvanların boyunlarının altında yürümesinin onu kızdırabileceğini de sözlerine eklemektedir. Seyyah İzmir'e gittiğinde ise buradaki iki tekerlekli arabaların çiftçilik için nadir şekilde kullanıldıklarını ve bu arabalar ile ürünlerin çiftliklere taşındığını daha sonradan ise şehre götürüldüklerini belirtmektedir. Sokakların bu arabaların geçebileceği genişlikte olduğunu da ifade eden ve Manisa Turgutlu'da gezisine devam eden seyyah, bazı yükleri taşıyan at ve katır gibi hayvanlar ile deve kervanları gördüğünü cümlelerine eklemektedir.⁸³⁸

Seyyahların doğrudan haberleşme olarak aktarmasalar bile, dolaylı olarak sık dile getirdikleri bir diğer konu da menzilhanelerdir. Osmanlı Devleti sınırları içindeki belirli noktalarda teşkil edilmiş olan bu yerler, at temin etmek ve ulaklar vasıtasıyla haberleri ulaştırmak amacıyla kullanılmaktaydı.⁸³⁹ Seyyahların *posthouse* olarak niteledikleri bu yerler hakkında, daha ziyade at temin edilmesi, Tatarların buralarda sık görülmesi ile kendilerine rehberlik etmeleri ve ulak veya postacı olarak kullanıldıkları gibi bilgiler verilmektedir.

Kinneir, Ankara'da bir köyde atlarını değiştirmek için durduklarını ve yerel halkın Tatarlara at temin etmeye mecbur olduklarını söylemektedir.⁸⁴⁰ Fraser, menzilhânedeki sürücülerin seyahat eden insanların rehberleri ve ayrıca tesisin seyisleri olduklarını ifade etmektedir.⁸⁴¹ Keppel, Morier ve Ouseley, buralarda Tatarların bulduklarını belirterek özellikle Ouseley bunların ulak olduklarını ve menzilhanelerde mola verdiklerini nakletmektedir. Ouseley Tokat'ta bir menzilhane de iken farklı bölgelerden gelen bu ulakların burada dinlendiklerini ve Türkiye çapında her paşanın bu ulak sistemine sahip olduğunu dile getirmektedir.⁸⁴²

⁸³⁷ Hervé, a.g.e., I, s. 320-321.

⁸³⁸ Fellows, a.g.e., s. 9-10, 23, 91-92.

⁸³⁹ M. Hüdayi Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış", Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 789-824; Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1982; Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık", **VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)**, II, Ankara, 1981, s. 1359-1365 ve Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", Hakkı Dursun Yıldız (Haz.), **150. Yılında Tanzimat**, (142), TTK, Ankara, 1992, s. 139-210.

⁸⁴⁰ Kinneir, a.g.e., s. 81.

⁸⁴¹ Fraser, a.g.e., s. 224.

⁸⁴² Keppel, a.g.e., II, s. 289-292; Morier, a.g.e., s. 350 ve Ouseley, a.g.e., s. 490.

Menzilhaneler, buraların işleyişi ve at kiralama ile ilgili olarak Fellows detaylı bilgiler vermektedir. Seyyah, 1838 yılında İzmir'deki gezisine devam ederken bu yapıların devlet tarafından neredeyse büyük şehirleri birbirine bağlayan bütün yollarda tesis edildiğini ve bunların yalnızca Tatarlar ya da hükümet kuryeleri ile diplomatik temsilciler ya da büyük şehirler ile hükümetin iletişimin sağlanması için kullanıldığını belirtmektedir. Seyyah burada at kiralamanın oldukça düşük ücrete tabi olup bunun saat başına 1 kuruştan az olduğunu açıklamaktadır. Seyyah, "(...) Küçük bir miktar menzilhanedeki çocuklara uzatılır ve istasyondaki seyisler tarafından bir hediye ya da *bahşiş* beklenir. (...)" şeklinde ilave etmektedir. Menzilhanenin efendisinin bölgedeki çiftçiler ve köylerden temin ettiği atları seyahat eden kişilerin müracaatları sonucunda onlara tedarik ettiğini belirten seyyah, bu sebeple bu kişinin yasal olandan daha fazla bir ücreti bu insanlara ödeyebildiklerini ve hükümetin bu insanların kayıplarını azaltmak için maaşlarını yüksek tutuklarını dile getirmektedir.⁸⁴³

Seyyahın değindiği önemli bir nokta ise seyahat eden kişilere ferman olmadan at kiralanmadığı; ancak o zamanda ortaya pazarlığın çıktığını eklemektedir. Seyyah bu fermanın yalnızca İstanbul'dan temin edildiğini ve kendisinin buna sahip olmadığını ifade etmektedir. Seyyah, bu sebeple normal kiralama ücretinin iki katını ödediğini, eğer fermanı olsa daha ucuza kiralayabileceğini; ancak bunun da seyahat eden bir kişi için oldukça pahalı olduğunu dile getirmektedir. Fellows, dört at ve ona eşlik edecek olan sahiblerinin hizmetleri için günlük 16 şiling; 80 kuruş ödediğini nakletmektedir.⁸⁴⁴

⁸⁴³ Fellows, a.g.e., s. 38.

⁸⁴⁴ Fellows, a.g.e., s. 38-39.

SONUÇ

II. Mahmud dönemini içeren bu çalışmada, Anadolu coğrafyasının iktisadî, sosyal ve kültürel yapısı ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Bu ise, aynı dönemi içeren yıllarda Anadolu'ya gelmiş olan seyyahların gözlemleri sonucunda ortaya çıkan seyahatnameler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan seyyahlar, Anadolu'nun her bölgesinde seyahat etmemelerine rağmen aktardıkları gözlemler ile coğrafya hakkında genel bir değerlendirme yapma imkânı vermektedirler. Bunlar arasında seyyahların en az temas ettikleri bölgeler olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınır şehirleri ön plana çıkmaktadır.

Toplumsal yapının ortaya konulması ile ilgili olarak seyyahların verdikleri bilgiler ışığında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Çok farklı toplulukların bir arada yaşadığı Anadolu coğrafyasıyla bu unsurlar arasında genel bir uyumun ve huzurun olduğunu; ancak isyan, savaş gibi sebepler neticesinde, bu olaylara yakın yerlerde asayişin bozulabildiğini gözler önüne sermektedirler. Müslümanlara karşı önyargılarının olduğunu ve bunun pek çok seyyahta da böyle geliştiğini belirten bazı seyyahlar, bizzat yerinde bunu gözlemlediklerinde, yanlış bir izlenime sahip olduklarını itiraf etmektedirler.

Seyyahlar, Müslümanların ağırbaşlı, misafirperver ve son derece güvenilir insanlar olduklarını ifade etmektedirler. Ayrıca bu özelliklerinin çoğunun İslâm dinî sayesinde onlara yansıdığını da sözlerine eklemektedirler. Ülkenin doğusundaki insanlar için ise, aynı fikirlerin azaldığı görülmektedir. Buradaki insanların yabancılara karşı daha tedbirli ve mesafeli oldukları anlaşılmaktadır. Türkmenler ve Kürtler ise seyyahların deyimiyle cesur, sert ve bazı durumlarda başına buyruk olarak tarif edilmektedir. Aynı şekilde, Rumların neşeli ve hareketli, Yahudilerin zeki ve iş bilir, Ermenilerin ise Türklere benzer özelliklere sahip oldukları anlatılmaktadır.

Müslüman kadınlar hakkında, kadınların toplumdan soyutlandıkları ve eve kapatıldıkları hakkındaki genel yargının yanında, seyyahlardan edinilen kısıtlı bilgiler ışığında, durumun abartıldığı kadar olmadığı söylenebilir. Seyyahlar, kadınların pazar ve sokaklarda gezebildiklerini, hamam gibi mekânlarda ise eğlendiklerini aktarmaktadırlar. Özellikle köylü ve göçebe Türkmen kadınların iş hayatında aktif rol oynadıkları ve şehirdeki kadınlara oranla daha göz önünde oldukları görülmektedir. Asayişin bozuk olduğu, askerlerin başıboş dolandıkları şehir ve kasabalarda ise kızlarını ve kadınlarını koruma arzusuyla ailelerin bu insanları evlerden çıkartmamaları gibi tedbirlere başvurdukları da göz ardı edilmemektedir.

Aile yapısı hakkında kısa bilgiler veren seyyahlardan, evlilik sürecinde insanların genellikle birileri vasıtasıyla tanıştırıldıklarını, aracının önemli rol oynadığını, Avrupalıların ise genellikle kendi aralarında evlilikler gerçekleştirdikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Osmanlı toplumunda çok eşliliğin pek de yaygın olmadığı da belirtilmektedir. Kadınların aile içinde kocalarına karşı saygılı oldukları, aksi durumda yaşanan kötü olaylarda ise kadının kocasına karşı hukukî olarak boşanma gibi haklarının olduğu, kadının ezilmesine izin verilmediği görülmektedir.

Dinî öğretinin insanlar üzerindeki etkisi ise tartışılmaz boyuttadır. İslâm kaidelerine göre temellenen Osmanlı Devleti için bu durum, kaçınılmaz bir sonuçtur. Ülkede yapılan dinî, sosyal yapılardan insanların karakterleri ve davranış şekillerine kadar bu durumun etkileri gözlenebilmektedir. Müslümanların dinlerine düşkün oldukları ve her durumda bunu yansıttıkları göze çarpmaktadır. Yemeklerini bir yabancı ile paylaşmaları, Allah rızası için yardım faaliyetlerinde bulunmaları seyyahların bizzat bahsettikleri konulardır. Küçük yerleşim birimlerinde ise imam, derviş gibi insanların bölge halkı için ne kadar önemli oldukları görülmektedir. Yine ülkede çok sayıda dinî yapının bulunduğu, bunların gayrimüslimler lehine de nüfus yoğunluklarına göre tesis edildikleri görülmektedir. Seyyahlar ayrıca Hristiyanların dinî törenlerine çok önem verdiklerini belirtmektedirler.

Anadolu'nun demografik yapısıyla ilgili olarak değinilebilecek hususlar şöyledir; Müslüman nüfusun ağırlıktadır. Şehirler; Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi vb. gruplar üzerinde bölgelere ayrılmaktadır. Bu durum Doğuda Türk, Ermeni ve Kürtlerin lehinedir. Küçük yerleşim yerlerinde bir arada yaşama unsuru daha sık görülürken büyük şehirlerde ise gruplar kendilerine ait bölgelerde çoğunluğu oluşturabilmektedirler. Ele alınan dönemde ise, savaşlar ve hastalıklardan dolayı özellikle Müslüman nüfusunun bazı bölgelerde azaldığı da seyyahların dikkatini çeken hususlardan biridir.

Eğitim ile ilgili olarak Hristiyan kiliselere bağlı okullarda çocukların dinî temeller üzerine eğitildikleri, ülke genelinde gayrimüslim insanların kendi dillerinden ziyade Türkçe konuştukları değerlendirilmesi yapılabilmektedir. Dönemin şartları göz önüne alındığında sağlık koşullarının pek de iyi olmadığı, veba gibi hastalıklar dolayısıyla binlerce insanın öldüğü görülmektedir.

Toplumsal mekânlar ise, Osmanlı insanının neredeyse ev dışında vakitlerinin çoğunu geçirdikleri yerler olmaları açısından son derece önemli görevler üstlenmektedirler. Buralardaki insanların gözleme tabi tutulmaları vasıtasıyla toplumlar arası etkileşimler hakkında bilgiler edinmek mümkündür. Osmanlı insanının gıda, giyim, ev eşyası ve bazı araç-gereçler yönünden bütün ihtiyaçlarını giderdikleri pazarlar, sohbet edip vakitlerini geçirdikleri kahvehaneler, temizlik ve dinlenme açısından huzur buldukları hamamlar; ticarî hayatın ve ürünlerin depolanmasındaki önemi işlevi ile han ve kervansaraylar, hem toplumsal açıdan hem de bütün Osmanlı şehirlerini oluşturan yapılar olmaları dolayısıyla vazgeçilmez unsurlardır. Gazinolar ise özellikle Avrupalı ve

gayrimüslim tebaanın eğlence mekânları olup buralara gelen Avrupalı tüccar ve donanma mensuplarının uğrak noktalarıdır. Mezarlıklar, Osmanlı insanın ölülerine ne kadar önem verdiklerini ve saygı duyduklarını göstermektedir. Seyyahların sürekli temas ettikleri bir konu olan Müslüman mezarlarının büyük ve düzenli oluşu bunu göstermektedir.

Seyahatnamelere göre şehir, köy ve yaylak-kışlaklarda yaşayan insanların hayat tarzları değerlendirilmiş ve aralarındaki farklar ortaya konulmuştur. Bu üç grup arasında, yaşanan mekân yönünden büyük farklılıklar göze çarpmamaktadır. Şehirli ve köylüler arasındaki fark, şehirlilerin daha yoğun nüfuslu bölgelerde yaşamaları ve ticarî faaliyetlerinin daha sık ve imkânlarının fazla olmasıdır. Köylü insanı ise daha ziyade kendine yetecek kadar üretim yapmakta ve tarım ile hayvancılık vasıtasıyla yaşamını idame ettirmektedir. Bu iki gurup aynı şekilde cami ve kahvehane gibi toplumsal mekânlarda vakitlerini harcamaktadırlar. Günlük hayattaki faaliyetleri ise talebe göre farklılık arz etmektedir. Şehirdeki insanların gazino, hamam, han gibi yapılarda hizmet alma imkânları varken köylerdeki insanlar bu imkânlardan yoksundurlar.

Misafirperverlik ve softa kültürü açısından ise bu gruplar arasında pek bir fark bulunmamaktadır. Yalnızca şehirlerde yaşayan üst sınıf insanlar ile köylerdeki ağaların sofralarında bir zenginlik göze çarpmaktadır. Köylüler daha sade ve az miktarda gıda tüketirken şehirde bu oran artış göstermektedir. Ayrıca şehirlerde farklı milletlerden insanlar, rengârenk bir şekilde giyinişleriyle kendilerini göstermektedirler. Köylüler ise sade giyimleriyle ortaya çıkmaktadır. Türkmenler, üretim ve ticarî faaliyetlerini köylülerle benzer şekilde sürdürmektedirler. Hayvancılık yanında az miktarda tarımsal faaliyetlerle uğraşan bu insanlar, çevre köy ve şehirlere hayvan ve hayvansal gıda ile ürünleri tedarik ederek geçimlerini kazanmaktadırlar. Yine iplik eğirme, yün dokuma, çevre arazilerde işçi olarak çalışma vasıtasıyla ihtiyaçlarını gidermektedirler.

Çalışmanın ele alındığı yıllarda, askerî, ekonomik ve idarî yönden gerçekleştirilen uygulamaların yanında sosyal alanda da yeniliklere gidilmiştir. Modernleşme açısından yaşanan bu değişimlerin toplumda ne derecede hayat bulduğu konusunda seyyahların verdikleri bilgilerden bazı sonuçlara varmak mümkündür. Seyyahların gözlemlerinden yola çıkılacak olursa, yeniliklerin toplumun genelinden ziyade yöneticiler ve zengin insanlar arasında vücut bulduğu görülmektedir. Şehirlerde, köylerde ve konargöçer olarak yaylalarda yaşayan insanlar, devletin uygulamaya çalıştığı yenileşme faaliyetlerinden doğrudan etkilenmemiş ve etkileşime geçecek ortamı bulamamışlardır. Bu faaliyetler genellikle İstanbul, İzmir gibi büyük ve Avrupa etkisinin yoğun yaşandığı şehirlerde meydana gelmiştir. Örneğin, bu yıllarda hala sofralarda yenilen yemeklerde tahta kaşıklar kullanılmaktadır. Osmanlı toplumu geleneksel kıyafetini korumakta olup fes gibi değişimin simgesi olan aksesuarlar, askerî ve üst kesim tabakada kendisine yer edinmiştir.

İktisadî anlamda devletin gerilediği ve gelişmiş ülkeler nezdinde pazar ve hammadde kaynağı olarak görüldüğü bilinmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada ele alınan bilgiler ışığında, Osmanlı

topraklarında özellikle batı kıyılarında olmak üzere Avrupalı tüccarların varlığının yoğun şekilde hissedildiği ve ticarî anlamda ülkenin yabancı ülkeler tarafından iskân edildiği görülmektedir. Ülke ticaretinin Müslümanlardan ziyade Ermeni ve Rum gibi gayrimüslimler tarafından yürütüldüğü, zamanla ise ihracat oranlarının azaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun özellikle dönemdeki savaşlar ve isyanlar neticesinde ortaya çıktığı seyyahların notlarında anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın Ege, Akdeniz ve Karadeniz limanlarındaki İngiliz, Fransız ve Hollanda gemilerinin yanında Amerika gemilerinin de artmaya başlaması, ülkenin ticarî ilişkilerinde görülen değişimi ortaya koymaktadır.

İzmir, Manisa, Denizli, Bursa, Kütahya, Ankara, Trabzon, Erzurum, Antalya ve Hatay gibi şehirlerin ülke ticaretinde ve istihdamında ne kadar önemli roller oynadıkları sonucuna varılmaktadır. Merkezi konumları, limanları ve üretim miktarları ile bu coğrafyadaki faaliyetlerin çoğu bu şehirlerde gerçekleştirilmektedir. Seyyahların gözlemlerinden, özellikle İzmir şehrinin bir Avrupa şehri niteliğine büründüğü görülmektedir. Burası ülkenin deniz yoluyla Avrupa ile iletişimini sağlayan en önemli geçiş noktasıdır. Doğudaki Trabzon ve güneydeki İskenderun limanlarının da bölgelerindeki önemli ticarî noktalar oldukları söylenebilir. Üretim miktarları ve talep oranları göz önüne alındığında özellikle pamuk, afyon ve incir gibi ürünlerin ihracatta önemli oldukları ortaya çıkmaktadır. Seyyahların çoğu, ticarî alışverişlerde Müslümanlara güvenildiğini, Ermeni ve Rumlara karşı ise önyargıların olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca ülkede yaşayan ve ticaret yapan Avrupalı tüccarların büyük avantajlara sahip olduklarına, çoğu vergiyi ödemediklerine, konsolos ve elçileri vasıtasıyla korunduklarına temas edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin hem gelir kaynağı hem de ülke topraklarının kullanımı konusunda temelini oluşturan üretim dallarından olan tarım, önemini bu dönemde de korumaktadır. Seyyahların verdikleri bilgilerden ülke genelinde tarımın yoğun şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Avrupa'da gelişen sanayiye ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa pazarına açılmasına bağlı olarak Avrupalı tüccarların da katkısıyla Osmanlılarda yavaş yavaş bu alanda (özellikle dokumacılık) gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Ülkenin batı ve güney kısımlarının günümüzdeki gibi canlılığını koruduğu, tarımsal açıdan en zengin ürünün buradan elde edildiği notlara yansımaktadır.

Aynı şekilde ülkedeki hayvancılık, ormancılık ve madencilik alanlarında geleneksel yapısını koruduğu ve pek gelişme kaydedilemediği görülmektedir. Üretim konusunda, coğrafyada yerel hizmetlerin ağırlıkta olup adı geçen dönemde bile bireysel istihdamın etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Zanaat faaliyetlerinin, çömlekçilik, bakırcılık, dokumacılık, kumaş boyama, dericilik vb. alanlar ile kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Ulaşım ve taşımacılığın deve, at, katır, manda gibi hayvanlar vasıtasıyla ve kağnılar kullanılarak gerçekleştirildiği; haberleşme aracı olarak ise posta sisteminin henüz ortaya çıkmadığı yerde menzilhanelerdeki ulakların kullanıldığı görülmektedir.

Seyyahların mensubu oldukları farklı medeniyet dairesinin ve devlet arasındaki ilişkilerin yapılan gözlemleri ne kadar etkilediği konusunda fikir yürütülecek olursa; çalışmada kullanılan seyyahların verdikleri bazı abartılı örnekler ve insanlardan öğrendikleri yanlış bilgilerin yanında, göze batacak önyargılı ifadelerle çok yer vermedikleri; abartılı ifadeler kullanmadıkları görülmektedir. İngiliz ve Osmanlı siyasî ilişkileri açısından pek parlak geçmeyen bu dönemde, genel olarak seyyahların gözlemlerinde bir meyil görülmemektedir. Ancak incelenen seyyahların, siyasî ve devletlerarası ilişkileri etkileyecek konulardan ziyade; toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerini değerlendirdikleri bilgilerin ele alınması da bu yargıyı destekleyici bir unsur olarak görülebilir.

Seyyahlar özellikle sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda yer yer kendi ülkeleri ile Osmanlı Devleti'ni kıyaslamakta ve bu konu ile ilgili örnekler vermektedirler. İki kültür arasında benzer yönlerden ziyade farklılıkların olduğu görülmektedir. Özellikle giyim kuşam ile yiyecek ve içeceklerin seyyahların dikkatlerini fazlasıyla çektiği göz önüne alınacak olursa, bu farklılıklar anlaşılmaktadır. Ticarî konularla ilgili olarak bazı seyyahların, İngiltere ve Osmanlı arasındaki alışverişin yetersiz olduğu ve bu durumun nasıl düzeltilmesi gerektiği konusunda fikirler öne sürdükleri görülmektedir. Osmanlının vergi oranlarını yüksek bulan, tekelleşme sistemine izin vermeyen bu sistemin düzeltilmesi ve serbestlik olması gerektiğini vurgulayan seyyahların, henüz gerçekleşmemiş ve 1838 yılında imzalanacak olan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın fikri altyapısını yansıttıkları görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı pazarlarına giren İngiliz mallarının arttığı da bu gözlemlerden elde edilmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Seyahatnameler

Addison, Charles Greenstreet (1838), **Damascus and Palmyra: A Journey to the East: With a Sketch of the State and Prospects of Syria Under Ibrahim Pasha**, I, Philadelphia.

Ainsworth, William Francis (1839), "Notes on a Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, IX, London, 216-276.

Alcock, Thomas (1831), **Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece, in 1828-9**, London.

Armstrong, T. B. (1831), **Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey**, London.

Arundell, Francis Vyvyan Jago (1828), **A Visit to the Seven Churches of Asia: With an Excursion into Pisidia: Containing Remarks on the Geography and Antiquities of Those Countries, a Map of the Author's Routes, and Numerous Inscriptions**, London.

_____ (1834), **Discoveries in Asia Minor: Including A Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia**, I-II, London.

_____ (2014), **Anadolu'da Keşifler**, (Çev. Atabay Topbaş), Sistem Ofset Yayıncılık, İstanbul.

Beaufort, Francis (1817), **Karamania, Or, A Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity**, London.

Burgess, Richard (1835), **Greece and the Levant; Or, Diary of A Summer's Excursion in 1834: With Epistolary Supplements**, II, London.

Burnaby, Frederick (2016), **At Sirtında Anadolu**, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, İstanbul.

Busbecg, Ogier Ghiselin de (1974), **Türkiye'yi Böyle Gördüm**, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Nr. 31, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Carne, John (1826), **Letters from the East: Written During A Recent Tour Through Turkey, Egypt, Arabia, the Holy Land, Syria, and Greece**, I, 2th Ed., London.

Chandler, Richard (1825), **Travels in Asia Minor and Greece**, I-II, Oxford.

- Damer, G. L. Dawson (1841), **Diary of A Tour in Greece, Turkey, Egypt, and the Holy Land, I**, London.
- Elliott, Charles Boileau (1838), **Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey, II**, London.
- Emerson, James (1829), **Letters from the Aegean**, New York.
- Fellows, Charles (1839), **A Journal Written During An Excursion in Asia Minor**, London.
- Frankland, Charles Colville (1829), **Travels to and from Constantinople in the Years 1827 and 1828**, London.
- Fraser, James Baillie (1838), **A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran: With Travels Through Various Parts of Persia, &c, I**, London.
- Galt, John (1812), **Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810 and 1811, Containing Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Scirigo and Turkey**, London.
- Hamilton, William John (1842), **Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology, I-II**, London.
- Hartley, John (1833), **Researches in Greece and the Levant**, Corrected and Revised 2th Ed., London.
- Hervé, Francis (1837), **A Residence in Greece and Turkey: With Notes of the Journey Through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan, I-II**, London.
- Hobhouse, J. C. (1817), **A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810, II**, Philadelphia.
- Irby, Charles Leonard ve Mangles, James (1823), **Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Asia Minor: During the Yerars 1817 & 1818**, London.
- Jolliffe, Thomas Robert (1827), **Narrative of An Excursion from Corfu to Smyrna; Comprising A Progress Through Albania and the North of Greece**, London.
- Jowett, William (1822), **Christian Researches in the Mediterranean, from MDCCCXV to MDCCCXX, in Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society**, 2th Ed, London.
- Keppel, George (1831), **Narrative of A Journey Across the Balcan, by the Two Passes of Selimno and Pravadi: Also of a Visit to Azani, and Other Newly Discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829-1830, I-II**, London.

- Kinglake, Alexander William (1844), **Eothen, or Traces of Travel Brought Home from the East**, London.
- _____ (2005), **Eothen: Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi**, (Çev. Adem Fidan), İlkbiz Kitapevi, İstanbul.
- Kinneir, John MacDonald (1818), **Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814: With Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand**, London.
- Knight, William (1849), **A Diary in the Dardanelles, Written on Board the Schooner "Corsair", While Beating Through the Straits, from Tenedos to Marmora**, London.
- Leake, William Martin (1824), **Journal of A Tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country**, London.
- Madden, Richard Robert (1829), **Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827**, I, London.
- Madox, John (1834), **Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, &c. Including A Visit to the Unfrequented District of the Haouran**, I-II, London.
- Meryon, Charles Lewis (1846), **Travels of Lady Hester Stanhope; Forming the Completion of Her Memoirs**, I, London.
- Monro, Vere (1835), **A Summer Ramble in Syria, with A Tartar Trip from Aleppo to Stamboul**, II, London.
- Montagu, Mary Wortley (1970), **Türkiye Mektupları 1717-1718**, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Nr. 12, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Morier, James (1812), **A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809**, London.
- Newman, Francis William (1856), **Personal Narrative, in Letters, Principally from Turkey, in the Years 1830-3**, London.
- Olivier, Antonie (1977), **Türkiye Seyahatnamesi, (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)**, (Çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, İstanbul.
- Ouseley, William (1823), **Travels in Various Countries of the East: More Particularly Persia**, III, London.
- Porter, Robert Ker (1822), **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c: During the Years 1817, 1818, 1819, and 1820**, II, London.

- Price, William (1832), **Journal of the British Embassy to Persia: Through Armenia and Asia Minor, to Constantinople and Smyrna. Embellished with Numerous Views Taken During the Travels: With the Voyage Back to England**, II, London.
- Quin, Michael Joseph (1835), **A Steam Voyage Down the Danube. with Sketches of Hungary, Wallachia, Servia, and Turkey, Etc**, II, Revised and Corrected 2th Ed., London.
- Robinson, George (1837), **Travels in Palestine and Syria**, II, London.
- Slade, Adolphus (1837), **Turkey, Greece and Malta**, I-II, London.
- _____ (1854), **Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of A Cruise in the Black Sea with the Capitan Pacha**, New Edition, London.
- _____ (2012), **Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları**, (Çev. Candan Badem), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Spencer, Edmund (1838), **Travels in the Western Caucasus: Including A Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836**, II, London.
- _____ (1839), **Travels in Circassia, Krim-Tartary, &c., Including A Steam Voyage Down the Danube, from Vienna to Constantinople, and Round the Black sea**, I-II, London.
- Stuart, Charles (1854), **Journal of A Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey**, London.
- Swan, Charles (1826), **Journal of A Voyage up the Mediterranean: Principally Among the Islands of the Archipelago, and in Asia Minor**, I-II, London.
- Texier, Charles (2002), **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Thévenot, Jean (1978), **1655-1656'da Türkiye**, (Çev. Nuray Yıldız), Nr. 120, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Tournefort, Joseph de (2013), **Tournefort Seyahatnamesi**, (Çev. Teoman Tunçdoğan), 4. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ubucini, J. H. A. (1977), **1855'te Türkiye**, I, (Çev. Ayda Düz), Nr. 98, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- “Unpublished Manuscripts of A Traveller in the East” (1826), **The Oriental Herald and Journal of General Literature**, James Silk Buckingham, (Ed.), IX, April to June, London, 509-520.

Walpole, Robert (Der.) (1820), “Biographical Memoir of Mr. Browne”, Walpole, Robert (Der.), **Travels in Various Countries of the East; Being A Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, etc**, içinde (106-184), London.

Webster, James (1830), **Travels Through the Crimea, Turkey and Egypt; Performed During the Years 1825-1828: Including Particulars of the Last Illness and Death of the Emperor Alexander, and of the Russian Conspiracy in 1825**, I, London.

Wellsted, James Raymond (1840), **Travels to the City of the Caliphs, Along the Shores of the Persian Gulf and the Mediterranean. Including a Voyage to the Coast of Arabia, and A Tour on the Island of Socotra**, II, London.

Wills, William Robert (1844), **Narrative of A voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean**, Enlarged and Revised 2th Ed., Dublin.

Diğer Eserler

Acun, Fatma (2002), “Seyyah Söylemi ve Trabzon'a Gelen Yabancı Seyyahlar”, Mithat Kerim Arslan ve Hikmet Öksüz (Haz.), **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)**, I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 143-149.

Adams, William Henry Davenport (1903), **Celebrated Women Travellers of the Nineteenth Century**, New York.

Ağaoğlu, Bülent (1981), **Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası**, İstanbul.

Ahmet Cevdet Paşa (2011), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, II, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Akman, Filiz Barın (2011), **Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını**, İstanbul.

Akyavaş, Beynun (1993) (Haz.), **Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Alkan, Necmettin (2007), “Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi”, Kenan İnan vd. (Haz.), **Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)**, I, KTÜ Yayınları, Trabzon, 611-624.

_____ (2010), “Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi”, **History Studies**, II (1), 82-97.

- Anadolu Üniversitesi (1987), **I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri (28.10.-01.11. 1985)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Arslan, Aytuğ (2014), “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları”, Nazmi Kozak ve Osman E. Çolakoğlu (Ed.), **III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi (04-05 Nisan 2014, Kuşadası, Aydın)**, Adnan Menderes Üniversitesi ve Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Ankara, 151-163.
- Asiltürk, Baki (2000), **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Ayan, Ergin (2011), “Türk Tarih Yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu”, **Tarih Okulu**, (11), Eylül-Aralık, 75-101.
- Aybar, Meriç (2015), **19. Yüzyılda Osmanlı'yı Ziyaret Eden Yabancı Seyyah ve Yazarların Eserlerinde Osmanlı Halk Hayatının Derlenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.
- Barkan, Ömer Lüfti (1951), “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Devleti”, **Türkiyat Mecmuası**, X, İstanbul, 1-25.
- Baykara, Tuncer (2016), “Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi mi?”, Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, içinde** (109-120), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Blanton, Casey (1997), **Travel Writing: The Self and the World**, Routledge, New York.
- Çadırcı, Musa (1981), “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık”, **VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)**, II, Ankara, 1359-1365.
- _____ (1993), “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri”, **TTK Belgeler**, XV (19), Ankara, 169-185.
- Çakmak, Didem (2015), **İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett’e Göre Osmanlı’da Gündelik Hayat**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Isparta.
- Çolak, Filiz (1999), “İzmir Ticaretinde Afyonun Yeri ve Önemi”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, III (528-533), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Demirel, Ömer. vd. (1992), “Osmanlılarda Ailenin Demografik yapısı”, **Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, içinde**, I (102-113), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.

- Doğan, İsmail (1992), “Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, içinde, I (176-198), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.
- Ebel, Kathryn A. (2005), “Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları”, (Çev. N. Bilge Özel), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, III (6), 487-515.
- Emiroğlu, Kudret (1989), “Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası”, **Trabzon Kültür-Sanat Yıllığı**, İstanbul, 189-219.
- Ercüment, Sibel (1991), **XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ertuğ, Necdet (1999), “Osmanlı Mezartaşları”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, içinde, IX (223-229), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Evlıya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler (23-24 Mayıs)** (2011), İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (2003), **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, (Çev. Zeynep Altok), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Göyünç, Nejat (1979), “Hane Deyimi Hakkında”, **İÜ Tarih Dergisi**, (32), İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı, İstanbul, Mart, 321-348.
- Güler, İbrahim (2002), “XVIII. Yüzyılda Köylüler: Sinop Örneği”, Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, içinde, XIV (129-142), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Gündüz, Mustafa (2013), “Bazı XIX. Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerine Göre Osmanlı'da Eğitim, Bilim ve Kültür”, **Türk yurdu**, XXXIII (310), Haziran, 204-213.
- Gürer, Serpil (2010), **XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Fransız Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara.
- Gürtuna, Sevgi (1999), “Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, içinde, IX (190-203), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Halaçoğlu, Yusuf (1981), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, **Osmanlı Araştırmaları**, (2), İstanbul, 123-132.
- _____ (1982), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

- Halıcı, Nevin (1999), “Osmanlı Dönemi Mutfağı”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, IX (214-222), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Hancı, Hanifi (2009), **Seyyahların Gözüyle Erzurum (1254-1937)**, Erzurum Vakfı, İstanbul.
- Hentsch, Thierry (2008), **Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı**, Metis Yayınları, İstanbul.
- İlyay, Didem ve Uysal, Mehmet (2015), “İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, III, (6), Ocak, 1-22.
- İnanan, Filiz ve Şahin, Derya (2016), “Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XVIII (32), Temmuz, 33-54.
- Kara, Adem (2005), **19. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri: Antakya**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Karaca, Nursel (2010), **Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Karakoç, İrfan (1999), “Yabancıların Hatıralarında Osmanlı İmparatorluğu ve Yabancı Yazarların Osmanlılarla İlgili Olarak Türkçe de Yayınlanmış Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, IX (94-99), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Karateke, Hakan ve Aynur, Hatice (Haz.) (2012), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları**, VIII. Dizi (3), TTK, Ankara.
- Karpat, Kemal H. (1985), **Ottoman Population, 1300-1914: Demographic and Social Characteristics**, University of Wisconsin Press, United States of America.
- Keyder, Çağlar (1999), “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XIX. Yüzyılda İmalat Sanayi”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde** III (269-278), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kocabıyık, Orkun (2015), **İzmir'in İngiliz Seyyahları**, Gece Kitaplığı, İstanbul.
- Koç, Yunus (2007), “Nüfus”, **İA, içinde**, XXXIII (294-299), TDV, Ankara.
- Korkusuz, M. Şefik (2003), **Seyahatnamelerde Diyarbakır**, Kent Yayınları, İstanbul.
- Köse, İsmail (2012), “İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900”, **History Studies**, IV (1), 359-371.

- Köse, Meryem ve Küçük, Meryem (2015), “Oryantalizm ve ‘Öteki’ Algısı”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, I (1), 107-127.
- Kurt, Abdurrahman (1999), “Osmanlı Toplumunda Poligami”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, V (397-406), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (1999), “Osmanlı’da Kadının Sosyo-Ekonomik Durumu”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, V (434-449), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kuş, Ayşegül (2014), “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner H. J. Van Lennep’in Tokat İzlenimleri”, **Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (52), Haziran, 125-140.
- _____ (2015), **Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2003), “1830 Nüfus Sayımına göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu”, **Osmanlı Araştırmaları**, (23), İstanbul, 75-92.
- Lewis, Bernard (1984), “Doğu’ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları”, (Çev. E. Erdim ve S. Özbaran), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II (1), 245-264.
- Lowry, Heath W. (2004), **Seyyahların Gözüyle Bursa: 1326-1923**, (Çev. Serdar Alper), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Madran, Emre (1989), “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, **IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)**, III, TTK, Ankara, 1303-1322.
- Mahiroğulları, Adnan (2001), **Seyyahların Gözüyle Sivas**, Acar Matbaacılık, İstanbul.
- Murray, John (1854), **A Handbook For Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, with New Travelling Maps, and Plans**, London.
- Okay, Yeliz (2016), “Etnoloji/Etnografya’nın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, içinde** (135-145), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İlber (1972), “Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine”, **AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXVII (4), İstanbul, 135-159.
- _____ (1984), “16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerinde Türkiye”, **Tarih ve Toplum**, (2), Şubat, 50-55.

- _____ (2008), **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Seçim Sorunu**, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), "The Ottoman *Millet* System and it's Social Dimension", Can Cemgil (Ed.), **Ottoman Studies**, 4. Baskı, içinde (15-22), İstanbul Bilgi University Press, İstanbul.
- Os, Nicole van (2002), "Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti", Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, içinde, XIV (236-260), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Öksüz, Melek (2005), "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Kadı Sicillerinde Aile Kurumunun Oluşumuna Yönelik Bazı Kayıtlar", **Karadeniz Araştırmaları**, (7), (Güz), 54-59.
- Öz, Mehmet (2006), "Tarih ve Tarihçiliğimiz Üzerine Bazı Düşünceler", Yunus Koç vd. (Haz.), **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (25-26 Mayıs 2006)**, HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 251-259.
- _____ (2010), **Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Besim (2011), "İngiliz Amirali Sir Adolphus Slade'in Türkiye İzlenimleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, X (10), 29-51.
- Özer, Murat (2005), **Seyyahların gözüyle Osmanlı Döneminde Faaliyet Gösteren Kervansaraylar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Özsoy, Ergün (2010), **XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz**, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Öztürk, Said (1999), "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, içinde, V (407-411), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Pınar, İlhan (1994), **Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl**, III, Akademi Kitapevi, İzmir
- _____ (1996), **Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII. Yüzyıl**, II, Akademi Kitapevi, İzmir.
- _____ (1996), **Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl**, IV, Akademi Kitapevi, İzmir.
- _____ (1997), **Gezginlerin Gözüyle İzmir XX. Yüzyıl**, V, Akademi Kitapevi, İzmir.
- _____ (1997), "Alman Gezginini Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", **Tarih ve Toplum**, (159), Mart, 136-139.
- _____ (1998), **Gezginlerin Gözüyle İzmir XVII. Yüzyıl**, I, Akademi Kitapevi, İzmir.

- Rado, Şevket (Haz.) (2016), **Paris'te Bir Osmanlı Sefiri Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sağlam, Seyfettin (2016), "Türkiye Seyahatnamelerine İlişkin", Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye**, içinde (121-134), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Sarı, Tanju (1998), **Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk İngiliz Seyahatnamelerinde 17. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Yapısı**, Göçebe Yayını, İstanbul.
- Saylan, Kemal (2016), **Seyyahların Gözüyle Gümüşhane: Osmanlı Dönemi**, No: 32, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane.
- Schiffer, Reinhold (1999), **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam.
- Sezer, Hamiyet (2003), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", **AÜ-DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, III (33), Ankara, 105-124.
- Speake, Jennifer (Ed.) (2003), **Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia**, I-III, Roudledge, New York.
- Şahin, Gürsoy (2007), **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), "İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, II (2), Ocak, 60-77.
- Şahin, İlhan (1999), "Göçebeler", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı**, içinde, IV (132-141), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Şahin, Nimet (2007), **Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalı, Ankara.
- Şentürk, M. Hüdayi (2002), "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış", Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler**, içinde, XIV (789-824), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Şirin, İbrahim (2011), "Yeni Seyahat ve Seyahatnâmeler Işığında Osmanlılar ve Dünya", **Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler, (23-24 Mayıs 2011)**, İstanbul.

- _____ (2016), “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, ağatay zdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, içinde** (9-20), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Tabakoğlu, Ahmet (1992), “Osmanlı Toplumunda Aile”, **Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, içinde**, I (92-96), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara.
- Tekin, Mehmet (2000), **Hatay Tarihi: Osmanlı Dönemi**, AAM Yayınları, Ankara.
- Terzi, Mustafa Zeki (1999), “Samsun Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, IV (298-303), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Tuş, Muhittin (1999), “Osmanlı Şehirlerinin Ticari Potansiyelleri”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, III (481-489), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Türk-İslam Dünyasında Seyyahlar ve Seyahatnameler Uluslararası Sempozyumu (13-15 Ekim)** (2016), AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Konya.
- Uçar, Zofie (2013), “XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı’daki Mesire Kültürü”, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, I (12), 75-89.
- Uçman, Abdullah (Haz.) (2017), **Fransa Sefaretnamesi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Uğur, Yunus (2005), “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihciliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, III (6), 9-26.
- Usta, Veysel (1999), **Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerle Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Uzun, Sibel (2016), **Batılı Seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul’da Gayrimüslimler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon.
- el-Aybet, Gülgün (2003), **Avrupalı Gezinlerin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Weber, Shirley Howard (1952), **Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century**, New Jersey.
- Yalnkaya, M. Alaaddin (2005), “İngiliz Kaynaklarına Göre Kıbrıs’ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı (1789-1839)”, Mehmet Demiryürek ve Mesut Erşan (Ed.), **III. Güzelyurt Tarih Buluşması Sempozyumu (7-8 Nisan 2005)**, Lefkoşe/Kıbrıs, 205-244.

- _____ (2006), “Avrupalı Seyyahlara Göre Mardin ve Çevresinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)”, İbrahim Özcoşar ve Hüseyin H. Güneş (Ed.), **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (26-28 Mayıs 2006)**, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, Mardin, 475-482.
- _____ (2006), “Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır’ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e II. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (15-17 Kasım, 2006)**, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 199-210.
- _____ (2009), “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789-1839)”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008)**, II, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 43-58.
- _____ (2011), “II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Çankırı (1808-1861)” **Milli Mücadele’de İstiklal Yolu ve Çankırı (21-23 Ekim 2010)**, Çankırı, 327-338.
- _____ (2015), “Batılı Seyyahların Gözüyle Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul”, **Nakş-ı İstanbul: Ortaköy Büyük Mecidiye Camii, içinde** (49-80), Gürsoy Grup Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), “John Murray’ın Seyahat Rehberlerine göre Trabzon’u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları”, Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, içinde** (149-173), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.
- Yazıcı, Nesimi (1992),”Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, Hakkı Dursun Yıldız, (Haz.), **150. Yılında Tanzimat**, (142), TTK, Ankara, 139-210.
- Yıldırım, Fahri (2013), **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Yılmaz, Ela (2012), **19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Yılmaz, Fehmi (1999), “Tütünün Dünyaya Yayılışı ve Osmanlı İmparatorluğu’na Girişi”, Güler Eren (Ed.), **Osmanlı, içinde**, V (584-591), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Özgür (2006), **Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon.

- _____ (2013), “Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon'u Örneği”, Mehmet Ali Beyhan (Ed.), **Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 111-140.
- _____ (2014), “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII (2), 587-614.
- _____ (2015), “19. Yüzyılın İlk Yarısında Batılı Seyyahların Bayburt İzlenimleri”, Selcan Koçarlan vd. (Haz.), **Tarihi ve Kültürü ile XIX. Yüzyıl'dan Günümüze Bayburt Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mayıs 2014)**, ATAM Yayınları, Ankara.
- _____ (2016), “Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar”, Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (Ed.), **Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, içinde** (21-42), Türk Yurdu Yayınları, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Burak Ahmet SAKA, 23/06/1991 tarihinde Trabzon İli Akçaabat İlçesi'nde doğdu. 1997 yılında Prof. İhsankoz İlköğretim İlkokulu'nu; 2005 yılında Zehra Kitapçioğlu Ortaokulu'nu; 2009 yılında Affan Kitapçioğlu Lisesi'ni; 2014 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü bitirdi. 2014 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programına başladı.

SAKA, bekâr olup İngilizce bilmektedir.

